

Magyar Tudomány

NYELVHASZNÁLAT
ÉS JOGI SZABÁLYOZÁS
A TUDOMÁNY TÜKRÉBEN
Vendégszerkesztő: Kenesei István

Száz éve született Radnóti Miklós
Biológiai hálózatok
Magyar etológusok a *Science*-ben

2009•II

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
HAMZA GÁBOR, KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA,
NIEDERHAUSER EMIL, SOLYOSI FRIGYES, SPÄT ANDRÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG, MATSKÁSI ISTVÁN, PERECZ LÁSZLÓ,
SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.
Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címen (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 8064 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567
Felelős vezető: Freier László
Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Nyelvhasználat és jogi szabályozás a tudomány tükrében

Az MTA Székházában 2009. augusztus 19-én tartott konferencia előadásai

Vendégszerkesztő: Kenesei István

Kenesei István: Bevezető.....	1290
Sólyom László: Köszöntő beszéd	1292
Pálinkás József: Megnyitó	1295
Csernicskó István: A nyelvi jogi szabályozást meghatározó tényezők Ukrajnában	1297
Horváth István: Kisebbségi nyelvi jogok és kisebbségi nyelvhasználat Romániában	1304
Korhecz Tamás: A hivatalos nyelvhasználat jogi keretei a Vajdaságban – Szerbiában – Jog és gyakorlat	1313
Szoták Szilvia: Törvényes garanciák és gyakorlat a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság életében	1321
Szabómihály Gizella: A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben ...	1329
Szarka László: A szlovák és a magyar nyelv státusa a dél-szlovákiai kétnyelvűség gyakorlatában	1335
Szalayné Sándor Erzsébet: A nyelvhasználat jogi szabályozhatósága	1343
Kérdések és hozzászólások	1352

Száz éve született Radnóti Miklós

Lengyel András: A Radnóti-kutatás néhány kérdése (centenárium i jegyzetek)	1361
Az angyal Radnóti Tolnai Gábor interjúja Szalai Sándorral	1368

Tanulmány

Csermely Péter – Kovács István – Mihalik Ágoston – Nánási Tibor – Palotai Robin – Rák Ádám – Szalay Máté: Hogyan küzdik le a válságokat a biológiai hálózatok, és mit tanulhatunk tőlük?	1381
Magyar etológusok a <i>Science</i> -ben – Csányi Vilmossal és Miklósi Ádámmal beszélget Elek László	1390
Topál József: Kutya és ember párhuzamok: az emberi kommunikációra való érzékenység evolúciója	1395
Cselőtei László: Az őselemek – természeti erőforrások – és az ember A tudomány az élhető Földért, 2008	1405

Tudós fórum

Ünnep és világfórum – November • a tudomány hónapja.....	1417
--	------

Kitekintés (Gimes Júlia)

Könyvszemle (Sipos Júlia)

Katonai felsőoktatásunk a múlt század második felében. A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története 1961–1969 (<i>Ács Tibor</i>)	1424
Géczi János: A rózsák és jelképei. A reneszánsz (<i>Szoboszlai-Kiss Katalin</i>)	1429
Kisebbségi magyar közösségek a 20. században (<i>Berényi Dénes</i>)	1431

Nyelvhasználat és jogi szabályozás a tudomány tükrében

Az MTA Székházában

2009. augusztus 19-én tartott konferencia előadásai

BEVEZETŐ

Kenesei István

az MTA doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Nyelvtudományi Intézet

A Szlovák Nemzeti Tanács 2009. június 30-án módosításokat szavazott meg az eredetileg 1995-ben hozott, majd 1999-ben módosított törvényhez, amely a hivatalos nyelv, illetve az új terminológiában az államnyelv használatát szabályozza. Az új szabályozás megütközést keltett a magyar közvéleményben. Ennek következtében mind a tudomány, mind a politika éles kritikával illette a törvényt. Előbb a Nyelvtudományi Intézet, majd a Nemzeti és Etnikai Kisebbségkutató Intézet adott ki állásfoglalást, ezzel egyidőben a parlamenti pártok frakcióvezetői is felkérték az MTA-t, hogy a maga eszközeivel segítse e problematikus helyzet megoldását.

Az MTA elnökének javaslatára a Nyelvtudományi Intézet egy tudományos konferenciát szervezett, amelyen elsősorban a környező országokban létező kisebbségi nyelvhasználatot és annak jogi szabályozását vizsgálták az ott ezzel vagy ezzel is foglalkozó hazai, illetve ott élő szakemberek, továbbá összehasonlították a jelenlegi gyakorlatokat és megvizsgálták a jogi szabályozások elvi lehetőségeit.

A konferencián nemcsak tudósok, köztük számos tudományterületről neves professzorok és akadémikusok voltak jelen, hanem hazai és szlovákiai magyar politikusok is. A tanácskozást köszöntötte Solyom László köztársasági elnök, aki az összes előadást végig-

hallgatta, és megnyitó beszédet mondott Pálinkás József, az MTA elnöke. Az előadásokat tartalmas vita követte, amelynek a hozzászólók által gondozott, szerkesztett és kissé rövidített leiratát is közölni tudjuk. (Az előadások közül az összeállítás korlátozott terjedelme miatt Kontra Miklósét, illetve Horváth István cikkének teljes változatát csak az internetes kiadásban tudjuk közreadni.) Az összeállítás szerkesztője köszönetet mond elsősorban az előadóknak, akik rendkívül rövid határidővel készültek fel tartalmas előadásokkal, valamint a konferencia szervezé-

sében nyújtott segítségéért különösen Bartha Csilla tudományos főmunkatársnak, továbbá Pintér Tibor tudományos segédmunkatársnak, Kovács Gabriella titkárságvezetőnek; Jancsó Katalin intézeti titkársági munkatársnak, aki a vita anyagát igen pontosan lejegyezte a hangfelvételtől, valamint Kuti Judit tudományos segédmunkatársnak, aki a szerkesztés technikai munkálataiban volt segítségemre.

Kulcsszavak: *nyelvhasználat, kisebbségi nyelvek, nyelvtörvény, Szlovákia*

Sólyom László

a Magyar Köztársaság elnöke

KÖSZÖNTŐ BESZÉD*

Tisztelt Házelnök asszony, tisztelt Elnök urak, kedves Vendégeink és kedves Kollégák!

Örömmel fogadtam a felkérést, hogy megnyissam a mai konferenciát, mint ahogy külön örömmel üdvözöltem az MTA Nyelvtudományi Intézetének felhívását is, amelyet, mint Pálincás József elnök úr mondta, már rendkívül sok tudóstársunk aláírt. Ez egy olyan aktusa az Akadémiának, amely minden dicsőreget és támogatást megérdemel, és amely egyúttal összhangban áll az Akadémia hivatásával is.

Emlékezzünk arra, hogy az alapító az MTA feladatául tette a magyar nyelv ápolását és őrzését, amit azonban mindig a kornak megfelelően kell ellátnia. Nyugodtan szembenézhetünk azzal a ténnyel, hogy az Akadémia nyelvművelő feladata, a nyelv fejlesztését valló hivatása az akkori nemzetpolitika egyik alaptörekvése volt. Gondoljunk csak arra, milyen óriási jelentősége volt a magyar nemzet építésében, hogy Széchenyi István magyarul szólalt meg az országgyűlésben. És milyen fontos volt minden nemzetnek a XIX. században megalkotni azokat a nagy nemzeti intézményeket, melyek sokszor a politikai egysítést előzték meg. Valamennyi nemzeti múzeum, nemzeti könyvtár, nemzeti akadémia, nemzeti színház ezt a célt szolgálta, és mindez maga után vont a központi államok meg-

erősödését, vagy például Németország, Olaszország egységesülését.

Magyarországnak persze sajátos helyzete volt annak idején, és tudjuk, hogy a XIX. századi magyar politika végül nem is tudta megoldani a nemzetállam, az állam és nemzet viszonyának a kérdését, amiért nagyon drágán megfizettünk. Azonban az Akadémiának nem kell szégyellnie magát ebben a vonatkozásban, hiszen a kezdeti elkötelezettsége a magyar nemzet mint kulturális egység, valamint a magyar nyelv mellett ma is fennáll és aktuális.

Hogyan aktuális ma? Pontosan úgy, ahogy ezt a mai rendezvény megjeleníti előttünk.

Tudjuk, hogy a XIX. század uralkodó eszménye volt Európában az etnikailag és nyelviileg homogén nemzetállamok megteremtése. Azt is tudjuk ugyanakkor, hogy ezt Európa nagyon kevés államában volt lehetséges valóban létrehozni. Ismert az adat, mely szerint negyven olyan nyelv van Európában, ami nemzeti nyelvként, államnyelvként működik, de további harmincöt nyelvet anyanyelvként beszélnek az illető nemzetállam határain kívül is. Itt pedig, Közép-Európában, és különösképpen a Kárpát-medencében, sőt nagyrészt a Balkánon is, annyira mozaikszerű és vegyes a népek etnikai és nyelvi elhelyezkedése, hogy különösen elképzelhetetlen tiszta nemzetállamokat létrehozni. Még az I. világháború után sem tudott érvényesülni a

nemzeti önrendelkezés, holott az deklarált célja volt a békerendezésnek. Ezért minden országnak, amely ma ezt a régiót kitölti és alkotja, tudatában kell lenni többnemzetiségű mivoltának.

Szent István ünnepén különösen indokolt utalni arra, hogy Szent István állama is többnemzetiségű volt. Tudatában kell lenni annak, hogy a magyar nemzet és a magyar állam határai talán soha nem estek egybe. Így például különös arra gondolni, hogy a török korban a Királyi Magyarországról nézve az ország nagy része, Buda, a Dunántúl kilencven százaléka, az egész Alföld határon túli magyar volt, nem beszélve Erdélyről, a másik hazáról, ami szintén nem Magyarország mint magyar állam része volt sokáig. Fontos mindent tisztán látnunk, és ma, mikor egy inverz helyzet állt elő, ezzel mind nekünk, mind szomszédainknak szembe kell néznünk.

Örülök annak, hogy a Nyelvtudományi Intézet állásfoglalása ezt a kérdést egyszerre tekinti általános emberjogi kérdésnek, és egyszerre tekinti a magyar nemzet létkérdésének. Egyetérték Elnök úrral abban, hogy mind a két vonatkozásban hallatni kell a hangunkat. Ez a rendezvényünk nemcsak a magyar nyelv javára, hanem minden olyan nyelv javára van, amelyet a Szlovákiában megmaradt nemzetiségek használnak: a rutének, a cigányok, a németek maradékai, sőt a szlovák nyelvjárások szabadságáért is kiállunk ezzel a rendezvényvel.

Engedjék meg, hogy most ne menjek bele azokba a kérdésekbe, amelyeket ez az állásfoglalás már felvázolt, és amelyet itt a szakemberek részletesen kifejtjenek majd. Inkább szólnék pár szót arról, hogy mi az a fogalmi keret, amelyben én, és nagyon remélem, hogy a magyar állam többi képviselője is ezt a kérdést megközelíti.

Mióta elnök vagyok, a nemzetközi fellépéseimen visszatérően és nagy hangsúllyal képviselem a kulturális nemzet fogalmát, hiszen a politikai nemzetnek és a kulturális értelemben vett nemzetnek a fogalma nyilvánvalóan különböző. Az állampolgárok alkotják a politikai nemzetet, a kulturális nemzet pedig egy történelmi-nyelvi-kulturális egység, amit a különféle nemzetmeghatározások más-más szempontból definiálnak. Magam azt a nagyon szép meghatározást vallom, hogy ez a közös akarat arra, hogy történelmi örökségünket együtt folytassuk. Ebbe számunkra különösképpen beletartozik a magyar nyelv létének és minőségének fenntartása is. Éppen ezért fontos, hogy nyelvünk ne váljék sehol a környező országokban konyhanyelv, amit csak a privát szférában lehet használni, s amelyik aztán fokozatosan elsorvad, és nem tudja előrevinni a nemzetet.

Az, hogy a nemzetállammal szemben a kulturális nemzet fogalmát elismertessük Európában, nagyon nehéz feladat. Sok helyen nem értik, és mindig külön-külön megvilágításra szorul. Azonban szerencséje van Magyarországnak abból a szempontból, hogy noha kulturális nemzetként mindig megtartotta az egységét, akárhány határ szabdalta szét, mindig megmaradt egy magyar állam, amely anyaállamként képviselte az egész nemzeti közösség érdekét. Éppen ezért ennek az államnak kötelességei vannak azokkal a nemzetrészekkel szemben, amelyek határainkon kívül élnek. Ez nemcsak az Alkotmányban rögzített kötelességünk, ez egyben erkölcsi kötelességünk is, ami azokra az intézményekre, amelyek az anyaállamban rendkívül nagy súlyt képviselnek, különös feladatokat ró.

Ez egyfelől azt jelenti, hogy Magyarország minden olyan nemzetközi jogi vagy kétoldalú eszközt igénybe vesz, amelyek a határon

* A 2009. augusztus 19-én elhangzott elnöki köszöntő lejegyzett változata.

túli nemzetrészeknek szabadságait erősíti még annak tudatában is, hogy végső soron az ő helyzetük mindig hátrányos helyzet marad. Ezzel tudjuk ugyanis legalább enyhíteni azt a nehézséget, amit egy szükségszerű integráció, és egy szükségszerű, akár nem is erőszakos asszimilációs nyomás okoz. Másfelől azt jelenti, hogy intézményeinknek, mint például a Magyar Tudományos Akadémiának, szintén minden eszközzel segíteniük kell, amint azt már törvényben is rögzítették: az egész magyar tudományosság viseli a felelősséget a kulturális nemzet tudományossága iránt. Ezért vannak akadémiai bizottságok Kolozsváron, és lesznek majd Pozsonyban is. Ezért segítjük itthon is minden eszközzel a határon túli magyar tudományosságot.

Ezért üdvözlendő az is, hogy a nyelvre térjek, ha egy magyar szótárt írnak napjainkban, az már nemcsak a határon belüli magyar nyelvvel foglalkozik, hanem az egyetemes magyar nyelvvel, azaz a határon túli variációkat is tartalmazza és magyarázza. Hiszen

mindig is tagolt volt a magyar nemzet kulturális értelemben, táji, nemzeti, etnikai, sőt nyelvi sajátosságokkal, sokféle ízzel.

Végül reményemet fejezem ki, hogy ez a konferencia valóban, éppen azért, mert megmarad a tudományos érvelés keretei között, nagy segítségére lesz a magyar államnak abban, hogy mindenhol képviselhesse azt az alapvető, azt az emberi jogi és nemzeti, kulturális nemzeti igényt, amely a korlátlan nyelvhasználatot hirdeti. Ez azt jelenti egyfelől, hogy megmaradásunkhoz mindenhol alapvető feltétel a magyar nyelv használata minden szintéren, másfelől, hogy jogos a határon túli nemzetrészek azon igénye, hogy a szomszédos államok a magyar nyelvet helyi vagy regionális hivatalos nyelvvé tegyék. E nélkül sem a teljes kibontakozása, sem az élete nem lehetséges a nyelvnek. Ezért, ehelyütt is, felelősséggel kijelentem, hogy ezt az ügyet minden olyan eszközzel, ami rendelkezésemre áll, támogatni fogom.

Köszönöm a figyelmet.

Pálincás József

a Magyar Tudományos Akadémia elnöke

MEGNYITÓ

Köztársasági Elnök Úr! Házelnök Asszony! Hölgyeim és Uraim!

Tisztelettel köszöntöm konferenciánk minden résztvevőjét. Köszönöm az előadónak, hogy elvállalták, és megtartják előadásukat. Köszönöm vendégeinknek – köztük a parlamenti pártok frakcióvezetőinek és képviselőinek –, hogy eljöttek, és részvételükkel jelzik a konferencia fontosságát.

A nyelvhasználat és annak jogi szabályozása önmagukban is fontos tudományos kérdések. Szeretném azonban kimondani a nyilvánvalót: ezt a konferenciát nem a kérdés tudományos fontossága miatt rendeztük meg éppen most. Azért rendeztük meg, mert a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa 2009. június 30-án új törvényt fogadott el, mellyel módosította a szlovák nyelv mint államnyelv használatával kapcsolatos korábbi szabályozást. A törvénymódosítás nemcsak más nyelvek – köztük a magyar kisebbség anyanyelvének – használatát korlátozza, hanem a hivatalostól eltérő szlovák nyelvváltozatok használatát is, és a törvényt megsértőket pénzbírsággal fenyegeti. E korlátozásokat a tudomány képviselői mind nyelvszeti, mind emberi jogi szempontból aggályosnak találják.

A szlovák parlament által hozott törvény politikai aktus, amelyre a politika eszközeivel lehet és kell válaszolni. A Magyar Tudományos Akadémiának nincs eszköze arra, hogy megakadályozza az államnyelvtörvény életbe

lépését, nem is akarja átvállalni a politikusok szerepét, felelősségét. Ugyanakkor fontosnak tartjuk, hogy felhívjuk a világ tudományos közvéleményének a figyelmét arra, milyen elfogadhatatlan elemeket tartalmaz ez a törvény mind nyelvtudományi, mind emberjogi szempontból. Akadémiánk Nyelvtudományi Intézetének petíciója, amelyet mára sok százan, köztük világszerte elismert nyelvészek aláírtak, pontosan megfogalmazza ezeket az elfogadhatatlan elemeket.

A mai konferencián áttekintjük, miként szabályozzák a nyelvhasználatot a szomszédos országokban, illetve megvitatjuk, milyen következményekkel jár bármilyen nyelvtörvény – különösen a szlovákiai – a társadalomra, az oktatásra, a kultúrára.

Szeretnénk, ha a konferencia hozzájárulna ahhoz, hogy a nyelvhasználat szabályozásáról, ezen belül a szlovákiai államnyelvtörvényről alapos – a nemzetközi szintéren is megjelenő – szakmai vita folyjék, hogy a kérdés része legyen a tudományos párbeszédnek. Azt szeretném, ha nyugodt és szakszerű párbeszéddel, tudományos érvekkel segíteni tudnánk a politikai erőknek a szlovák nyelvtörvény visszavonását célzó törekvéseit.

Az anyanyelv az ember legbelsőbb személyes ügye. Ugyanakkor az emberiség nagy közösségében vagy éppen Európa közösségében az ember egyszerre lakója és házigazdája is anyanyelvének. Megéli öntudatát, egyúttal

megérteti önmagát. E kettősség nélkül hiányzik az európai nézőpont és hozzáállás. Ma a nemzeti nyelveket éppen az méri meg, *menyire kapnak új életre* egy másik kultúra és nyelv hatásai által, s nem az, hogy *menyire tudnak elzárkózni előle*.

Ahol a fordítás válik a más anyanyelvű nyelvhasználó fő feladatává, ott törvényszerűen kialakul a társadalmi egyenlőtlenség, ott a gondolat szuverenitása sérül.

Ahol a nyelvhasználat döntően reprezentációs és szimbolikus kérdés, ott a hatalom eszközévé, sőt monopóliumává válhat, s a törvényességhez az önkény árnyéka tapadhat.

„Az anyanyelv ad nevet a tényeknek” – írja Márai Sándor. Ahol az anyanyelv használatát korlátok közé vonják, ott a tények megismerhetőségét, a világ, az ország, a haza fogalmának megértését is nehezé teszik.

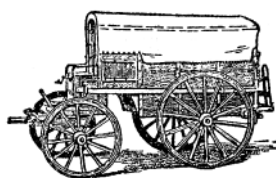
Nem a nyelv szabad, hanem az ember, aki használja. Ahol a nyelv használatát korlátozzák, ott az ember szabadságát veszélyeztetik. A tudomány logikájának alapja a gondolkodás sza-

badtsága, éppen ezért vállalhat a tudomány sikerrel szerepet a nyelvhasználat szabadságáról szóló eszmecserében, a nyelvhasználat jogi szabályozásának kritikus esetében is.

A tudományos elemzés és értékelés nem öncélú mérlegelés, nem a viszonylagosság elmélyítésének terepe, még csak nem is a viták megnyitásának színtere, hanem elmélyítése a *bizonyosságnak*, érvrendszere a *véleményformálásnak*, megalapozója a *hiteles fellépésnek*.

A tudományos beszédmód éppen attól mentesíti az eszmecserét, amitől egy ügy viták martalékává és nézeteltérések toposzává válhat. Ugyanakkor éppen azzal a tisztánlátással ruházza fel a véleményformálókat, amellyel a nemzeti értékek és az emberi szabadság mellett egyaránt elkötelezett politikai cselekvés eredményes lehet. Nem lezárja, hanem megnyitja a jó döntések sorát.

„A nyelv maga is elkötelezettség. A nyelv maga is erkölcs.” – vallja Csoóri Sándor. Az erkölcsöt a törvénykezés védeni, és nem megtepázni hivatott.

A NYELVI JOGI SZABÁLYOZÁST MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK UKRAJNÁBAN

Cserniczkó István

PhD, rektorhelyettes,
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
csistvan@kmf.uz.ua

1. Bevezetés

A nyelvi jogokat Ukrajnában a következő dokumentumok szabályozzák közvetlenül: az Alkotmány, a nyelvtörvény, az Alkotmánybíróóság 10-PII/99. sz. állásfoglalása, a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény, a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája, valamint – annak ellenére, hogy az Alkotmány 92. cikkely 4. bekezdése a nyelvhasználat kérdését kizárólag törvényi szintű szabályozás hatáskörébe utalja – elnöki és miniszteri rendeletek.

A nyelvi jogi szabályozás irányát a 21. század első évtizedében alapvetően három, egymással is kapcsolatban álló tényező határozza meg Ukrajnában: a.) az ország nyelvi helyzete, b.) a nemzetállam építésére való törekvés, valamint c.) az állam nemzetközi kötelezettségvállalásai.

2. A nyelvhasználat jogszabályi hátterét meghatározó nyelvi helyzet

Az ukrán csak 1989-ben válhatott *de jure*, és sokak szerint máig nem vált teljes mértékben *de facto* államnyelvvé Ukrajnában. Ezért a politikai és társadalmi elit egy része nem a kisebbségi nyelvek védelmét, hanem az ukrán-

nak mint államnyelv funkcióinak kiterjesztését, presztízsének megerősítését tekinti elsőrendű feladatnak. *Az ukrán nyelv fejlődésének és funkcionálásának állami programja a 2004–2010-es évekre* című, 2003-as kormánydokumentum az I. rész 2. bekezdésében így fogalmaz: „Az államalkotási folyamatban az ukrán nyelvnek vezető szerep jut. Ezzel együtt az utóbbi években nem biztosított a megfelelő fejlődése”. A nemzetbiztonsági törvény értelmében nemzeti érdek „biztosítani az ukránnak mint államnyelvnek a fejlődését és funkcionálását a társadalmi élet minden szférájában Ukrajna egész területén” (6. cikkely).

Az ukrán jogrend alapvetően nem a nyelvi, hanem a nemzeti kisebbségeket, illetve azok nyelveit tekinti jogalanyoknak. Az Alkotmány 10. cikkelye és a nyelvtörvény az államnyelv mellett a „nemzeti kisebbségek nyelve” terminust használja.

Ukrajna minden bizonnyal azért tekint jogalanyként inkább a nemzeti kisebbségek nyelvére a nyelvi kisebbségek helyett, mert az ország sajátos nyelvi helyzete miatt sokkal nagyobb az országban az ukrán nemzetiségűek aránya, mint azoké, akik az ukránt vallják anyanyelvüknek, illetve: jóval nagyobb az

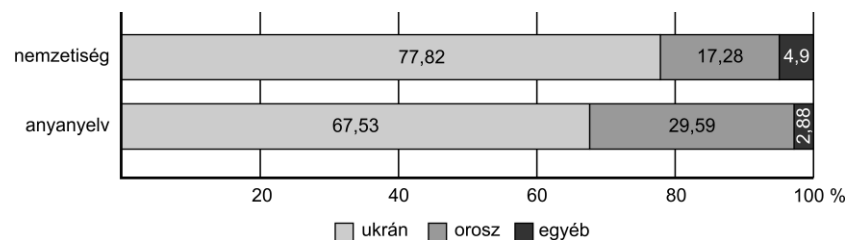
nemzetiség és anyanyelv	fő	%
ukrán nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	31 970 728	66,27
orosz nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	328 152	0,68
ukrán anyanyelvű nemzeti kisebbségek	278 588	0,58
<i>ukrán anyanyelvű összesen</i>	<i>32 577 468</i>	<i>67,53</i>
orosz nemzetiségű orosz anyanyelvűek	7 993 832	16,57
ukrán nemzetiségű orosz anyanyelvűek	5 544 729	11,49
orosz anyanyelvű nemzeti kisebbségek	735 109	1,52
<i>orosz anyanyelvű összesen</i>	<i>14 273 670</i>	<i>29,59</i>
kisebbségek, amelyek anyanyelve és nemzetisége megegyezik	1 129 397	2,34
kisebbségek, amelyek valamely más kisebbség nyelvét tekintik anyanyelvüknek	260 367	0,54
<i>kisebbségi anyanyelvű összesen</i>	<i>1 389 764</i>	<i>2,88</i>
Ukrajna összesen	48 240 902	100

1. táblázat • Ukrajna lakossága anyanyelv és nemzetiség szerint (a 2001. évi népszámlálás adatai).

oroszt anyanyelvként beszélők száma és aránya, mint az orosz nemzetiségűeké (1. táblázat, 1. ábra).

A fenti adatok alapján látható: az országban jóval nagyobb az ukrán nemzetiségűek aránya (közel 78%), mint azoké, akik az államnyelvet anyanyelvüknek tekintik (kevesebb, mint 68%). Így érthető, hogy Ukrajna miért védelmezi inkább a nemzetiségi, mint nyelvi jogokat: míg nemzetiségi szempontból az ország összlakosságának alig valamivel több,

mint ötöde kisebbségi (22,18%), nyelvi alapon csaknem minden harmadik (32,47%) ukrán állampolgár valamely nyelvi kisebbséghez tartozik. Az orosz nemzetiségűek aránya is sokkal kisebb, mint azoké, akik az orosz nyelvűt meg anyanyelvként. Mindez sajátos helyzetet teremt az ország 5,5 millió állampolgára (az ország összlakosságának 11,5%-a) számára. Ők ugyanis ukrán nemzetiségűek (tehát egyetlen nemzeti kisebbséghez sem tartoznak), ám orosz anyanyelvűek (1. táblázat).

1. ábra • Ukrajna lakossága nemzetiség és anyanyelv szerint a 2001. évi census eredményei alapján

A nyelvtörvény 3. cikkelye értelmében azokon a területeken, ahol a nemzeti kisebbségek képviselői többséget alkotnak, az államnyelv mellett a nemzeti kisebbség nyelve is használható az állami és társadalmi szervek, vállalatok, intézmények és szervezetek munkájában. Az orosz nemzetiségűek Ukrajna 27 közigazgatási egysége közül¹ mindössze a Krími Autonóm Köztársaságban és Szevasztopol városában alkotnak abszolút többséget. Az orosz anyanyelvűek azonban emellett Donyeck és Luhanszk megyében is abszolút többséget alkotnak. Mivel azonban a nyelvtörvény a nemzeti kisebbség többségét írja elő a kisebbségi nyelv használata feltételeként, az orosz nyelv nem használható a két kelet-ukrajnai megyében az állami szervek, hivatalok, vállalatok és intézmények ügyvitelében.

A gyakorlati többnyelvűség ellenére Ukrajna jogilag egynyelvű állam. Az Alkotmány 10. cikkelye deklarálja: „Ukrajnában az államnyelv az ukrán”, és az állam biztosítja az ukrán nyelv funkcionálását a társadalmi élet minden területén. A következő bekezdés szerint „Ukrajnában szavatolt az orosz és a többi ukrán nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődése, használata és védelme”. A cikkely utolsó mondata szerint „Ukrajnában a nyelvek használatát Ukrajna Alkotmánya szavatolja, és törvény határozza meg”. A 92. cikkely is úgy rendelkezik, hogy kizárólag Ukrajna törvényei határozzák meg többek között a nyelvhasználat rendjét. A nyelvtörvény is államnyelvként definiálja az ukrán nyelvet (2. cikkely).

1999-ben Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának 51 képviselője az Alkotmánybírósághoz fordult az Alkotmány 10. cikkelyének hivatalos értelmezését kérve. Az Alkotmánybíróság 1999. december 14-én 10-0/99 számmal megho-

zott állásfoglalása értelmében az államnyelv használata kötelező az államhatalmi és önkormányzati szervek munkájában. Az államnyelv mellett az orosz és más nemzeti kisebbségek nyelve is használható Ukrajna törvényei által megszabott keretek között. Az Alkotmánybíróság állásfoglalása 3. pontjának első bekezdése egyenlőséget tesz az államnyelv és a hivatalos nyelv közé: „Az államnyelv (hivatalos nyelv) alatt az a nyelv értendő, mely az állam által ráruházott jogi státusa alapján a társadalmi élet nyilvános szféráiban a kötelező érintkezés nyelve.” A „társadalmi élet nyilvános szférái” alatt az alkotmánybírók a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom, az egyéb állami szervek és az önkormányzatok munkájának, határozatainak, ügyvitelének, illetve az ezen szervek közötti együttműködés területét értik. Azzal, hogy az AB egyenlőséget tesz az államnyelv és a hivatalos nyelv közé, gyakorlatilag azt is meghatározza, hogy Ukrajnában egyetlen államnyelv és egyben hivatalos nyelv van: az ukrán.

3. A nemzetállam építésének szándéka

A narancsos forradalom (2004) után hatalomra került, magát nemzetiként definiáló politikai elit az 1991-ben függetlenné vált és erősen megosztott fiatal állam identitáskeresését a monolit nemzetállam építése révén kívánja rendezni. Mivel az országot megosztó egyik legszembetűnőbb tényező a nyelvi helyzet, a *de facto* és *de jure* szituáció között feszülő el-
lentmondást az államhatalom az egynyelvű nemzetállam kialakítása révén igyekszik feloldani. A nemzetépítésben, a nemzetállami egységesítésben meghatározó szerepet szán az államnyelv szimbolikus szerepének.

Ukrajna Alkotmánybíróságának 2008. április 22-én elfogadott állásfoglalása így fogalmaz az államnyelv szimbolikus funkciójáról:

„Az ukrán nyelv államnyelvi státusa az állam alkotmányos rendjének az állam területével, fővárosával, állami szimbólumaival azonos szintű összetevője”. Az ukrán nyelv fejlesztésének 2004–2010. évekre kidolgozott kormányprogramjában ez olvasható: „Az államalkotási folyamatban az ukrán nyelvnek vezető szerepe van”. A dokumentum a nyelvet a nemzeti identitás lényeges mutatójának tekinti. Az ukrán nyelv oktatásának javítása céljából a 2008–2011. közötti évekre kidolgozott minisztériumi program az alábbi szerepet tulajdonítja az ukránnak mint államnyelvnek: „A nyelv államisége univerzális formája az emberek egy egészben, egy népben való egyesítésének. Fontos tényezője a nemzet önmeghatározásának, a nemzet genetikai kódja, az ország fejlődésének biztos alapja és a nemzeti kultúra kialakításának eszköze”. Viktor Juscsenko államelnök 2007. november 28-i, *Néhány intézkedés az ukrán nyelv szerepének emelése érdekében* címmel kiadott rendelete így kezdődik: „Az ukrán nyelvnek a társadalmi élet valamennyi területén való minden irányú fejlődése és funkcionálása biztosítása, valamint a fiataloknak az ukrán nyelv elsajátítására és az ukrán nyelven való tanulásra való ösztönzése céljából elrendelem. . .”

A nemzetállam építésére, illetve az államnyelv-funkció kiterjesztésére irányuló törekvéseiben a leghatékonyabb eszközt az oktatásban látja az ukrán politikai hatalom. Az ukrain oktatási reformok szinte mindegyike (a kisebbségi nyelvű általános és középfokú oktatás átszervezése, a kéttannyelvű iskolai oktatás bevezetése, az új típusú érettségi és felvételi vizsgák bevezetése, az ukrán nyelvű felsőfokú képzés bolognai folyamatra való hivatkozással történő átalakítása) együtt jár az ukrán nyelven folyó oktatás megerősítésével, terjesztésével (Cserniczkó, 2008a, b, 2009a, b; Tóth, 2009).

4. Ukrajna nemzetközi kötelezettségvállalásai

Az Európa Tanácshoz csatlakozás feltételeként Ukrajna ratifikálta a kisebbségek védelméről szóló keretegyezményt és a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját*. A karta ratifikációs törvényének szerzői úgy válogattak a karta által felkínált lehetőségek közül, hogy a dokumentum Ukrajna által ratifikált változata követelményszintjét tekintve jelentősen alatta van az Ukrajnában már több évtizede gyakorolt kisebbségi nyelvi jogoknak. A karta így a kisebbségek már meglévő nyelvi jogainak megőrzéséhez nem biztosít elegendő támogatást, ugyanakkor rá hivatkozva tovább lehet szűkíteni a kisebbségek nyelvi jogait (vö. Bergrászi–Cserniczkó, 2007). Ennek ellenére több politikus még ezt a változatot is az államnyelv pozícióit veszélyeztetőnek tartja, és követeli a ratifikációs törvény módosítását.

A nemzetközi normákra utalás egyébként is kedvelt hivatkozási alap az utóbbi évek ukrán nemzetiségi és nyelvpolitikájában. Például az oktatási tárca az anyanyelven folyó oktatás kéttannyelvűvé való átalakítása során egyrészt az Alkotmány 53. cikkelyére, másrészt a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményre hivatkozik. Mind az alkotmányban, mind a keretegyezményben az szerepel ugyanis, hogy a kisebbségek „az anyanyelvükön tanulhatnak vagy tanulhatják az anyanyelvüket”. Az ukrán oktatási tárca pedig a *vagy* kötőszó előtti opció (az anyanyelvükön tanulhatnak) irányából fokozatosan mozdítja el a kisebbségek oktatását a kötőszó után következő (tanulhatják az anyanyelvüket) lehetőség felé (vö. Tóth, 2009). Az orosz, magyar, román, moldáv és krími tatár tannyelvű oktatási struktúra számára egyértelmű visszalépést jelentő tranzitív (átírányítási) oktatási program bevezetésének modelljét az EBESZ

nemzeti kisebbségi főbiztosának *A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások* című dokumentumának 12. és 13. pontjában található meg: „Az elemi oktatás vége felé néhány gyakorlati vagy nem elméleti tárgyat hivatalos nyelven kell tanítani. Ahol csak lehetséges, biztosítsanak az államok olyan körülményeket, hogy a szülők maguk élhessenek ezzel a lehetőséggel.” 13. pont: „A középfokú oktatásban a tantárgyak döntő hányadát kisebbségi nyelven kell tanítani. A kisebbségi nyelvet iskolai tantárgyként, a tanterv szerkesztéséül kell oktatni. (...) Az oktatás e periódusában a hivatalos nyelven oktatott tantárgyak számát fokozatosan növelni kell.”

Amikor Ukrajna a kisebbségi nyelvi jogok szűkítésére használja fel a nemzetközi kisebbségvédelem dokumentumait, lépéseit jogszabályokkal támogatja meg. A karta ratifikálásáról szóló törvénybe beemelték például a jogalkotók (5. bek.), hogy a nemzetközi dokumentum rendelkezéseinek alkalmazása során azok a törekvések, melyek az ukrán mint államnyelv megerősítésére, fejlődésére és a társadalmi élet valamennyi területén való használatának támogatására vonatkoznak, nem tekinthetők a kisebbségi nyelvek fejlődését akadályozó, megőrzésüket veszélyeztető lépéseknek. Így az ország nemzetközi kötelezettségvállalásai nem akadályozzák az ukrán államot abban, hogy – bár az országban az elmúlt évtizedben (az említett nemzetközi keretmegállapodások ratifikálását kivéve) egyetlen olyan törvényt sem hoztak, amely közvetlenül érinti a kisebbségek jogállását vagy a nyelvhasználat rendjét – elnöki és miniszteri rendeletek révén, valamint a kisebbségeket és nyelveik használatát közvetlenül nem érintő új törvények elfogadása által folyamatosan erősítsék az államnyelv pozícióit, és ezzel párhuzamosan szűkítsék a kisebbségi nyelvek használati körét.

Az utóbbi tíz évben a különböző területeken való nyelvhasználat szabályozásának gyakorlata az ukrán nyelv javára módosult. A változás lényege: bármelyik területre (adó, pénzügy, biztosítás, egészségügy, választások stb.) vonatkozó jogszabályban az adott terület nyelvhasználatát szabályozó norma megalkotásánál korábban a kérdést a nyelvtörvény hatáskörébe utalta az állam. Az utóbbi évtized gyakorlata azonban már az, hogy az újonnan született jogszabályokban külön cikkelyben foglaltatik törvénybe az ukrán nyelv használatának kizárólagossága. Így például a választásokról szóló törvények 2001 utáni módosításai során minden, a törvények korábbi változataiban szereplő, a kisebbségi jogok érvényesítését előíró jogi norma (az egy tömbben élő nemzetiségi kisebbségek számára saját választókeretek kialakítása, a szavazócédulák nemzetiség nyelveken való biztosítása stb.) kikerült a módosított törvények szövegéből. Ezért 2001 óta már mind az országos (elnök- és országgyűlési), mind a regionális és helyi (például: megyei, járási, helyi önkormányzati és polgármesteri) választásokon kizárólag ukrán nyelvű szavazólapok készülhetnek. Mindközben a rendeletek szintjén is folyik az államnyelv pozícióinak erősítése. Az oktatási, kulturális, közlekedési stb. tárca is több olyan rendeletet adott ki az elmúlt öt évben, melyek az államnyelv kizárólagos használatát írják elő. Így például a közlekedési tárca egy 2008-as rendelkezése alapján még a közvetlen életveszélyre figyelmeztető feliratok (például: *Vigyázat, magasfeszültség! Balesetveszély!* stb.) is csak ukrán nyelven olvashatók az ukrain pályaudvarok területén.

5. Összefoglalás

Ukrajna az 1991-es függetlenné válást követő első időszakban – minden bizonnyal saját

külpolitikai pozícióinak megerősítése céljából – nemzetközi mércével mérve is viszonylag széles jogköröket biztosított az ország területén élő nemzeti kisebbségek számára. Miután azonban a nemzetközi közvélemény elismerte Ukrajna függetlenségét, illetve az ország szomszédjainak többségével alapszerződésben rögzítette a jószomszédi kapcsolatokról és a határok kölcsönös elismeréséről szóló kötelezettségeit, fordulat következett be a nemzeti és nyelvpolitikában. Az 1996-ban elfogadott Alkotmány már egyértelműen unitárius és egynyelvű államként definiálja az országot. A nemzetközi pozíciók erősítéséről a hangsúly a nemzetállam építésére helyeződik át. Ebben a törekvésben a jelenleg hatalmon lévő ukrán politikai elit kiemelt, szimbolikus szerepet szán az ukrán nyelvnek. Nem véletlen tehát, hogy az ukrán nemzeti és nyelvpolitika fokozatosan visszatért az egykori Szovjetunióban alkalmazott lenini elvekhez. E politika lényege: a felszínen széles, a nemzetközi közvélemény előtt felmutatható kulturális jogokat biztosítanak az egyes nemzeti kisebbségeknek, ám az oktatás- és nyelvpolitika révén olyan helyzetet teremtenek az országban, amely révén azt sugallják a kisebbségek felé, hogy a boldogulás, az érvényesülés feltétele és eszköze az ukrán nyelv. Az oktatás ukránosításával pedig nemcsak a nyelvi folyamatokat lehet erőteljesen befolyásolni, hanem a kisebbségek identitásának, kulturális azonosságtudatának alakulását is. S mindezt úgy állítja be az állam, hogy az ukrán nyelv felkínálásával, az érvényesülés eszközeként való megjelenítésével mintegy a kisebbségi gettóból szeretnék kiszabadítani a nemzetiségieket.

Eközben Ukrajna törekszik saját jogrendszerének a nemzetközi ajánlásokhoz, illetve normákhoz való igazítására. A legtöbb jelentős nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentum-

hoz, ajánláshoz csatlakozott az ország: ratifikálta a nemzetiségi kisebbségek védelméről szóló keretegyezményt és a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját, figyelembe veszi a nemzeti kisebbségek oktatási jogaira vonatkozó hágai ajánlásokat, ezeket beépítette saját nemzeti jogszabályaiba. Ám a jogharmonizáció nem megy zökkenőmentesen, s mindez gyakran megnehezíti vagy lehetlenné teszi a gyakorlati jogértelmezést vagy jogalkalmazást. Az ukránai jogrendből máig hiányzik például számos olyan fogalom definíciója és értelmezése, mint például a „regionális vagy kisebbségi nyelv”, a „regionális vagy kisebbségi nyelv használatának területe”, a „területhez nem köthető nyelv”; Ukrajna törvényeiben csak az „államnyelv” és a „nemzeti kisebbségek nyelve” fogalmakat használja. Azaz, a nemzetközi dokumentumok csak a szöveg szintjén épülnek be a nemzeti jogrendbe. A nemzetközi egyezmények, ajánlások szándékával és szellemével gyökeresen ellentétes ugyanis az, hogy a dokumentumokra hivatkozva Ukrajna számos esetben a már meglévő kisebbségi és nyelvi jogokat szűkíti. Ez történik például az anyanyelvi oktatás vagy az anyanyelven történő egyetemi/főiskolai felvételi lehetőségének korlátozása kapcsán.

Az ukránai kisebbségi és nyelvpolitika szinte csak az ukrán–oros nemzeti és nyelvi, társadalmi és gazdasági pozícióharcra összpontosít, a többi kisebbség helyzete csak felszínesen kerül szóba a közbeszédben. Az ukrán–oros nemzeti és nyelvi kérdés olyannyira átpolitizálttá vált, hogy ez lehetlenné teszi a mára elavult kisebbségi és nyelvtörvény új változatának elfogadását, a nemzeti és nyelvi kisebbségek helyzetének szakszerű és megnyugtató rendezését.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ukránai nyelvi jogi szabályozás: a.) ellentmon-

dásos, hiszen a nemzeti és nemzetközi nyelvi jogi szabályozás terén nem ment végbe a jogharmonizáció; b.) alá van rendelve a nemzetállam-építés eszméjének; c.) ellentétes a kisebbségvédelmi dokumentumok szellemével, mert bár a szöveg szintjén igazodik az „európai normákhoz”, a szervezett kisebbségek (oroszek, magyarok, románok, krími tatárok) számára jogszerűkiséssel jár ukránai alkalmazá-

suk; d.) az ukrán–oros belpolitikai feszültségek miatt erősen átpolitizált és indulatokkal telített, ami gyakorlatilag lehetlenné teszi a szakmai párbeszédet.

Kulcsszavak: *államnyelv, nemzetállam-építés, nemzeti kisebbségek, nyelvi helyzet, nyelvi jogi szabályozás, nyelvi jogok, nyelvi kisebbségek, Ukrajna*

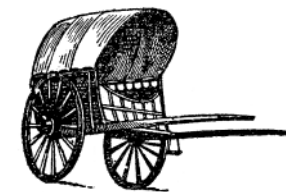
IRODALOM

- Beregszászi Anikó – Csernicskó István (2007): A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája – ukránai módra. *Kisebbségkutatás*. 17, 2, 251–261.
- Csernicskó István (2008a): Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 153–170.
- Csernicskó István (2008b): Ukrajna összhangra törekszik. Az ukránai oktatáspolitikai nyelvi vonatkozásai. *Kisebbségkutatás*. 18, 2, 302–315.
- Csernicskó István (2009a): Az ukránai oktatáspolitikai

a nyelvi asszimiláció szolgálatában. *Korunk*. III, 2, 33–40.

Csernicskó István (2009b): Проблемні питання викладання української мови у школах з угорською мовою навчання. In: Герцог, Юрій (ред.): *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи*. Поліграф центр Ліра, Ужгород, 105–116.

Tóth Mihály (2009): Проблеми освіти мовами меншин: причини і наслідки. In: Герцог, Юрій ред.: *Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи*. Поліграф центр Ліра, Ужгород, 75–84.

KISEBBSÉGI NYELVI JOGOK ÉS KISEBBSÉGI NYELVHASZNÁLAT ROMÁNIÁBAN

Horváth István

egyetemi docens,

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
ihorvath66@yahoo.com

Az utóbbi hozzávetőleg két évtized során a romániai kisebbségi nyelvpolitikákra sajátos trendváltás volt a jellemző. A rendszerváltást követő első évek (1990–1996) nyelvpolitikája számos vonzatában kedvezőtlen a kisebbségek számára, majd 1996-tól kezdődően (habár akadozóan és bizonyos mértékig ellentmondásosan) egy pluralizmust megtűrő és bizonyos aspektusaiban támogató nyelvpolitikai kurzus vette kezdetét. A tanulmány első részében megvizsgáljuk, miben állt a különböző nyelvpolitikai irányok sajátossága, mi jellemzi a jelenlegi romániai nyelvpolitikai kurzust. A második felében néhány, a romániai magyarság nyelvhasználati jellemzőire vonatkozó adatra alapozva értékeljük a jelenleg érvényes nyelvpolitikai irányvonalnak, a kisebbségi nyelvhasználat szempontjából minősített hatékonyságát.

*Kisebbségi nyelvpolitikai irányok:
hegemonia versus pluralizmus*

Az állami legitimációnak nemzeti alapokra történő áthelyezése, illetve az állami modernizáció, habár különböző logikák mentén, de egymást kölcsönösen megerősítő módon megnövelte a politikum nyelv iránti érdek-

lődését. Kiemelkedően Közép-Európában adott népességek nyelvi egysége a nemzetépítési folyamatok és kapcsolódó politikai követelések (jog a saját államjellegű intézményrendszerhez) meghatározó érveként statuálódik. Ezek a nyelvek politikai szimbólumként, egy nemzet létjogosultságát legitimáló, a nemzet által megalapított/birtokolt államon belüli dominanciát szimbolikusan megjelenítő érveként jelennek meg. A másik modernizációs dimenziót illetően abból induljunk ki, hogy a modern állam (minden megelőző hasonló funkciójú alakulathoz viszonyítot-tan) komplex átfogó szervezetként működik. Ezen belül a nyelvi egységesítés (bizonyos mértékű homogenizáció) az államszervezeti hatékonyság megkerülhetetlen előfeltételként értelmeződik.

Ilyen alapokon, az utóbbi másfél-két évszázad perspektívájában a nyelv és politika sokszorosan összefonódott. A huszadik század során (és sokszor manapság is) a nyelvi piacok egyesítése, egy nyelvi kód dominanciája kiemelt állampolitikai feladatvállalásként jelent meg (Bourdieu, 1991; Grillo, 1989).

Az utóbbi két évtized során a romániai kisebbségi nyelvpolitikák irányvonala jelen-

tős mértékben megváltozott. A rendszerváltást (1989) követően az államnyelv helyzetének a megerősítése általában a kisebbségi nyelvhasználat rovására történt (Szépe, 1999), majd az 1996-os irányváltást követően nyelvi pluralizmust mértékkel és bizonyos vonzataiban aktívan támogató kisebbségi nyelvpolitika vette kezdetét. Vizsgáljuk meg ennek a két kisebbségi nyelvpolitikai rezsimnek a főbb jellemzőit!

*Kisebbségi nyelvpolitikai rezsim
a rendszerváltástól 1996-ig*

A romániai kommunista rendszer kisebbségi nyelvpolitikáit a hetvenes évektől kezdődően a fokozatos és konstans megszorítások, az addig megszerzett (és viszonylag átfogó mértékben érvényesített) nyelvhasználati jogok (és implicite nyelvi funkciók) korlátozása jellemezte. Habár ez a folyamat mindenekelőtt az oktatás terén dokumentált (Vincze, 1999), a közigazgatás szintjén is végbement, ahol a román nyelv státuserősítése együtt járt a kisebbséghez tartozó elitek kiszorításával (Bugajski, 1995, 200.).

Ilyen előzményeknek tudható be, hogy az 1989-ben bekövetkezett politikai rendszerváltást követően a kisebbségi politikusok kiemelten a kisebbségi anyanyelvhasználatot (az oktatásban és a közigazgatásban) és a kisebbségek arányos képviselőletét követelték. Az első években nem sok sikerrel, ugyanis a rendszerváltó politikai erők (akik maguk sem az etnikai pluralizmus hívei voltak) a hatalmi konszolidáció érdekében kiemelt szövetségesként kezelték az extrém nacionalizmust felvállaló politikai erőket (Gallagher, 1995).

Ebben a kontextusban a politikai retorika szintjén a román nyelv kiemelt politikai szimbólumként jelenik meg. A román nyelv dominanciája egyszerre volt hivatott megjelení-

teni a beteljesült nemzeti törekvéseket és az államon belül fennálló nemzeti (többség és kisebbség között fennálló) hierarchikus viszonyokat. Például nem volt kivételes a helyi hatóságoknak vagy a polgároknak egyfajta *nyelvi rendőrségként* történő fellépése, azok ellen, akik a nyilvános szférában a romántól eltérő nyelvet használtak (Brubaker et al., 2006; Kontra, 1999).

Habár a nyelvi dominanciát újra és újra kinyilvánító nyelvi ideológia kiemelkedően a politikai és a közéleti retorikában nyilvánult meg, a nyelvpolitikai gyakorlat szintjén is sajátos korlátozó jellegű nyelvpolitikai gyakorlatot is eredményezett (Horváth, 2002, 83., 89–98.). Például a kormányzati szférában (beleértve a magyar többségű önkormányzatokat is) a kisebbségek szóbeli nyelvhasználatát nem volt egyértelműen tiltott, hanem korlátozott feltételek között tolerált (ha a tisztviselő ismeri a nyelvet, vagy az ügyfél a saját költségén tolmácsot rendelt). Ami a másik kiemelten érzékeny nyelvhasználati színteret, az oktatást illeti: az alkotmány általános rendelkezések szintjén viszonylag nagylelkű teret biztosított a kisebbségi oktatásnak. De az oktatási törvényekben foglalt konkrét gyakorlati feltételek lefele nivellálva szabályozták.

Ez a következőt jelentette: a demográfiai adottságokat, és az elitek által felvállalt és a népesség által támogatott anyanyelvi oktatási projekteket illetően a romániai kisebbségek durván három kategóriára oszthatóak. Egyrészt a magyar kisebbség, amely a népesség volumenét és térszerkezeti adottságait illetően akkora populáció, amely objektíve fenntarthatóvá tesz egy átfogó, óvodától egyetemig terjedő, minden oktatási formát felölelő (anyanyelvű szakoktatás, felnőttképzés, pedagógusképzés és továbbképzés, speciális oktatás stb.) magyar nyelvű oktatási hálózatot.

Másodsorban: regionálisan koncentrált, kis volumenű kisebbségi közösségekről beszélhetünk,¹ amelyek demográfiai és térszerkezeti realitások lehetővé teszik az alap- esetleg középfokú (elemi és gimnáziumi) oktatás szervezését. Ezen túlmutatóan bármilyen más oktatási szint és forma szervezése kapcsán jelentős költséghatékonysági problémák vetődnek fel, jelentősen megkérdőjelezve az ilyen irányú projektek realitását. Harmadsorban: azokról a kisebbségekről beszélünk, amelyek szétszórtnak, kis szórványközösségekben élnek, és számos esetben nem a valamilyen szintű anyanyelvi oktatás megszervezése, hanem az elementáris nyelvi revitalizáció, vagyis az illető kisebbség nyelvének (alkalmi) oktatása a tét. Nos, ebben a periódusban a lefelé nivellálás azt jelentette, hogy a kisebbségi anyanyelvi oktatás szervezési lehetőségeit a kisebb volumenű, az alap- esetleg középfokú oktatást fenntartani képes közösségekre méretezték. Ez viszont jelentős korlátokat szabott a magyar nyelvű oktatási rendszer fejlődésének, főleg a szakoktatás és felsőoktatás tekintetében. A rohamosan (technológiailag és tulajdonszerkezet szempontjából) átalakuló médiát illetően a szabályozás inkább illiberális és semmi esetre sem kisebbségbarát jellegű volt (Gross, 1996).

Kisebbségi nyelvpolitikák 1996-tól napjainkig

A romániai kisebbségi nyelvpolitikák változására 1993-tól kezdődően nyílik lehetőség. Az addigi hezitáns külpolitikai orientációt felváltja egy határozottabb nyugati, euroatlanti integrációt megcélzó külpolitikai irány. Már

¹ Ide több kisebbség sorolható. Felsorolásuktól eltekintünk, hisz a jelen tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé az egyes kisebbségek demográfiai és térszerkezeti helyzetbemutatóit, illetve a tipológia más jellegű megalapozásához szükséges érvek bemutatását.

az első, 1993 során lezajló, európa tanácsi tagfelvétel folyamatában is egyértelművé válik a nemzetközi elvárás: bármely csatlakozás előfeltétele az egyértelműen rögzített kisebbségi jogok. Ez az irányváltás, belpolitikai okok miatt nem sikerül 1996-ig (a kormánypárt csak a nyíltan nacionalista, kisebbségellenes pártok támogatásával tud kormányozni). Majd 1996-tól, mikortól a romániai magyarság által támogatott RMDSZ a kormánykoalíció tagjává válik, jelentős fordulat következik be. Egyrészt visszafogottabbá válnak azon etnopolitikai törekvések, amelyek a kisebbségi kérdés megoldását erős közjogi intézmények (területi és kulturális autonómia intézményrendszere) létrehozásában látják. Ugyanakkor a román többség támogatóan kezdett viszonyulni egy olyan jellegű nyelv- és kultúrpolitikai kurzusváltáshoz, amely megerősíti partikulárisan a kisebbségi nyelvhasználatot, általánosabban a kisebbségek kulturális reprodukciójának esélyeit.

Látványosabbak a konkrét kisebbségi nyelvpolitikai intézkedések, a kisebbségi nyelvi funkciók bővülése. Mindenekelőtt a kormányzati szféra a kiemelendő. A leglényegesebb változás ezen a téren, hogy a kisebbségi nyelvhasználat olyan területi jogként van garantálva,² amely alkalmazásának minden felelőssége és terhe az illető közigazgatási egység szintjén működő végrehajtó testületre hárul. Vagyis ezeken a testületeken kell biztosítani annak a feltételeit, hogy a kisebbségi nyelvek a (szóbeli és írásbeli) kapcsolattartás nyelveként működhessenek, hogy a kisebbségek a közérdekű tájékoztatásban, a különböző nyilvános rendezvényeken és gyűléseken használhassák anyanyelvüket.

² Minden olyan közigazgatási egységre (község, város, megye) vonatkozik a törvény, ahol egy adott kisebbségi nyelvi közösség részaránya 20 %, vagy azon felül van.

Az igazságszolgáltatás egy másik szintér, ahol ebben a periódusban szintén kodifikáltak kisebbségi nyelvhasználati jogokat. A kilencvenes évek elején a perrendtartási szabályok korlátozott mértékben tették lehetővé az anyanyelvhasználatot. Például a büntetőperrek során, ha a vádlott nem ismerte a román nyelvet, fordítót biztosítottak. Kiemelendő, hogy ez az anyanyelvhasználati lehetőség nem elsőrendűen kisebbségi nyelvi jogként, hanem a bírósági eljárás tisztességes lefolyásának az egyik lehetséges eszközeként került be a törvénybe.

A romániai oktatás- (és általában a nyelvpolitikák) terén beindult egy felfelé nivellálás (Guentcheva, 2001). Vagyis, mivel a nyelvhasználatra vonatkozó törvényeket általában, kiemelten az oktatási törvényt is differenciálatlanul (eltekintve a nyelvi kisebbségre jellemző objektív paraméterektől) hozták meg, a magyar népesség igényeihez és lehetőségéhez igazítva és (legalábbis elvben) differenciálatlanul kiterjesztették minden kisebbségre. Ez elvi feltételeket biztosít egy átfogó, óvodától egyetemig terjedő, a teljes oktatási lehetőségek pázmáját felölelő (anyanyelvű szakoktatás, felnőttképzés, pedagógusképzés és továbbképzés, speciális oktatás stb.) dominánsan anyanyelvű oktatási rendszer kialakítására bármilyen nyelven.³ Ez mindenekelőtt egy átfogó, most már túlkínálati feltételek között működő, magyar nyelvű (állami és magán) felsőoktatási hálózat kialakulását eredményezte. De lehetővé tett egy átfogó német nyelvű oktatási (beleértve a felsőoktatást is) hálózat kialakítását. Vagy keretet adott a roma nyelvnek az oktatási folyamatban történő bevezetésére (és implicit módon a sztenderdizálás kísérletére) és oktatási nyelvként történő kifejezésére. Persze ennek csak elvi lehetősége biztosított, költségvetési korlátok továbbra is vannak.

lesztésére. A roma nyelvet jelenleg már nemcsak mint önálló tárgyat oktatják, hanem az mint az (elemi) oktatás médiumát vezették be (Sarau, 2009).

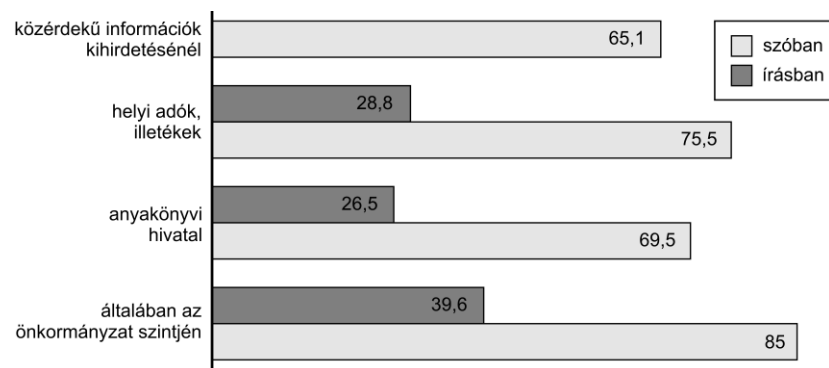
A fentebbiekhez hasonlóan bármely más olyan törvényes szabályozás esetében, amely során nyelvi vonatok is felmerültek (közérdekű információk közlésére, média működésére, az országos egységes sürgősségi hívószám rendszerére, a páciensek jogaira stb. vonatkozó szabályozások) a romániai kisebbségek nyelvhasználati olyan jogként garantáltak, amely gyakorlati feltételeinek a biztosítása a hatóságot és nem az ügyfelet terheli.

Nagyon fontos ennek a kisebbségi nyelvpolitikai rezsimnek a határait is kiemelni. Minden nyelvi jellegű szabályozás esetében kijelölik az alaphelyzetet (a kommunikációs normalitás helyzetét), vagyis azt, hogy a törvényileg szabályozott kommunikáció román nyelven zajlik. Majd ehhez az alapszinthez viszonyítva jelzi, hogy meghatározott szituációkban (egy alapvetően kivételezett esetként) a kisebbségek nyelve is használható (Kontra – Szilágyi, 2002). Vagyis, a kisebbségi nyelvi funkciók allokációja úgy történik, hogy közben folyamatosan kihangsúlyozódik és újratermelődik az államnyelv és a kisebbségi nyelvek közötti szimbolikus státusegyenlőtlenség. Ez talán a legérzékenyebb pontja a romániai kisebbségi nyelvpolitikáknak: annak nincs elvi korlátja, hogy mennyi és milyen jellegű részfunkciót rendelnek a kisebbségi nyelvekhez. De formálisan definiált (jelentős szimbolikus tartalommal bíró) nyelvi státust nem lehet egy kisebbségi (pontosabban az erre aspiráló magyar nyelv) mellé sem rendelni. Például Székelyföldön számos kisebbségi nyelvi jog hatályos (és érvényesül is), vagyis a magyar nyelv *de facto* használata relatív kiterjedt, ám ennek ellenére a többségi

politikuskok számára elképzelhetetlen, hogy a magyar nyelvet *de jure* regionális hivatalos nyelvként határozzák meg.

A kisebbségi nyelvi jogok és a kommunikációs gyakorlatok

A kisebbségi nyelvpolitikák értékelésének lényeges, de messzemenően nem elégséges összetevője (1.) a *formális értékelés*, vagyis annak elemzése, hogy milyen jogi normák szabályozzák és milyen tartalmú a szabályozása a kisebbségi nyelvhasználatnak. Egy ilyen jellegű értékelés mellett szükséges megvizsgálni még számos vonzatot is. Ilyen például az (2.) *intézményes alkalmazás* – milyen mértékben ténylegesen biztosítottak a nyelvhasználat intézményes feltételei? Vagy lehet vizsgálni (3.) a *szociolingvisztikai hatást* – milyen mértékben határozza meg az érintettek nyelvi viselkedését a jogilag tételezett nyelvhasználati lehetőségét. És legvégül, de nem utolsósorban nyomon követhető (4.) a *nyelvi ideológiákra gyakorolt hatás* – a normatív szinten létező, illetve a társadalomban ténylegesen megnyilvánuló pluralizmusnak mekkora a társadalmi elfogadottsága.

1. ábra • Biztosítják a magyar nyelv használatát a következő helyzetekben/önkormányzati intézményekben (N-454 közigazgatási egység)

Ami az intézményes alkalmazást illeti, egy, a helyi önkormányzatok szintjén elvégzett kutatás adatai nyújthatnak némi támpontot. Az adatfelvételt a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet végezte. Levélben és telefonon keresték fel azokat az önkormányzatokat, amelyeknek (a törvény meghatározása szerint) alkalmazni kellett volna a helyi közigazgatás szintjén alkalmazandó kisebbségi nyelvhasználati törvényeket. Rákérdeztek, hogy az adott önkormányzat szintjén megvannak-e annak intézményes feltételei, hogy a különböző, jogilag rögzített helyzetekben, a területén élő (a népesség 20 %-át meghaladó) nyelvi kisebbség használja (szóban és írásban) az anyanyelvét. Az 1. ábrán csak a magyar kisebbség által lakott településekre vonatkozó helyzetet közöljük.

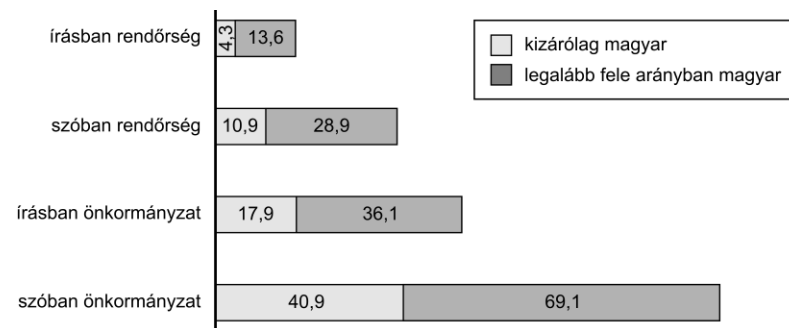
Törvényes kötelezettség, hogy azokban az önkormányzatokban, amelyek területén egy kisebbség (jelen esetben a magyar) aránya 20 % vagy ennél magasabb, biztosítsák (a román mellett) az illető kisebbségi nyelv szóbeli és írásbeli használatát. Az önkormányzati tisztviselők bevallása alapján (és csak azon települések esetében, amelyekben a magyar nyelv használatát kellene biztosítani) ennek

a feltételei csak részben valósulnak meg. Vagyis az érintett települések 15 %-a esetében semmilyen (sem a szóbeli, sem az írásbeli) magyar nyelvű kommunikáció előfeltételei nem biztosítottak. Az érintett önkormányzatok zömében (85 %) meg tudták oldani (a valamilyen szintű) szóbeli kommunikációt, de a helyi önkormányzatoknak csak 40 %-ában biztosított (valamilyen, bármilyen) hivatalos szituációban az írásbeli kommunikáció lehetősége. Igaz: az érintett önkormányzatok majdnem kétharmada használja a magyar nyelvet is, amikor közérdekű információkat hoz (többnyire írásban) nyilvánosságra. Természetesen ott, ahol létezik, a nyelvhasználat intézményes feltételeinek biztosítása váltakozó formában történik. Van, ahol az önkormányzat szintjén van egy alkalmazott, aki esetenként tolmácként működhet bármilyen kommunikációs szituációban, és vannak esetek, amelyekben minden közkapcsolati feladatkört felvállaló ügyosztályon dolgozik valaki, aki tud magyarul.

Ugyanakkor a fentebbi adatokat tekintve látványos a szóbeli és az írásbeli használat között fennálló jelentős eltérés, a törvény hatálya alá eső önkormányzatok alig egyharmada szintjén biztosított a magyar nyelv használata szóban és írásban. Ez már kevésbé a magyar (általában kisebbségi) helyi érdekérvényesítési készségek, hanem összetettebb tényezők függvénye. Egyrészt egyfajta nyelvi hiányosságról van szó. A romániai magyar közigazgatási szakszargon, általában az államigazgatási tevékenységekkel kapcsolatos nyelvi készségek nem részei a romániai magyar köznyelvnek.

Ami a szociolingvisztikai hatást, a tényleges nyelvhasználati szokásokat illeti, az erre vonatkozó kérdőíves kutatások eredményei (lásd 2. ábra) ráerősítenek az önkormányzati intézmények szintjén végzett kutatások adataira, illetve újabb fontos adalékokkal is szolgálnak.

Ha azt tekintjük, hogy a romániai magyar anyanyelvű népesség 76,4 %-a élt olyan ön-

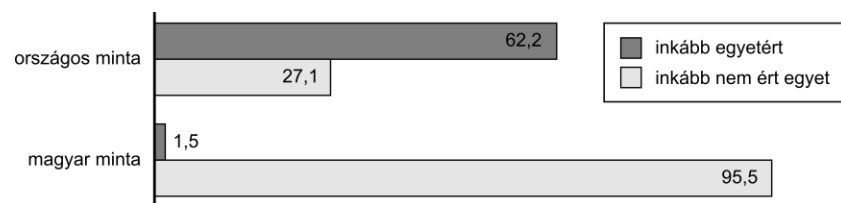

2. ábra • Legalább fele arányban (azon belül kizárólag) magyarul beszél vagy ír a következő helyzetekben. (2009 elején, a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet megrendelésére készült kérdőíves adatfelvétel. Az adatfelvétel az erdélyi magyar felnőtt népességre reprezentatív mintán történt, a minta elemszáma 3594. Az adatok részeredmények, a kutatás feldolgozása még folyamatban van. A nyelvhasználati sajátosság arányszámainak kiszámításánál csak azokat a válaszokat vettük figyelembe, amelyek esetében az alanyok azt állították, hogy volt kontaktusuk, részt vettek a megfelelő kommunikációs szituációban.)

kormányzatokban, ahol számarányuk meghaladta a 20%-ot, akkor az a tény, hogy a vizsgált népesség 69,1 %-a legalább fele-fele arányban beszél magyarul, amikor önkormányzati szinten ügyes bajos dolgait intézi, jó aránynak mondható. Ugyanakkor a lakossági nyelvhasználati jellemzők vizsgálata során is visszaköszön a jelentős eltérés a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználat között. Habár a törvény egyformán lehetővé teszi, hogy a kisebbségek az önkormányzati ügyintézés során mind szóban mind írásban használják anyanyelvüket ez kiemelten a szóbeli használat során valósul meg. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a helyi szinten működő, de nem helyi alárendeltségű intézmények, mint a rendőrség (habár a magyar nyelvű közösségkapcsolat lehetővé tétele erre az intézményre is vonatkozik) nyelvpolitikája eltér az önkormányzati gyakorlatoktól. A rendőrségi ügyintézés során a magyar népesség közelítőleg 30 %-a állítja, hogy használta (legalább fele arányban) a magyar nyelvet. Az írásbeli használat egyenesen kivételesnek tekinthető.

Habár nincs összehasonlítási alapunk, néhány értékelés megfogalmazható az új kisebbségi nyelvpolitikai rezsimmnek a magyar nyelvű népességre gyakorolt szociolingvisztikai hatásáról. Mindenekelőtt kiemelendő, hogy

ott gyakorol hatást az egyének nyelvi viselkedésére, ahol feltehetően, a törvényi megerősítés hiányában is magyarul beszéltek, és kevésbé fejtette ki a hatását ott, ahol egy ténylegesen alkalmazott státuspolitika ténylegesen megerősíthette volna a kisebbségi nyelvhasználatot (azokban az önkormányzatokban, amelyekben a magyarok, habár nincsenek többségben, jelentős részarányt képviselnek). Másrészt egyszerre funkcionális (az adminisztrációs tevékenységeknek nincs jól rögzült, a romániai jogi valósághoz idomuló magyar nyelvi korpusza), és a státussal kapcsolatos okokra vezethető vissza, hogy a kommunikációs szempontokból nagyobb fontosságnak örvendő kisebbségi anyanyelvi írásbeliség lemarad a szóbeliség mögött. Vagyis biztonságosabbnak érzik, ha román nyelven kérvényeznek és írnak beadványokat, ami (a jogi lehetőségek ellenére) egyrészt újratermeli a román és a kisebbségi magyar nyelv között fennálló státuszszimmetriát, másrészt csökkenti az új kisebbségi nyelvpolitikai kurzus lehetséges strukturális hatásait. Arról van szó, hogy egy növekedő írásbeli kisebbségi nyelvhasználat, az ezirányú ügyféli nyomás megnövelhetné a keresletet a magyar nyelvet jól ismerő (többnyire magyar származású) alkalmazottak irányában. Ez azért is fontos, mivel

3. ábra • Azokon a településeken, ahol a kisebbségek aránya meghaladja a 20 %-ot, a polgármesteri hivatalokban használják a kisebbségek nyelvét is. *Ön milyen mértékben ért egyet ezzel a gyakorlattal?* (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet felmérése, 2008. október. A minták külön-külön reprezentatívak a romániai össz népességre és a romániai magyar népességre.)

a 2002-es romániai népszámlálás adatai szerint a közigazgatási szférában a magyar kisebbség össznépességen belüli részarányához viszonyítva alulképviselet.

Egy kisebbségi nyelvpolitikai irányvonal explicit vagy implicit módon kihat arra, ahogyan általában a népesség, és mindenekelőtt a többség vélekedik a különböző nyelvek társadalomban elfoglalt helyéről, arról, hogy kinek, mikor, milyen helyzetben milyen nyelven ildomos (vagy egyenesen kötelező) megszólalnia. Egy adott nyelvpolitikai irányvonalnak kihatása lehet az ebben a témakörben körvonalazott véleményekre, attitűdökre, általában a nyelvi ideológiákra.

Terjedelmi megfontolásokból ezt a hipotézisünket csak egy felmérés egyetlen kérdésével illusztráljuk, amit nem annyira a feltevésünket elegendő megalapozó érvnek, mint jelzésértékű adatnak szánunk.

Amint az a 3. ábrán is látható, Romániában az össznépesség kétharmada ellenzi, és csak 27 %-a támogatja az önkormányzati szintű kisebbségi nyelvhasználatot, amíg a romániai magyarság körében ezen kisebbségi nyelvpolitikai intézmény támogatottsága majdnem egyöntetű.

Következtetések

A több szinten vizsgált romániai kisebbségi nyelvpolitikai rezsimm, pontosabban ennek formális jogi keretrendszerre, az utóbbi valamivel több mint egy évtized távlatában jelentős, és a kisebbségi nyelvhasználat szempontjából üdvös alakuláson ment át. A nyelvhasználat jogi lehetőségei jelentős mértékben kiterjedtek általában a kormányzati szférában, az igazságszolgáltatásban, a közszolgáltatá-

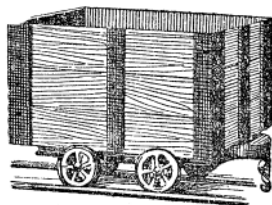
sokban; illetve a különböző személyiséghez kötődő, anyanyelvhasználattal kapcsolatos jogok köre is kiterjedt. Ez a haladás már felemás, ami az intézményes alkalmazást és a szociolingvisztikai hatást illeti. Például a kormányzati szférát illetően mindenekelőtt az önkormányzati intézményeken belül, és sokkal kisebb mértékben a központi kormányzat területileg dekoncentrált intézményeire jellemző a kisebbségi (mindenekelőtt a magyar) nyelvhasználat. Ugyanakkor az önkormányzati intézmények szintjén is már jelentősek az eltérések: ott, ahol a kisebbségi etnikumok helyi szinten kisebbségben vannak, kevesebb eséllyel használhatják az anyanyelvüket, mint azokban a közigazgatási egységekben, amelyekben helyi többséget képviselnek. Ugyanakkor, habár jogilag azonos elbírálásba esik a kisebbségek (anyanyelvi) szóbeli és írásbeli megnyilvánulása, az anyanyelv szóbeli használata sokkal elterjedtebb az írásbelinél. Mindenképpen tény, hogy ez az a kommunikációs helyzet (az önkormányzati szintű írásbeliség), ahol a leginkább lehetne cselekedni a magyar nyelvhasználat további megerősítéséért.

Ami a távlatokat illeti, talán a politikai és közéleti tudatosítás és elfogadás volna az igazán üdvös cselekvési irány. Amennyiben a politikum és a köztudat szintjén a nyelvi sokszínűség nem úgy jelenik meg, mint a demokratikus berendezkedés, az egyenlő módon kijáró állampolgári méltányosság egyik fontos megvalósítása, a változó politikai konjunktúrák igen könnyen erodálhatják.

Kulcsszavak: *Románia, nyelvpolitika, a magyar kisebbség nyelvi helyzete, szociolingvisztika*

IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge
- Brubaker, Rogers – Feischmidt, M. – Fox, J. – Grancea, L. (2006): *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- Bugajski, Janusz (1995): *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties*. Armonk, New York
- Gallagher, Tom (1995): *Romania After Ceausescu: The Politics of Intolerance*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- Grillo, Ralph (1989): Anthropology, Language, Politics. In: Grillo, Ralph (ed.): *Social Anthropology and the Politics of Language*. Routledge, London–New York, 1–24.
- Gross, Peter (1996): *Mass Media in Revolution and National Development: The Romanian Laboratory*. Iowa State University Press, Ames, IA, 206.
- Guentcheva, Rossitza (2001): Debating Language: The Bulgarian Communities in Romania after 1989. In: O'Reilly, Camille C. (ed.): *Language, Ethnicity and the State. Volume 2: Minority Languages in Eastern Europe post-1989*. Palgrave Publishers, London, 44–65.
- Horváth István (2002): *Facilitating Conflict Transformation: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Romania, 1993–2001*. CORE, Hamburg http://www.core-hamburg.de/documents/34_CORE_Working_Paper_8.pdf
- Kontra Miklós (1999): "Don't speak Hungarian in public!" A Documentation and Analysis of Folk Linguistic Rights. In: Kontra Miklós – Phillipson R. – Skutnabb-Kangas, T. – Várady T. (eds.): *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Central European University Press, Budapest, 81–97.
- Kontra Miklós – Szilágyi N. Sándor (2002): A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs. In: Kontra Miklós – Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 3–10.
- Sarău, Gheorghe (2009): Limba rromani. Planificarea lingvistică în România între anii 1990 – 2008. In: Horváth István – Tódor Erika Mária (szerk.): *O evaluare a politicilor de producere a bilingvismului*. Editura Limes – Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj Napoca, 194–206. <http://gheorghesarau.wordpress.com/limba-rromani-planificarea-lingvistica-in-romania-intre-anii-1990-%E2%80%93-2008/>
- Szépe György (1999): The Position of Hungarians in Romania and Slovakia in 1996. *Nationalities Papers*, 27, 69–92.
- Vincze Gábor (1999): *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus, Csíkszereda

A HIVATALOS NYELVHASZNÁLAT JOGI KERETEI A VAJIDASÁGBAN – SZERBIÁBAN – JOG ÉS GYAKORLAT

Korhecz Tamás

PhD, alkotmányjogász, egyetemi docens, a Vajdaság Autonóm Tartomány Végrehajtó Tanácsának tagja, tartományi jogalkotási, közigazgatási és nemzeti kisebbségi titkár
tkorhecz@tippnet.rs

1. Bevezető

Ezen tanulmány elsődleges célja, hogy bemutassa és elemezze a hivatalos nyelvhasználat jogszabályi környezetét a Szerb Köztársaságban, valamint hogy a rendelkezésre álló adatok alapján ismertesse a vonatkozó jogszabályok alkalmazását a gyakorlatban, elsősorban a többnemzetiségű Vajdaság Autonóm Tartomány területén. A vonatkozó hatályos jogszabályok és azok alkalmazásán túl a tanulmány arra is vállalkozik, hogy felvázolja azokat a lehetséges jogszabályi változásokat és más kormányzati intézkedéseket, amelyek megkönnyíthetik a többnyelvűség gyakorlati, hatékony érvényesítését Szerbiában.

Mielőtt azonban rátérnénk a hivatalos nyelvhasználat szerbiai jogi kereteinek elemző ismertetésére, szükségesnek tartjuk röviden felvázolni a hivatalos nyelvhasználat jogi szabályozásának néhány általános problémáját, azaz felvetni azokat a kérdéseket, amelyek a nyelv, az állam és a jog háromszögében-vi-szonyrendszerében keletkeznek.

2. Nyelv – Állam – Jog

Nehezen megkérdőjelezhető tény, hogy az államszervezet hatalmi funkcióit és szereteága-

zó tevékenységét képtelen hatékonyan ellátni meghatározatlan számú nyelven (Kymlicka – Grin, 2003, 9.). Az állam gyakorlatilag nem működhet hatékonyan anélkül, hogy meg lenne határozva, mely nyelven vagy nyelveken folytatja tevékenységét, biztosítja funkcióit (De Varennes, 1999, 307.). Az államnak meg kell határoznia működési nyelvét, hogy mely nyelvet (esetleg nyelveket) használják az államot alkotó hatóságok működésük során. Dönteni kell arról, melyik nyelv legyen a vezénylési parancsnoklási nyelv a hadseregben, a rendvédelmi szervezetben, mely nyelven készülnek a jogszabályok és mely nyelven jelennek meg, mely nyelven vezetik a hatósági nyilvántartásokat, és mely nyelven állítják ki a különböző hatósági igazolásokat és igazolványokat, mely nyelven vezetik a bírósági tárgyalások jegyzőkönyvét stb. Ezt a nyelvet (vagy nyelveket) hivatalos vagy államnyelvnek nevezik. Az állam hivatalos nyelvét (nyelveit) legtöbbször az alkotmány és a különböző törvények határozzák meg, de egyes államokban ezt a kérdést a szokásjog vagy a bírói esetjog szabályozza.

A fentiek alapján azt is mondhatnánk, hogy az állam hivatalos nyelvének meghatározása olyan szükségszerűség, amely elengedhe-

tetlen az állam hatékony működéséhez, és ebben az értelemben elsősorban jogi-technikai kérdés. Az is természetes, hogy az állam azt a nyelvet határozza meg hivatalos nyelveként, amelyet lakosai, hivatalnokai leginkább ismernek és használnak, ez pedig gyakorlatilag minden esetben a lakosság többségét alkotó etnikum anyanyelve (Kontra, 1999, 284.).

Mindazonáltal az a jogilag kötelező döntés, amellyel az állam meghatározza, mely nyelvet, nyelveket fogja használni, korántsem tekinthető pusztán pragmatikus jogi-technikai kérdésnek. Tekintettel arra, hogy a nyelv egy nemzeti-etnikai közösség önazonosságának fontos eleme és a kultúra fő hordozója, a hivatalos nyelv meghatározása döntően fontos egy-egy nyelv, egy-egy nemzeti-etnikai kultúra megmaradása és gyarapodása szempontjából (Packer, 1999, vi.; illetve Kymlicka – Grin, 2003, II.). Az a nyelv, amelyet az állam használ – azaz a hivatalos nyelv – egyértelmű előnybe kerül azokkal a nyelvekkel és ezzel együtt kultúrákkal szemben, amelyet az állam lakossága anyanyelvként használ, de az állam nem ismeri el hivatalos nyelvnek, azaz az államszervezet nem használ (De Varennes, 1999, 307–308.). Az ország lakosságának egy része által használt anyanyelv ezáltal kiszorul a közéletből, elszegényedik, gyakorlati használati értéke lényegesen csökken. De nem csupán a kisebbségi nyelv szempontjából romboló az egy hivatalos nyelv doktrínája, de diszkriminatív gazdasági előnyökhöz (könnyebben hozzáférhető hivatalnoki munkahelyek stb.) is jutatja a nyelvi többség tagjait (Kis, 2005, 69.). Ebből kifolyólag, különösen a többnemzetiségű államokban, amelyekben hagyományosan és akaraton kívül nagyobb lélekszámú nyelvi, etnikai, kisebbségek élnek, a hivatalos nyelvhasználat meghatározása és jogi szabályozása különlegesen fontos és érzékeny

társadalmi és politikai kérdés. Tekintettel arra, hogy alig-alig akad olyan állam, amelyben nem élne nagyobb lélekszámú nyelvi-etnikai kisebbségek, gyakorlatilag minden állam szembeesik azzal a kihívással, elismerje-e és mekkora mértékben a nyelvi-etnikai kisebbséghez tartozó állampolgárainak a nyelvet is az államszervezet hivatalos nyelvének? Az államokat a hivatalos nyelvhasználat vonatkozásában csoportosíthatjuk aszerint, hogy elismerik-e és milyen mértékben a kisebbségek nyelvének hivatalos használatát, valamint aszerint, hogy a hivatalos nyelvhasználat fogalmát szűken határozzák meg, vagy kiterjesztik olyan területekre is (közoktatás, tájékoztatás, gazdasági szolgáltatások) amelyek nem tekinthetők hagyományos hatósági állami tevékenységnek (Krivokapić, 2004, 55–56.).

3. A hivatalos nyelvhasználat szerbiai jogi szabályozása

3.1. Általános értékelés, illetve a hivatalos nyelvhasználat meghatározása

Szerbia még az albán többségű Koszovó nélkül is többnemzetiségű állam, amelyben több nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbség is él, különösen a kifejezetten többnemzetiségű Vajdaság Autonóm Tartományban (továbbiakban Vajdaság), ahol a nyelvhasználat hagyományosan fontos és részletesen szabályozott politikai, társadalmi kérdés.¹

Szerbia az államok azon csoportjába tartozik, amelyek a többség által használt szerb nyelven kívül aránylag széleskörűen, de nem egyenrangúan elismerik a területén élő kisebbségek nyelvének hivatalos használatát is, és a hivatalos nyelvhasználatot elsősorban a ható-

¹ A 2002 utolsó népszámlálás adatai alapján Koszovó nélkül Szerbia lakosságának közel 18 %-a nem szerb nemzetiségű, a Vajdaságban pedig a különböző nemzetiségek aránya meghaladja a 34 %-ot.

sági nyelvhasználatra korlátozzák, azaz a szerbiai jogszabályok nem tekintik hivatalos nyelvhasználatnak a média, az oktatás, az egészségügy, a szociális ellátás, a gazdasági szolgáltatások stb. nyelvet.

A fentiekén túl, a hivatalos nyelvhasználat szerbiai szabályozásának van még legalább két általános jellemzője. Az első, hogy a hivatalos nyelvhasználat hatályos szabályai ma is nagymértékben a volt szocialista szövetségi Jugoszlávia jogi hagyományaira épülnek. Annak a Jugoszláviának a jogi hagyományaira, amelyben az állam többnyelvűségének és az egyenrangú nyelvhasználatnak példamutatóan gazdag rendszere működött. A XX. század hetvenes, nyolcvanas éveiben a jugoszláv államszervezet nem csupán az úgynevezett államalkotó délszláv népek nyelvén működött (szerb-horvát, szlovén, macedón) hanem nagymértékben a két legnépesebb nemzetiség nyelvén is (albán és magyar). Ennek igazolásul szolgáljon az a tény, hogy ebben az időszakban a jugoszláv hivatalos közlöny teljes terjedelmében megjelent albánul és magyarul is, valamint, hogy Koszovóban és a Vajdaságban a bíróságok évente tízezres nagyságrendben folytattak le törvényszéki eljárásokat kizárólag albán illetve magyar nyelven, az alabírósgoktól egészen a legfelsőbb bíróságig (Korhecz, 2008, 481.).

A hivatalos nyelvhasználat második általános szerbiai jellemzője, hogy ez a kérdéskör igen részletesen szabályozott, azaz a hivatalos nyelvhasználatot nagyszámú, gyakran egymással ellentétes rendelkezéseket tartalmazó jogszabály szabályozza (Korhecz, 2008, 466.).

A hivatalos nyelvhasználatot szabályozó legfontosabb jogszabály a Hivatalos nyelv és írás használatáról szóló 1991-es törvény. Ez a törvény pontosan meghatározza, mely nyelvhasználat számít hivatalosnak. Ennek értel-

mében Szerbiában hivatalos nyelvhasználatnak számít: 1.) az állami szervek és más hatóságokon belül, illetve ezek között meglévő kommunikáció során használt nyelv, 2.) az állami és más hatóságok, és a polgárok és azok szervezetei közötti kommunikáció nyelve, 3.) a bírósági és más hatósági eljárások nyelve, 4.) A hatósági nyilvántartások nyelve, 5.) a közokiratok (igazolások, igazolványok) nyelve, 6.) a nyilvános feliratokat tartalmazó táblákon megjelenő utcák, terek, helységek és más földrajzi nevek nyelve, a közlekedési jelek, a cégtáblák, hatóságok neveit tartalmazó feliratok nyelve, valamint a 7.) hatóságok nyilvános felhívásainak és tájékoztatásainak a nyelve.²

3.2. A legfontosabb jogszabályok

Mint említettük, Szerbiában a hivatalos nyelvhasználatot számos jogszabály szabályozza. Ezek közül kiemelnénk a következőket: Szerbia Alkotmánya (*Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye*, a továbbiakban SzKHK, 98/2006.), A hivatalos nyelv és írás használatáról szóló törvény (továbbiakban *Nyelvtörvény*) (SzKHK, 45/1991), a Nemzeti kisebbségek jogairól és szabadságjogairól szóló törvény (továbbiakban *Kisebbségvédelmi törvény*) (A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság Hivatalos Közlönye, a továbbiakban JSzKHK, 11/2002.), a Büntető eljárásról szóló törvénykönyv (JSzKHK 70/2001.), a Polgári perrendtartásról szóló törvény (SzKHK 125/2004.), az Általános közigazgatási eljárásról szóló törvény (JSzKHK 33/1997.), az Autonóm tartomány egyes hatásköreinek a meghatározásáról szóló törvény (SzKHK 6/2002.), a Személyi igazolványról szóló törvény (SzKHK 62/2006.), a Helyi önkormányzatokról szóló törvény (SzKHK 129/2007.), A népképviselők megválasztásáról

² A hivatalos nyelv és írás használatáról szóló törvény, SzKHK 45/1991, 3. szakasz.

szóló törvény (SzKHK 35/2000.), az Állami szervek és szervezetek pecsétéről szóló törvény (SzKHK 101/2007.), Vajdaság Statútuma (*Vajdaság AT Hivatalos Lapja*, a továbbiakban VATHL, 17/1991.), Vajdaság Képviselőházának Rendelete a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatának egyes kérdéseinek részletes szabályozásáról Vajdaság területén (VATHL 8/2003.) és számos más törvény és jogszabály, amely érintőleg szabályozza a hivatalos nyelvhasználat egy-egy kérdését. A hivatalos nyelvhasználatot szabályozó jogszabályok közé kell sorolnunk a Szerbia által ratifikált *Regionális és kisebbségi Nyelvek Európai Egyezményét* is (*Szerbia és Montenegró Hivatalos Közlönye* – Nemzetközi szerződések melléklet, 18/2005.).

Az alkotmány tíz szakasza és a Nyelvtörvény is egyértelműen úgy rendelkezik, hogy a szerb nyelv és a cirillbetűs írás Szerbia egész területén hivatalos nyelv, ugyanakkor a nemzeti kisebbségek nyelve és írásmódja is hivatalos használatban lehet azon önkormányzatok területén, amelyek területén a kisebbségek hagyományosan és nagyobb számban élnek. A Kisebbségvédelmi törvény értelmében azon önkormányzatok területén kötelezően hivatalos egy kisebbség nyelve, amelyben az adott kisebbség részaránya eléri a 15 %-ot, de egyetlen törvény sem határozza meg, mikor lehet elismerni egy kisebbségi nyelvet hivatalosnak, azaz akár 1–2 % lakossági részesedés mellett is lehet egy kisebbség nyelve hivatalos. E törvényes keretek között a helyi önkormányzat képviselő testülete határozza meg az önkormányzat Statútumában (Alapszabályában) mely kisebbség nyelve lesz hivatalos az önkormányzat területén. Fontos megemlíteni: ha a kisebbség nyelve hivatalos egy önkormányzat területén, az ebből eredő jogok és kötelezettségek minden hatóságra érvényesek, azaz

nemcsak a helyi hatóságokra, de a központi és a tartományi közigazgatás helyi szervezeti egységeire, és az adott területen székelő bíróságokra és ügyészségekre is. Vajdaság területén az összesen 45 önkormányzattól (6 város és 39 község) harmincnolcban a szerb nyelv mellett valamely nemzetiség nyelve is hivatalos, harmincban ezek közül a magyar is hivatalos (*Initial Periodic Report*, 2007, 47–48.).

3.3. A kisebbségi hivatalos nyelvhasználatból eredő jogok és kötelezettségek

Mint említettük, ha egy kisebbségi nyelv a szerb nyelvvel együtt hivatalos egy önkormányzat területén, az nem jelenti azt, hogy teljesen egyenrangú a szerb nyelvvel a hivatalos nyelvhasználat minden területén. A jogszabályok, elsősorban a Nyelvtörvény, aránylag pontosan meghatározzák a kisebbségi nyelvek hivatalos használatából eredő jogosítványokat, illetve az ezekkel összefüggő hatósági kötelezettségeket is. A Kisebbségvédelmi és a Nyelvtörvény értelmében amennyiben egy kisebbségi nyelv hivatalos egy adott területen, ennek a következő jogilag szavatolt következményei vannak: 1.) a polgárok ezen a nyelven írásban és szóban kommunikálhatnak a hatóságokkal az adott területen, 2.) az elsőfokú bírósági és más hatósági eljárás a fél vagy felek kérésére a kisebbségi hivatalos nyelven folyik, amennyiben egyik fél sem kéri az eljárás szerb nyelven történő lefolytatását, 3.) a hatósági nyilvántartásokat többnyelvűen, azaz a kisebbségi hivatalos nyelven is vezetik, 4.) a közokiratokat (hatósági igazolásokat és igazolványokat) az ügyfél kérésére kétnyelvűen állítják ki, szerb nyelven és a hivatalos kisebbségi nyelven, 5.) a hivatalos feliratok (közlekedési jelek, helység- és utca névtáblák, cégtáblák, hivatalos felhívások, pecsétek stb.) kötelezően többnyelvűek, azaz a szerb mellett

a kisebbségi hivatalos nyelven is fel kell őket tüntetni, 6.) a választási szavazólapokat és jegyzőkönyveket az adott területen többnyelvűen kell kinyomtatni, azaz a szerb mellett a hivatalos kisebbségi nyelven is.

A fenti nyelvhasználati szabályokat kiegészítik a Vajdaság szerveire vonatkozó specifikus nyelvhasználati szabályok. Ezek értelmében a tartomány szerveiben (Képviselőház, Végrehajtó Tanács [Kormány], tartományi közigazgatás, tartományi Ombudsman) hat hivatalos nyelv van érvényben (szerb, magyar, horvát, szlovák, román és rutén). E szabályok alapján a tartományi hatóságok mindeme nyelvek esetében kötelesek alkalmazni a fent ismertetett kisebbségi nyelvhasználati szabályokat, sőt a tartományi rendeletek kötelezően előírják, hogy a képviselőházban a kisebbségi hivatalos nyelvet használó képviselőknek joguk van a munkaanyagokat ezeken a nyelveken kézhez kapni, valamint ezeken a nyelveken felszólalni, és követni a képviselőház munkáját. Ezen túl a tartományi hivatalos közlőny öt nyelven jelenik meg.

A fenti felsorolásból megállapítható, hogy a szerbiai, de elsősorban a Vajdaságban hatályos jogszabályok széleskörűen lehetővé teszik, sőt esetenként kötelezővé is teszik a kisebbségek nyelvének hivatalos használatát. Mindazonáltal nem beszélhetünk nyelvi egyenrangúságról még azon területeken, térségeken sem, ahol egy-egy kisebbség a lakosság többségét képezi. Ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy a jogszabályok csak kivételesen teszik lehetővé a hatóságokon belüli és azok közötti kisebbségi nyelvhasználatot (ilyen kivétel a vajdasági Képviselőház), valamint abban, hogy a szerb nyelv a kisebbségi hivatalos nyelvhasználat esetén is bizonyos elsőbbséget élvez (Korhecz, 2008, 469.). Ez az elsőbbség egyebek mellett abban nyilvánul meg,

hogy a kétnyelvű közokiratokon, táblákon a szerb nyelv kötelezően első helyen szerepel, vagy az eljárások esetében, amikor a felek nem tudnak megegyezni a közös nyelvben, az eljárás kötelezően szerb nyelven folyik stb. A szerb mint hivatalos nyelv esetenkénti elsőbbségénél is nagyobb probléma a jogszabályok közötti összehangoltság hiánya, amely gyakran akadály a hatékony jogalkalmazásnak és jogvédelemnek egyaránt. A terminológiai összehangolatlanságon túl számos materiális jogi ellentmondás is van a hatályos törvények között, ezek közül itt kettőt említenénk. Az első a Nyelvtörvény és a bírósági eljárási törvények között található, és abban nyilvánul meg, hogy míg a Nyelvtörvény kizárólag az elsőfokú eljárás esetén teszi lehetővé, hogy az eljárás kisebbségi nyelven bonyolódjon, addig az eljárási törvények ezt a korlátozást nem ismerik. A másik kiemelt ellentmondás is ezekhez a törvényekhez kötődik. Míg a Nyelvtörvény nem teszi lehetővé, hogy a hatóságok közötti kommunikáció során a kisebbségi hivatalos nyelvet használják, az eljárási törvények egyértelműen úgy rendelkeznek, hogy a bíróságok egymás közötti kommunikációjuk során a kisebbségi hivatalos nyelven is értekezhetnek.

A jogi szabályozás hiányosságai közé sorolható továbbá a többnyelvűség pénzélesítésének jogszabályi megoldatlansága és a végrehajtási jogszabályok hiánya, ami jelentősen akadályozza a jogalkalmazást és jogérvényesítést.

A jogszabályi környezet hiányosságai ellenére megállapítható, hogy a vonatkozó jogszabályok Szerbiában a kisebbségi hivatalos nyelvhasználatot egészében véve széleskörűen lehetővé teszik, és a szomszédos országokkal összehasonlítva többnyire kisebbségbarát módon szabályozzák (Krivokapić, 2004, 367.).

3.4. Szemelvények a hivatalos nyelvhasználat gyakorlatából a Vajdaságban – a jogérvényesítés nehézségei

A jogállam egyik alapfeltétele, hogy az állam a jogszabályokba foglalt jogot tiszteletben tartsa, érvényesítse és következetesen alkalmazza (Stanovčić, 1996, 58.). Sajnos ebből a szempontból Szerbia bizonyítványa a hivatalos nyelvhasználat területén (is) már kevésbé jó. Általánosságban elmondható, hogy míg a szerb nyelv hivatalos használatára vonatkozó rendelkezéseket a hatóságok nagymértékben tisztelik, és érvényesítik a gyakorlatban (ott is, ahol a szerb nyelvet beszélők a helyi lakosság törpe kisebbségét alkotják), addig a magyar és más kisebbségi hivatalos nyelvek használata a gyakorlatban nehézkes és legtöbbször következetlen (Korhecz, 2008, 476.).

Mint már említettük, a jogszabályok szintjén Vajdaság területének legnagyobb része a hivatalos nyelvhasználat vonatkozásában többnyelvű, ezen belül Vajdaság negyvenöt önkormányzata közül a magyar nyelv harmincban hivatalos nyelv.³ Ennek következményeként ezeken a területeken gyakorlatilag minden feliratnak, táblának, közlekedési jelnek kétnyelvűnek kellene lennie, a hatóságoknak biztosítaniuk kellene a szóbeli és írásbeli kommunikációt magyar nyelven is, a közokiratokat kérésre magyarul is ki kellene állítani stb. Sajnos a hatósági felügyelet során szerzett tapasztalatok alapján az esetek többségében a jogszabályi kötelezettségeket megszegve a közfeliratok többsége nem kétnyelvű, a hatósági eljárások törpe töredéke folyik magyar nyelven, és a hivatalosan

többnyelvű területeken a szóbeli és írásbeli kommunikáció sem biztosított magyar nyelven (lásd Izveštaj...8, 17-18.). Ennek alátámasztására szolgáljon az adat, hogy a hivatalosan többnyelvű önkormányzatok többségének a területén egyetlen bírósági eljárást sem folytattak le magyar nyelven, és csak elvétve állítottak ki magyar nyelvű közokiratot kétnyelvű űrlapon (Initial Periodic Report, 2007, 179–180, 182–185, 186–187, 195–197.).

Mindazonáltal az elmúlt öt-hat esztendőben néhány területen jelentősen sikerült javítani a kisebbségi nyelvek hivatalos használatának gyakorlati érvényesítésén. Elsősorban a tartományi hatóságok jóvoltából több olyan nyelvhasználati szabály lett érvényesítve, amelyek a XX. század 90-es éveiben csupán formálisan léteztek. Ezek közül kiemelni, hogy jelentősen javult a jogszabályok tiszteletben tartása a közfeliratok elhelyezése során, a hivatalos pecsétek esetében, valamint a kétnyelvű közokiratok kiadása, valamint a kisebbségi nyelvű közfeliratok vonatkozásában. Az elmúlt néhány esztendőben több száz többnyelvű helységnevtábla, utca névtábla, cégtábla került kihelyezésre Vajdaságszerte, éves szinten tízezres nagyságrendben állítanak ki a hatóságok kétnyelvű anyakönyvi kivonatokat, személyi igazolványokat és más hatósági igazolásokat stb. Helyenként bővült az írásbeli és szóbeli kommunikáció lehetősége is magyar és más kisebbségi hivatalos nyelveken. A kézzelfogható és dokumentálható eredmények és haladás ellenére a rendelkezésre álló adatok alapján a kisebbségi hivatalos nyelvhasználat gyakorlati érvényesítése továbbra is leginkább azon területeken, azon önkormányzatok területén gyakorlat, ahol a kisebbségi lakosság aránya eléri vagy meghaladja a 20–25 %-ot, Ezen területeken kívül a jogszabályokban rögzített nyelvhasználati

jogok gyakorlatilag nem vagy csak kivételesen érvényesíthetőek.

A kisebbségek által többségben lakott területeken a nem mindig következetes jogérvényesítésnek számos oka van, de ezek közül kiemelni a következőket: 1.) a központosított irányítású hatóságok esetében a pénzelés, belső szervezés és irányítás során Belgrádban nem veszik figyelembe a hivatalosan többnyelvű területeken működő szervezeti egységek specifikus szükségleteit és kötelezettségeit (az űrlapok, szoftverek nincsenek többnyelvűsítve, nincs biztosítva a hivatalnokok nyelvi képzése, a hivatalos aktusok, dokumentumok nincsenek lefordítva kisebbségi hivatalos nyelvekre stb.), 2.) a kisebbségi hivatalos nyelvhasználat többletköltségeinek nincsenek meg a reális költségvetési forrásai, azaz azok biztosítása más funkciók ellátásának kárára történik, 3.) a törvények és más jogszabályok legnagyobb része nincs lefordítva hivatalos kisebbségi nyelvekre, így azok kisebbségi nyelvű alkalmazása nehézkes a hatóságok részére, 4.) a hivatalnokállomány foglalkoztatásánál legtöbbször nem veszik figyelembe a hivatalos többnyelvűségből eredő szükségleteket, nem biztosított a hivatalnokok nyelvi képzése és a kisebbségi hivatalos nyelven történő ügyintézés nincs pénzügyileg stimulálva, 5.) a 90-es évek negatív tapasztalatai, valamint az általános jogi tájékozatlanságuk miatt a polgárok nincsenek tisztában nyelvi jogaikkal, gyakran meg sem kísérik az anyanyelven történő ügyintézés. Fenti okok a szórványterületeken is nehezítik a kisebbségi hivatalos nyelvhasználatot, de ezek mellé egyéb nehézségek is párosulnak. Ezek közül kiemelni: 1.) a hivatalvezetők és hivatalnokok között elenyésző számban vannak kisebbséghez tartozók vagy a kisebbségi hivatalos nyelvet ismerők, 2.) a kisebbséghez tartozó polgárok a magán

és nyilvános nyelvhasználatuk során is elsősorban a szerb nyelvet használják, ezért természetesen a hivatalokban sem ragaszkodnak az anyanyelvi ügyintézéshez, ami esetükben gyakran nehezebb a számukra, mint a szerb nyelvű ügyintézés.

4. A jogszabályi keretek lehetséges változásairól: hogyan lehet javítani a kétnyelvűség jelenlegi gyakorlatán?

Szerbia 2006-ban elfogadott új alkotmánya megköveteli, hogy a szerbiai parlament módosítsa az 1991-es Nyelvtörvényt. A kötelező módosítások leginkább terminológiai jellegűek, ám felvetődik a kérdés, a törvényhozó a hivatalos nyelvhasználat jelenlegi törvényes szabályozásban milyen érdemi módosításokat eszközöl. A politikai erőviszonyok és a kormánypártok megnyilatkozásai alapján talán a legvalószínűbb, hogy a Nyelvtörvény csupán jogtechnikai és nyelvi változásokon esik át, amellyel egyrészt összefésülnek az Alkotmány terminológiájával, másrészt feloldanak néhány ellentmondást, amely jelenleg egyfelől a Nyelvtörvény, másrészt a Kisebbségvédelmi és az eljárási törvények között feszül. Erre enged következtetni a szerb kormány parlamenti eljárásba eljuttatott, de még nem tárgyalta törvényjavaslata is.⁴ Amennyiben a törvénymódosítás ebbe az irányba halad, abban az esetben a hivatalos nyelvhasználat jelenlegi szerbiai erényei és gyengeségei, a jogszabályok összehangolatlanságán kívül nagymértékben változatlanok maradnak.

Egyes elképzelések szerint azonban a szerb nyelv és cirill írásmód kötelező hivatalos használatát kellene kiterjeszteni, a szlovák államnyelvtörvény mintájára olyan területekre, mint kereskedelem, sajtó, elektronikus média,

⁴ A törvényjavaslat teljes szövege megtalálható a szerb parlament honlapján: www.parlament.rs

könyvkiadás stb. Más javaslatok szerint a kisebbségi hivatalos nyelvhasználatot kellene másként szabályozni. Az új szabályozás lényege az lenne, hogy a kisebbségek által többségében lakott térségekben a kisebbségi hivatalos nyelv közel mindenben teljesen egyenrangú lenne a szerb nyelvvel, a hivatalos nyelvhasználat minden területén, ezeken a területeken kívül pedig a kisebbségi nyelvek hivatalos használata olyan területeken lenne biztosítva, amelyekre a gyakorlatban is igény van, s a hatóságok alkalmassá is tehetők ezek következtetés végrehajtására (Korhecz, 2007, 376.).

Akármelyik irányban is módosulnak a szerbiai törvényi keretek, egy biztos: a jogállamiság elveinek a tiszteletben tartása megköveteli, hogy a szerbiai hatóságok az eddiginél következetesebben és hatékonyabban alkalmazzák a kisebbségi hivatalos nyelvhasználatra vonatkozó szabályokat, de ehhez határozott politikai akaratra, tudatosan megszerkesztett

végrehajtási jogszabályokra és tervezett költségvetési támogatási rendszerre van szükség.

Mindazonáltal a hivatalos többnyelvűség következtetés érvényesítése szempontjából páratlan lehetőségeket kínál az elektronikus kormányzás széleskörű elterjedése. A közigazgatási szolgáltatások internetes biztosítása kisebbségi hivatalos nyelven aránylag olcsón, és a humán erőforrások jelenlegi szintjén is hatékonyan megvalósítható lenne. Tekintettel arra, hogy az elektronikus kormányzás által biztosított közigazgatási szolgáltatások száma, valamint az ezt igénybevevők aránya rohamosan nő, mindez valódi kitorési pont lehetne a hivatalos kétnyelvűség hosszú távú és következtetés biztosítása szempontjából a Vajdaságban, de más többnyelvű térségekben is (Korhecz, 2008, 488.).

Kulcsszavak: *hivatalos nyelv, jog, kisebbségek, Szerbia, Vajdaság, jogalkalmazás, jogállam*

IRODALOM

- De Varennes, Fernand (1999): Equality and Non-Discrimination: Fundamental Principles of Minority Language Rights. *International Journal on Minority and Group Rights*. 6, 3, 307–318.
- Kis János (2005): Túl a nemzetállamon. In: Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel, Budapest
- Kontra Miklós (1999): Some Reflections on the Nature of Language and Its Regulations. *International Journal on Minority and Group Rights*. 6, 3, 281–288.
- Korhecz Tamás (2008): Official Language and Rule of Law: Official Language Legislation and Policy in Vojvodina Province, Serbia. *International Journal on Minority and Group Rights*. 15, 4, 457–488.
- Korhecz Tamás (2007): Borders of Minority Rights Universality – On the Significance of Territory and Number – With Special Emphasis on Official Use of National Minority's Language in Vojvodina. In: Stanovčić, Vojislav (ed.): *Status of National Minorities in Serbia*. SANU, Beograd
- Krivokapić, Boris (2004): *Službena upotreba jezika*. Centar za antiratnu akciju, Beograd
- Kymlicka, Will – Grin, François (2003): Assessing the

- Politics of Diversity in Transition Countries. In: Daftary, Farimah – Grin, François (eds.): *Nation Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Open Society Institute, Budapest
- Packer, John (1999): Editor's Note. *International Journal on Minority and Group Rights*. 6, 3, v–viii.
- Stanovčić, Vojislav (1996): Vladavina prava i suživot etničkih grupa. In: Macura, Miloš – Stanovčić, Vojislav (eds.): *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*. SANU, Beograd.

JOGFORRÁSOK

- Initial periodic Report: Initial Periodic Report Presented to the Secretary General of the Council of Europe in Accordance with Article 15 of the Charter, Serbia, Belgrade, June 2007*, www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/SerbiaPR1_en.pdf
- Izveštaj o ostvarivanju prava nacionalnih manjina na službenu upotrebu jezika i pisama u Autonomnoj pokrajini Vojvodini*. (Jelentés a nemzeti kisebbségek hivatalos nyelvhasználatához fűződő jogának az érvényesítéséről a Vajdaságban), megvitatta és elfogadta a Végrehajtó tanács 135. ülésén 2006 december 1.) www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti.php

TÖRVÉNYES GARANCIÁK ÉS GYAKORLAT A HORVÁTORSZÁGI, SZLOVÉNIAI ÉS AUSZTRIAI MAGYARSÁG ÉLETÉBEN

Szoatak Szilvia

doktorjelölt, elnök,
Imre Samu Nyelvi Intézet
szotaksz@t-online.hu

Bevezető gondolatok

Előadásomban az Imre Samu Nyelvi Intézet által összefogott, a címben megjelölt három kétnyelvű közösség nyelvi jogainak összehasonlítására teszek kísérletet.

Abból indulok ki, hogy bármely közösség nyelvi viselkedése csak az őt érintő szocio-kulturális környezet ismeretében tanulmányozható (Haugen, 1972). A három közösség nyelvhasználatát a társadalom–csoport–egyéni viszonyrendszerében vizsgálom, s csak vázlatosan fogom érinteni azokat a történeti, gazdasági, demográfiai, jogi stb. tényezőket, amelyek a beszélőközösségek nyelvhasználatára hatást gyakorolnak. Igyekszem mindig abból a régióból példát hozni, ahol vagy példaértékű, vagy éppen az ideálistól eltérő, de megfontolandó intézkedésekkel találkozhatunk.

A Kárpát-medencében élő kisebbségek közül az ausztriai *autochton* népcsoport volt az egyetlen, amely 1945 után polgári demokráciában, kapitalista berendezkedésű nyugat-európai államban élt, ugyanakkor az anyaországtól a vasfüggöny által fizikailag elszigetelve. A többi magyarul a régióhoz képest a horvátországi és szlovéniai kisebbség helyzet

is sajátos volt: összevetve a Moszkvából irányított szocialista tagállamok gazdasági és jogrendszerével „... minden kétséget kizáróan Jugoszlávia volt az az állam, ahol a magyar kisebbségnek viszonylag a legjobb sorsa volt, és nemcsak a magyar kisebbségnek, a többi kisebbségnek is.” (Várady, 2007).

A szlovéniai magyarság léthelyzetét is hasonlóan jellemezhetjük: „Muravidék területe 1921 után egy gazdaságilag fejlettebb közigazgatás kerületébe került, mint az anyaország [...] ennek az lett a következménye, hogy a muravidéki magyarság egyre inkább a szlovén értékrenddel azonosult [...] a muravidéki magyarság nemzeti tudatába komoly zavarok ékelődtek.” (Göncz, 2006, 73.)

Mindhárom régiót az anyaországhoz viszonyítva jólét, de a többségi államhoz viszonyított elmaradottság jellemezte, s ennek következtében népességmegtartó ereje a területnek nem volt.

Demográfia

A demográfiai adatok lehetővé teszik, hogy több aspektusból megvizsgáljuk a népesedési folyamatokat és azok hatásait a kisebbségek életére. A nemzeti kisebbségek számának ala-

	1991	2001	összlakossághoz képest a magyarok aránya 2001-ben
Ausztria/Burgenland	6763	6641	0,0008 %
Horvátország	22 355	16 595 /nemzetiség	0,37%
Szlovénia/Muravidék	7243	5212/nemzetiség	0,32%

1. táblázat • A burgenlandi, horvátországi és muravidéki magyarok száma a legutóbbi két census alapján

Ausztriában összesen	Burgenland	Bécs	összlakossághoz képest a magyarok aránya 2001-ben
40 583	6641	15 435	0,005 %

2. táblázat • Az ausztriai magyarság száma a 2001-es census alapján

kulását három tényező befolyásolhatja: a természetes szaporodás és fogyás (sajnos ez negatívan hat a kisebbségek létszámát tekintve a mai öregedő Európában), a népszámlálásoknál a legnehezebben regisztrálható migráció, valamint az asszimiláció (Gyurgyik, 2005). A 2000-es évek elején Kárpát-medence-szerte lebonyolított népszámlálási adatok eredményei azt mutatták, hogy szinte minden határon túli régióban csökkent a magyarok száma, így van ez a három nyugati kistérségben is. Mindhárom szórvány a nyelv- és kultúravesztés folyamatában él (vö. Lábadi, 2003, 177.)

Ausztriában sajátos a helyzet: az őshonos magyarság mellett az emigráns magyarok csoportja is megtalálható, ezért ez tovább alakítja a magyarok részarányát. Az, hogy a burgenlandi autochton magyarság száma évtizedek óta szinte alig változik, azzal magyarázható, amivel az ausztriai magyarság számának folyamatos növekedése is: tíz év bejelentett ott tartózkodás után az Erdélyből, Magyarországról, s főként a volt Jugoszlávia területéről érkező magyar migránsok megkapják az osztrák állampolgárságot.

Mindhárom magyar szórvány reprodukciós képességét jellemzi az alacsony gyerek-

szám és az előregedés, valamint az asszimiláció, a jobb megélhetés okán való elvándorlás (vö. Lábadi, 2003, 176.; Göncz, 2006, 69.; Baumgartner, 1995) az ország fejlettebb vidékeire, vagy például Burgenlandban ingázás a fővárosba. Mindhárom szórványközösség már létszámából kifolyólag is magában hordja a fogyás, az asszimiláció veszélyét.

Nyelvpolitika – kisebbségpolitika

Nyelvi jogok tekintetében a nemzeti alkotmányok tekinthetők a legfontosabb jogforrásnak. Ezen túlmenően a közigazgatási és eljárási jogi szabályok határozzák meg a nyelvi jogok érvényre jutását (Trócsányi, 2006, 8.). A vizsgált alkotmányok¹ különbséget tesznek őshonos és egyéb kisebbségi csoportok között. Az osztrák alkotmány az autochton népcsoport, a szlovén alkotmány a nemzeti közösség, a horvát alkotmány a nemzeti kisebbség terminológiát alkalmazza. A területiség elve érvényesül valamennyiben, azaz a kisebbségek csak az általuk lakott területeken élhetnek jogaikkal.

¹ Ausztria: 1955-ös Államszerződés, 1976-os Népcsoporttörvény; Horvát Köztársaság Alkotmánya 1990.; Szlovén Köztársaság Alkotmánya 1991.

A kisebbségek védelmi szintje az illető ország demokráciájának jellegét és fejlettségét tükrözi. (Klopčič, 1994, 105.; Vratuša, 1996, 95.; idézi Kolláth, 2003, 191.)

Szlovénia korrekt módon ratifikálta a nemzetközi dokumentumokat (*A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját* vagy a *Keretegyezményt a nemzeti kisebbségek védelméről*), de világviszonylatban is példa értékű, pozitív diszkrimináción alapuló kisebbségi politikát folytat (Kolláth, 2003, 191.).

Ausztriában a kisebbségpolitikai döntések mindig az adott bel- és külpolitikai helyzet függvényében születtek, így hosszú távú stratégiát nem dolgoztak ki a kisebbségi helyzet megoldására. A Második köztársaság alatt meghonosodott elv érvényesül, mely szerint nem kell minden lehetséges jogot biztosítani, csak azt, ami feltétlenül szükséges. (Baumgartner, 1995, 17.) Ebből következően „csöpögtetve” születtek meg a kisebbségekre vonatkozó törvények. Az 1955-ös Államszerződés a burgenlandi horvátokat és karintiai szlovéneket említi meg őshonos kisebbségként, a burgenlandi magyarok és bécsi csehek jogait az 1976-os Népcsoporttörvény deklarálja, de a Bécsben és környékén élő magyarokat és szlovákokat csak 1992-ben, a romákat és szintiket 1993-ban ismerik el autochton népcsoportként.

A kisebbségek képviseleti jogának lehetőségei

Európa multietnikus és multikulturális államainak többségében nem rendelkeznek a kisebbségek önkormányzati jogokkal. Szlovénia és Horvátország azon 17 állam közé tartoznak, amelyekben a törvényesen elfogadott nemzeti kisebbségek képviseleti joggal rendelkeznek. A szlovéniai magyarok megválaszthatják önkormányzati egységként saját nemzeti tanácsaikat, képviseleti joggal rendelke-

nek az önkormányzatokban és az országgyűlésben. Az országgyűlésben a képviselőnek a nemzetiségek különjogait érintő kérdésekben vétőjoga van. (Kolláth, 2003, 193.)

Horvátországban az alkotmány szerint (14 tc. 2. bek.) minden nemzeti kisebbségnek, így a magyarnak is joga, hogy képviselőt választasson a Horvát Száborba, azaz parlamentbe. (Lábadi, 2003, 179.) 2002. december 13-án a Horvát Szábor elfogadta a nemzeti kisebbségek jogairól szóló, alkotmányerejű kisebbségi törvényt, amely lehetővé teszi a kisebbségi önkormányzatok létrehozását is. A három közül a magyar az egyetlen népcsoport, amely politikai párttal rendelkezik. (Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége)

Az ausztriai magyarság helyzete a legrosszabb a képviselet tekintetében. Az 1976-os Népcsoporttörvény értelmében az őshonos kisebbségek népcsoporttanácsokat alkothatnak, s mindössze javaslattevési joggal rendelkeznek. A magyar népcsoporttanács 1979-ben alakult, és tizenhat fővel (nyolc bécsi, nyolc burgenlandi) működik.

Anyanyelvhasználat a hivatalokban

Szlovéniában a hivatali nyelvhasználatot az 1994-es *A közigazgatásról szóló törvény* határozza meg. Az ügyvitel a kijelölt területeken szlovén és magyar nyelven folyik, az okmányok is kétnyelvűek. *Az állami szervek alkalmazottairól szóló törvény* kimondja, hogy az alkalmazottaknak szlovén, illetve a nemzeti közösségek nyelvének aktív tudására is szükség van, s ezt az állam nyelvpótlékkal honorálja. *A bíróságokról szóló törvény* alapján a bíróságoknak biztosítani kell a két nemzetiségi nyelv egyenjogúságát, azaz az olasz és magyar nyelvét. A bírósági határozatok kétnyelvűek az eljárás nyelvtől függetlenül (Kolláth, 2003,

196.). A magyar nyelv használata a hivatalokban inkább szimbolikus, s ez elsősorban a fiatalabb generáció közömbösségével magyarázható, de „sajnos az is gyakori jelenség, hogy a hivatalnok nem bírja a magyar nyelvet, s mivel magyar párbeszéd spontánul nem alakulhat ki, az ügyfél már eleve a szlovén nyelvhez folyamodik.” (Göncz, 2006, 70.)

Horvátországban *A nemzeti kisebbségek nyelv- és íráshasználatáról szóló törvény* lehetővé teszi a hivatali életben is az anyanyelvhasználatot azokban a városokban, ahol a nemzeti kisebbség többségben él. (Lábadai, 2003, 181.) Ilyen a Bellyei és Hercegszöllősi járás.

Ausztriában 2000-ben született meg a *Rendelet a magyar hivatali nyelvről* (BGBl. 229/2000), amely az osztrák és az EU tagállamok polgárai számára lehetővé teszi a magyar nyelv használatát a német mellett Alsóőr, Felsőőr, Felsőpulya és Vasvörösvár körzetében a helyi rendőrségen, a járási bíróságokon, az önkormányzatokon és a járási hivatalokban (Szoták, 2004, 182.). Ugyanakkor a törvény nem kötelezi az intézményeket, hogy kétnyelvű ügyintézőket foglalkoztassanak. Kétnyelvű nyomtatvánnyal például az alsóőri polgármesteri hivatalban találkoztam, de a helyiekkel folytatott beszélgetésekből az derült ki, hogy a magyar nyelvű nyomtatványra és ügyintézésre leginkább az idősebbek és a magyarországi emigránsok vagy ingázók tartanak igényt, akik még nem beszélnek jól németül. A magyarul is tudó alkalmazott híre az utóbb említett csoport körében elterjed.

Anyanyelvhasználat az oktatásban

A horvátországi magyarok oktatási struktúrája az 1991-es háborús események során olyan súlyos anyagi és létszámbeli veszteségeket szenvedett el, amelyeket a mai napig nem sikerült teljes mértékben helyreállítani. A

Horvát Köztársaság Parlamentje által elfogadott *Törvény a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásáról és neveléséről* 2000-ben rendezte a kisebbségi és nemzeti iskolák státuszát. Ennek eredményeként óvodától a középiskoláig tanulhatnak **egynyelvű osztályokban**, anyanyelven a diákok. A nemzeti kisebbség nyelvén folyó oktatást a horvátnál kisebb létszámú csoport részére is lehet szervezni. A szlovén területeken kétnyelvű oktatásra van lehetőség, például Zágrábban. (Szekeres, 2006, 66.)

A Muravidéken 1959-ben került sor a kétnyelvű oktatási modell bevezetésére. Ebben a struktúrában mind a többség, mind a kisebbség tanulja egymás nyelvét, mindkét nyelv tannyelv és tantárgy is egyben. (Kolláth, 2003, 197.) „Napjainkban azt tapasztaljuk, hogy a modell a kétnyelvűségnek nem a pozitív, hozzáadó változatát eredményezte; nem adott, hanem inkább elvett. A magyar anyanyelv dominanciája, illetve egyenrangúsága csak és kizárólagosan az általános iskola alsó tagozatában érvényesül. Az oktatás erőteljesen tanárfüggő, s erősen befolyásolja az adott település, az adott osztályközösség magyar nyelvi attitűdje is. A muravidéki modell ma már inkább **másodnyelvű oktatás** a magyarok számára (többségi nyelvű oktatás), amelyben az anyanyelvnek egyre kevesebb szerepe és színtere maradt.” (Kolláth, 2009) A Szlovén Köztársaság területén, a Tengermelléken élő olaszok egynyelvű oktatási modellje említhető pozitív ellenpéldaként. Működőképes, a szlovén gyerekek is szép számmal látogatják az olasz iskolákat. Ennek igen egyszerű oka van – az olasz nyelv magas presztízse.

Ausztriában az 1994-es *Burgenlandi kisebbségi iskolatörvény* a tartományban élő magyarok, horvátok, és romák oktatási jogait szabályozza a különböző oktatási szinteken. A törvény legfontosabb eleme, hogy nem

korlátozódik csak a magyarlakta településekre. Az elemi iskolákban engedélyezi a kétnyelvű oktatást, illetve egynyelvű osztályok/iskolák működését is. Ez utóbbi esetben az államnyelvet heti hat órában kell kötelezően tanulni. Ez utóbbi oktatási formával a szülők általában nem élnek, mert attól félnek, hogy gyermekük nem fogja megfelelő kompetenciával elsajátítani az államnyelvet. (Szoták, 2009, 22.)

Középiskolai szinten kétnyelvű oktatást engedélyez a törvény. Burgenlandban a felsőőri Kétnyelvű Szövetségi Gimnáziumot a tartomány egyik legjobb iskolájaként tartják számon. Anyanyelvi tanárok oktatnak, akik nagy toleranciával, megőrizendő értéként

beszélnek a magyarok által beszélt helyi dialektusról, erősítve ezzel a beszélők nyelvi tudatát. Hiába a jogi keret, ha a népcsoport nem használja ki a lehetőségeket. Bécsben csak délutáni vagy hétvégi iskola keretében lehet magyarul tanulni.

Média mint nyelvhasználati színtér

Kisebbségi helyzetben az optimális gyakoriságú anyanyelvű műsorok szolgáltatás és a kisebbségekkel kapcsolatos sajtótermékek megjelenése segíti, hozzájárul az anyanyelvi identitás fenntartásához. Az alábbi táblázatból azt olvashatjuk ki, hogy műsoridő tekintetében a legjobb a muravidéki magyarság helyzete. A másik két magyarlakta kistérségben az anya-

	Ausztria	Horvátország	Szlovénia
Rádió	ORF Burgenland naponta ötperces hírek <i>Magyarul Burgenlandban</i> magazinműsor vasárnaponként 30 percben <i>Szines kultúránk</i> hírműsor hétfőnként 15 percben Eszéki Rádió	Eszéki Rádió naponta 30 perces hírműsor	Lendvai Rádió napi 10-12 órás műsor
TV	<i>Adj Isten magyarok</i> évi hat alkalommal 24 percben bécsi és burgenlandi témáról <i>Servus Szia Zdravo deltuha</i> multikulturális műsor évente négyszer 24 percben Szlavón TV	Szlavón TV <i>Drávatáj</i> , heti 30 perces adás Zágrábi TV <i>Prizma</i> nemzetiségi műsor heti 25 percben	hetente négyszer 30 perces magyar tévéműsor
Sajtó	<i>Bécsi Napló</i> kéthavonta Burgenlandban az <i>Őrvidéki Hírek</i> , <i>Őrség</i> , <i>Napocska</i> időszaki kétnyelvű kiadványok	<i>Új Magyar Képes Újság</i> (hetilap) <i>Barkóca</i> gyereklap 1996–99 között működött <i>Horvátországi Magyar Napló</i>	<i>Népújság</i> 1956 óta hetilap

3. táblázat • A magyar nyelvhasználat a médiában Ausztriában, Horvátországban és Szlovéniában

nyelven való információszerzés lehetősége csak korlátozott mértékben adatik meg a magyar népcsoportokhoz tartozóknak.

Szlovéniában a nemzeti közösségek tájékoztatási jogát *A nyilvános közleményekről és a médiáról szóló törvény* szabályozza. Az 1956 óta a folyamatosan megjelenő *Népújság* szolgáltatja a kisebbségi és többségi híreket magyar nyelven. Naponta 10–12 órában sugároz a rádió magyar adást, s a tévében hetente négyszer adnak magyar nyelvű műsort.

Önálló szerkesztőséggel sem a horvátországi, sem az ausztriai magyarok nem rendelkeznek. Az osztrák médiapolitikában a *Médiatörvény* 2001-es megalkotásáig nem létezett jogszabály, amely a kisebbségi anyanyelvű műsorszolgáltatásra vonatkozott volna (Kogoj, 1968). A legújabb törvény értelmében a hat autochton népcsoport nyelvének kötelező közszolgálati televízió „méltányos mennyiségben” műsort sugározni. Kár, hogy a törvény nem fejt ki, mit ért „méltányos mennyiségű” műsoridőn. Az állam kisebbségpolitikájára a már említett módon jellemző, hogy a médiaszabályozás területén nem vállal felelősséget, mert ugyan ratifikálta a *Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját* 1992-ben, de a *Tömegtájékoztatási eszközök* című II. cikkelyből egyetlen paragrafust sem választott. Ma az ORF burgenlandi stúdiójában készülnek kisebbségi műsorok.

Hitélet

Szlovénia: a vallási életben eléggé ellentmondásos a magyar nyelv használatának lehetősége, mert a nemzeti közösségek nyelvének használati joga az egyházi szertartásokon nem tartozik az állam kötelezettségébe. A katolikusoknak biztosítják a magyar nyelvű vallásgyakorlást, de az evangélikusoknál ez nincs így, a reformátusok lelki gondozását pedig magyarországi pap látja el (Kolláth, 2003, 198.).

Ma az egyház kimondottan vallási célokra koncentrálna Muravidéken, nem tölt be nyelvmentő szerepet (Göncz, 2006, 73.).

Horvátországban visszaszorul az anyanyelvű igehirdetés, a magyarlakta közösségek legtöbbségében horvát a liturgia nyelve. Bár az anyanyelvű vallásgyakorlás biztosított, nincsenek magyar papok, de magyarul beszélőkből is kevés van (vö. Lábadi, 2003, 186.).

Az ausztriai magyar népcsoportot vallási szempontból heterogenitás jellemzi. Az eltérő felekezethez való tartozás évtizedekig gátja volt a magyarok közötti házasodásnak. Napjainkban – bár a lehetőség adott a magyar nyelvű egyházi szertartások celebrálására – leginkább a vallási közösség élén álló személytől függ, hogy felvállalja-e a magyar nyelv ápolását, vagy a közösség igényének megfelelően alakul egyházi színtereken a nyelv megválasztása. Ahol optimálisak a körülmények (Felsőőr, Sziget), ott is a német nyelv dominanciája jellemzi a közösség nyelvhasználatát a templomi liturgia során.

Összegző gondolatok

A nyelvek fennmaradása Európa kulturális örökségének záloga. A fentiek ismeretében elmondhatjuk, hogy a példaértékű vagy legalábbis ideálisnak mondható jogi lehetőségek sem jelentenek önmagukban garanciát kisebbségi helyzetben az anyanyelv megtartására, ha ezek a törvények az utolsó pillanatban születnek, s maga a kisebbség nem tud, vagy a felsorolt okokból nem akar velük élni.

A nyelvi jogok területén az államnak nem csak elismerő feladata van, felelősséget is kell vállalnia a kisebbségi nyelvi jogok védelmében és végrehajtásában. Egy globális, multikulturális világban a nyelvi jogoknak nagyon fontos szerepük van, a nyelv ügye nem lehet veszélyes téma. (vö. Trócsányi, 2006, 7.)

A Kárpát-medencében élő magyar kisebbségek nyelve veszélyeztetett helyzetben van. A nyelvviszasszorulásnak, a nyelvcserefolyamat felgyorsulásának, a másodnyelvi iskoláztatás terjedésének okát abban találjuk, hogy a magyar nyelv nyelvhasználati színterüket veszít: kiszorul a politikából, a közéletből, a közigazgatásból. (vö. É. Kiss, 2004, 154.) Azáltal, hogy a magyar mint kisebbségi nyelv nem használható mindenhol, nincs meg az emberben a teljesség érzése a nyelvvel kapcsolatban. Elfelejt, vagy nem is fogja megtanulni bizonyos szakterületek szókincsét, nem érti majd meg magyarul egy nyomtatvány kifejezéseit, s a következő lépcső az lesz, hogy a szülő nem érzi majd fontosnak, hogy átadja anyanyelvét gyermekének.

Jelen konferencia a 2009. szeptember elsejétől bevezetésre kerülő szlovák nyelvtörvény kapcsán szerveződött. Ausztriában nincs klasszikus értelemben vett nyelvtörvény, de jelen van a hiánya a politikai diskurzusokban. Elképzelések szerint a német nyelv védelmére alkotnák meg.

A szlovén nyelv nyilvános használatáról szóló törvényt 2004-ben fogadta el a parlament. A szlovén nyelv globalizáció elleni védelmében jött létre. A szlovén nyelvről nem mint államnyelvről, hanem mint az ország, s mint az EU hivatalos nyelvről beszél, de regionális hivatalos nyelvként a magyart és az olaszt is megemlíti. A szlovén jogalkotás újra példaértékű. Marko Stabej (2004), a Ljubljani Egyetem Bölcsészkarának neves nyelvésze nyilatkozta a nyelvtörvény kapcsán a következőket: „A szlovén nyelv a közélet minden területén teljes életet él. Fontos, hogy az emberek nemcsak készek használni, hanem akarják is használni, hiszen ez a nyelvi kom-

munikációjuk elsődleges eszköze. A törvény talán azért (is) jó, mert azok az emberek, akik eddig nem vagy alig gondolkodtak a szlovén nyelv funkcióin, állapotán, most elkezdnek gondolkodni ezen. A lényeg: ha a szakma nem vigyáz kellőképpen arra, hogy a beszélők pozitívan gondolkodjanak a szlovén nyelvről, kialakulhat egyfajta „félelem” a törvénytől. És a beszélők félelme arra vonatkozóan, hogyan is használják a szlovén nyelvet, a lehető legrosszabb, ami egy nyelvvel történhet.”

Az utolsó sorokra hívnám fel a figyelmet: Egyrészt, Stabej a szakma felelősségéről beszél. S valóban, számtalan olyan társadalmi probléma van, amelynek enyhítésében a nyelvész komolyan segíthetne, a köz érdekét szolgálná (Kontra, 1999). Szolgálhatja, ha erre lehetőséget kap. Erre jó példa ez a mai konferencia.

Másrészt: Stabej a félelemről beszél, a beszélők félelméről, amely ha egy nyelvvel kapcsolatban meggyökeresedik a fejekben, ha félelem kapcsolódik egy nyelv használatához, akkor az hosszabb-rövidebb úton a nyelvcseré felé vezet.

Sajnos a szlovák nyelvtörvény ebbe az irányba mutat. Elbizonytalanítja a beszélőt, a hétköznapi embert, félelmet kelt, és büntetni akar. Ezek mind olyan intézkedések, amelyek a nyelv ellen, a nyelv fennmaradása ellen valók, különösen kisebbségi léthelyzetben.

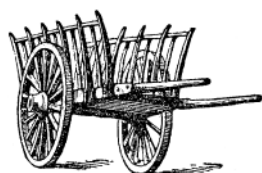
Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kolláth Annának, a Maribori Egyetem tanszékvezetőjének a rendelkezésemre bocsátott információért.

Kulcsszavak: *nyelvtörvény, nyelvi jogok, nyelvpolitika, nyelvcseré, oktatás nyelve, népcsoport, kisebbségpolitika*

IRODALOM

- Baumgartner Gerhard (1995): 6Xösterreich. Gesichte und Aktuelle Situation der Volksgruppen. In: Hemetek, Ursula (Hrsg.) *Initiative Minderheiten*. Drava Verlag, Klagenfurt
- É. Kiss Katalin (2004). *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris, Budapest
- Göncz László (2006): Az anyanyelv használatához való jog Szlovéniában. Romániai Magyar Jogtudományi Közöny. IV, 2, 69–74.
- Gyurgyik László (2005): A határon túli magyarok számának alakulása az 1990-es években. Magyar Tudomány. 6, 2, 132–144.
- Haugen, Einar (1972): *The Ecology of Language*. Stanford University Press, Stanford
- Klopčič, Vera (1994): Pravice manjšin v evropskih dokumentih. In: Vencelj, Peter – Klemenčič, V. – Novak, L.: *Sonja uređili: Manjšine v prostoru Alpe-Jadnan*. Ljubljana. 105–110.
- Kogoj, Cornelia (1998): *Minderheiten und medien in Österreich – Beschreibung eines Kommunikativen Mißverhältnisses*. Gesamtes Grundsatzreferat, Initiative Minderheiten
- Kolláth Anna (2009): *Beszámoló. A szórványkérdéssel kapcsolatos publikációk a Munkaügyi Központban*. Kézirat.
- Kolláth Anna (2003): A szlovéniai kisebbségek nyelvi jogai a törvények és a rendeletek tükrében. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai, Budapest. 190–203.

- Kontra Miklós (1999): *Közérdekű nyelvészet*. Osiris, Budapest
- Lábadai Károly (2003): Nyelvtörvények, nyelvi jogok Horvátországban. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai, Bp., 176–189.
- Stabej, Marko (2004): *Zakon o rabi slovenšine velja*. <http://24ur.com/novice/slovenija/zakon-o-rabi-slovenscine-velja.html>
- Szekerés Péter (2006): Az anyanyelv használatához való jog Horvátországban. Romániai Magyar Jogtudományi Közöny. IV, 2, 63–68.
- Szoták Szilvia (2009): A magyar nyelv helyzete Ausztriában. Korunk. III, 2, 22.
- Szoták Szilvia (2004): A burgenlandi magyarság nyelvi jogai. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvésztés, nyelvjárásvésztés, nyelvcsere*. Tinta, Budapest. 278–291.
- Trócsányi László (2006): Az anyanyelvhasználatához való jog a nemzetközi alkotmányokban. Romániai Magyar Jogtudományi Közöny. IV, 2, 7–1.
- Várady Tibor (2007): Kisebbségi jogok a volt Jugoszlávia utódállamaiban – megoldásképletek a koszovói krízis tükrében. http://www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/varady_balkano7.pdf
- Vratuša, Anton (1996): A nemzeti kisebbségek, mint a nemzetek közötti együttműködés tényezői. In: Vugrinec, Jože – Takács Miklós (szerk.): *Együttműködés a határ mentén – Sodelovanje ob meji*. Murska Sobota, Szombathely, 95–101.

A NYELV SZIMBOLIKUS FUNKCIÓJA A SZLOVÁK ÁLLAMNYELVTÖRVÉNYBEN

Szabó Mihály Gizella

PhDr., Gramma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Szlovákia
szmihalyg@stonline.sk

1. A nyelv köztudottan a kommunikáció elsődleges eszköze, egyúttal azonban valamely közösség tagjainak anyanyelve is, s ezáltal az adott közösség, nemzet egyik fontos ismeretőjegye, etnikai azonosító jegye. A nyelvnek tehát kommunikatív funkciója mellett az identitást szimbolizáló funkciója is van;¹ e két funkció viszonyát Szépe György így jellemzi: „A nyelvnek kétségtelenül legfontosabb funkciója a kommunikáció, vagyis az emberek közötti együttműködés segítése [...] Ennek alá van rendelve az identitást szimbolizáló funkciója a nyelvnek, amelyet általában egy adott nyelvi közösséggel kapcsolatban vesznek tekintetbe [...]” (Szépe, 2003, 10.).

E két funkciót azért emelem ki, mert fontos szerepet kapnak a nyelvhasználatot szabályozó törvényekben, illetve ezek indoklásában: a jogalkotók a törvény szükségessége mellett hol kommunikatív, hol pedig nemzetépítő vagy nemzet- és nyelvvédő szempontokkal érvelnek – vagy mindkettővel. Amint már idézett írásában Szépe György is említi, a *Hágai ajánlások* előkészítésekor például a szakértők tipikusan a többségi és a kisebbségi nyelvhasználat szimbolikus funkciójára koncentrálták figyelmüket.

¹ A nyelvtudomány a nyelv számos egyéb funkcióját különíti el, ezzel a kérdéssel azonban – mivel nem tartozik szorosan témánkhoz – nem foglalkozunk.

A szlovák államnyelvtörvényt,² illetve a módosítás indoklásait e tekintetben bizonyos kettősség jellemzi. A most (2009-ben) elfogadott változathoz készített indoklás szerint azért volt szükség a lassan tizenöt éve hatályban levő törvény módosítására, mert nem megfelelő a szlovák nyelv használata a nyilvános érintkezésben, és a törvényt nem tartják be „a szükséges mértékben”. A szlovák politikusok egyszerűbben fogalmazzák: azért kellett a törvényt módosítani, elsősorban újra bevezetni a bírságokat, mert Dél-Szlovákiában (azaz a magyarlakta falvakban) bizonyos hirdetőanyagokat, közleményeket nem tettek közzé államnyelven, azaz szlovákul is, ezáltal a csak szlovákul beszélő állampolgároknak sérült a tájékoztatáshoz való joguk.³ Az indoklásban azonban ez az elem csak marginálisan és jelzésszerűen jelenik meg, sokkal nagyobb terjedelemben foglalkoznak az előterjesztők a szlovák nyelv etnikai identifikáló és a társadalomban betöltött integratív funkciójával, valamint azzal, miért kötelessége a szlovák államnak és szerveinek az államnyelv védelme, az azzal való „törődést” előíró jogszabály megalkotása. Az indoklásban tehát nagyobb

² A Szlovák Köztársaság államnyelvééről szóló 1995. évi 270. számú törvény.

³ Többször nyilatkozta ezt például Marek Maďarič, a törvényt előkészítő kulturális tárca vezetője.

hangsúlyt kap a nemzeti önazonosságot megtestesítő nyelvnek a védelme, mint a beszélők védelme.

2. A törvénymódosítás indoklásában többek között az is olvasható, hogy „több fejlett jogrenddel rendelkező államban” léteznek nyelvtörvények, és a „nemzeti nyelvvel (államnyelvvél, hivatalos nyelvvel) való törődés az állam természetes kötelessége”. A továbbiakban az indoklás olyan európai uniós tagállamokat sorol fel, amelyekben létezik ún. államnyelvtörvény vagy az államnyelv használatát szabályozó külön jogszabály. Az államnyelvtörvény indoklásában példaként a következő országok szerepelnek: Írország, Finnország, Szlovénia, Franciaország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Magyarország.⁴

Ha témánk szempontjából megvizsgáljuk ezeket a nyelvtörvényeket, megállapíthatjuk, hogy egy részük esetében a nyelv kommunikatív funkciója a meghatározó: a törvény deklarált célja a nyilvános nyelvhasználati szinterek szabályozása, azaz annak meghatározása, melyik szintéren melyik nyelv használható, és/vagy melyik nyelvet kell használni kommunikációs eszközként. Ilyen például a finnországi nyelvtörvény, amely köztudottan a finn és a svéd használatát szabályozza, vagy az ír nyelvtörvény, amely a kisebbségben levő ír anyanyelvű beszélőknek nyújt törvényi

⁴ Írország: 32/2003. számú törvény a hivatalos nyelvről; Finnország: 2003.06.06/423 számú nyelvtörvény; Szlovénia: 3841/2004 törvény a szlovén nyelv nyilvános használatáról; Franciaország: 94-605. törvény a francia nyelv használatáról; Észtország: nyelvtörvény (RT I 1995, 23, 334); Lettország: törvény a hivatalos nyelvről (1999); Litvánia: államnyelvtörvény, 1995 (No. I-779); Lengyelország: törvény a lengyel nyelvről (1999); Magyarország: 2001. évi XCVI. törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről.

garanciát ahhoz, hogy a hatóságokkal kommunikálva használhassák anyanyelvüket. Ezekben a törvényekben a cél az, hogy az állampolgárok számára anyanyelven biztosítsák a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést.

Míg az előbbi csoportban nem történik említés a nyelv (államnyelv) szimbolikus funkciójáról, a nyelvtörvények másik csoportjában ez a tartalmi elem hangsúlyosan szerepel. A magyarországi 2001. évi XCVI. törvény például így kezdődik: „A magyar nyelv nemzeti létezésünk legfontosabb megnyilatkozása, nemzeti hovatartozásunk kifejezője, a magyar kultúra és tudomány, illetve a tájékoztatás legfőbb hordozója. Ezért a magyar nyelv védelme, átörökítése az utódokra, nyelvi környezetünk épségének megóvása, egészséges alkalmazkodóképességének fenntartása a ma élő nemzedékek közös felelőssége.” Hasonló megfogalmazásokat olvashatunk a francia és még részletezőbben a lengyel nyelvtörvényben. A nyelvtörvények ez utóbbi csoportjába tartozik a szlovák államnyelvtörvény is, amelynek preambuluma így kezdődik: „A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa abból a tényből kiindulva, hogy a szlovák nyelv a szlovák nemzet egyediségét kifejező legfontosabb ismertetőjegy, kulturális örökségének legbecsesebb értéke, továbbá a Szlovák Köztársaság szuverenitásának kifejezője, állampolgárainak olyan egyetemes érintkezési eszköze, mely a Szlovák Köztársaság egész területén szavatolja szabadságukat, egyenlő jogukat és egyenlő méltóságukat, a következő törvényt alkotta: ...”

Az államnyelvtörvény elfogadása (és egyáltalán ilyen szövegű törvény elfogadása) a szlovák államjogi felfogás logikus következménye: az 1992-es parlamenti választások győztesei ki kívántak lépni a csehszlovák államszövetségből, és a jövőbeni államot a szlovákok

nemzeti államaként képzelték el. Ez a cél fogalmazódik meg a függetlenségi nyilatkozatban, majd pedig az Alkotmányban is: egyrészt a preambulumban, majd pedig közvetetten a 6. szakaszban, amely a szlovák nyelvet határozza meg a Szlovák Köztársaság államnyelveként. A nemzetállami koncepció érvényesítése tehát azt jelentette, hogy a szlovák nemzeti jelképek és attribútumok – a himnusz, a címer és nem utolsósorban a nyelv – az állami jelképek és attribútumok rangjára emelkedtek (Kusý, 1998, 194). Az 1995-ben hivatalba lépett Mečiar-kormány programnyilatkozatában pedig a szlovák nemzeti érdekek érvényesülésének „fontos feltételeként” fogalmazódik meg az államnyelv védelme, amely az elfogandó államnyelvtörvény fő célja.

3. Az 1995-ben elfogadott államnyelvtörvény, a 2000 után tervezett módosításai és a most elfogadott módosítás a már idézett preambulumban szellemében a szlovák nyelvet a szlovák nemzet fő ismertetőjegyeként, az állami szuverenitás kifejezőjeként értelmezik, amely emiatt kommunikációs eszköz funkciójában is előnyt élvez más nyelvekkel szemben.

⁵ Az államnyelvtörvényt eddig négyszer módosították: az Alkotmánybíróság 260/1997 szám alatt kihirdetett határozatával a csak szlovák nyelvű állampolgári beadványokról rendelkező 3. § (5) bek. hatályát veszítette; az 1999. évi 5. sz. tv. értelmében újra lehetővé vált a kisebbségi nyelven oktató iskolákban az oktatási dokumentáció kétnyelvű vezetése; az 1999. évi 184. sz. tv. hatályon kívül helyezte a pénzbírságokról rendelkező 10. szakaszt; a 2007. évi 24. sz. tv. értelmében a különböző információs rendszerekben a szlovák mellett más nyelv is használható. Ez utóbbi esetben a cégbírósági nyilvántartás párhuzamos angol nyelvű változatának az engedélyezéséről volt szó. Amint látható, ezek a módosítások a kisebbségek szempontjából enyhítettek a törvényen, a 2004–2005-ben tervezett, de kormány szinten leállított módosítások viszont a mostanihoz hasonló szelleműek voltak.

Ez a gondolat, akárcsak a szlovák nyelv védelmének, ápolásának, a vele való törődésnek a fontossága, mindegyik törvénymódosítás indoklásában helyet kap, az érvrendszer egyes elemei azonban időközben módosultak, és hangsúlyeltolódásokra is sor került.

1995-ben a törvény céljait az előterjesztő kulturális minisztérium az alábbiakban jelölte meg: a.) A hivatalos nyelvről szóló 1990-es törvény (amely 1995-ben hatályos volt), az Alkotmány és az 1993–1994-ben elfogadott, a kisebbségi nyelvek használatát lehetővé tevő törvények⁶ közötti ellentmondásokat meg kell szüntetni. b.) A magánkézben levő és tipikusan „szlovákellenes” tömegkommunikációs eszközök szándékosan vagy hanyagságból rendszeresen megsértik a „szlovák nyelv törvényszerűségeit”. c.) A negyven évig tartó internacionalista nevelés és a szlovák nyelv ápolásának elhanyagolása, ezzel párhuzamosan Dél-Szlovákia vegyes lakosságú településeiben a magyar kulturális szövetségek és a magyar iskolák „agresszív tevékenysége” a szlovák nyelv tekintélyének visszaesését, a közhasználatból való kiszorulását eredményezte. „Mind-ezek a körülmények a magyar nemzetiség nagylelkű állami támogatásával együtt a dél-szlovákiai szlovákok asszimilálásához, elmagyarosításához vezettek”.

A magyar nyelv elleni „védekezés” szükségessége indokként az egyes fejezetekben is megfogalmazódik, így például az oktatásról szóló részben az olvasható, hogy a szlovákiai magyar fiatalok „nem érvényesítik a szlovák nyelv elsajátításához való jogukat” (azaz nem

⁶ Szlovákia európai tanácsi belépésének feltétele volt, hogy jogszabályban rögzítsék a kisebbségi személyeknek az a jogát, hogy családi és utónevüket irataikban anyanyelvük szabályaival összhangban tüntessék fel, valamint, hogy tegyék lehetővé a kisebbségi helységnevek nyilvános használatát.

tanulnak meg jól szlovákul), a szlovákiai magyar iskolákban „irredenta tartalmú” magyarországi tankönyveket használnak, amelyeket a történelmi Magyarország iránti nosztalgia hat át stb. Az indoklás egy hosszabb lélegzetű történelmi áttekintést is nyújt, ebben az előterjesztő nagy terjedelemben foglalkozik a magyarosítással és a szlovákok sérelmeivel, amelyekért az államnyelvtörvénynek egyfajta elégtételt is kell nyújtania.

2000 után a „magyar” motívum teljesen eltűnik a hivatalos indoklásból, csak a szóbeli nyilatkozatokban utalnak a szlovák kormánypárti politikusok a dél-szlovákiai szlovákok nyelvi jogainak a megsértésére (lásd a bevezetőt). A tervezett módosítások kapcsán az érvrendszer egyértelműen a nemzetközi vonatkozásokra fókuszál. Ez a szempont az 1995-ös indoklásban a kisebbségi nyelvekkel kapcsolatban jelenik meg: az előterjesztők szerint az államnyelvtörvény teljes mértékben tiszteletben tartja a kisebbségekhez tartozó személyek jogait és a Szlovák Köztársaságnak a nemzetközi egyezményekből következő kötelezettségeit. Az indoklás az alábbi dokumentumokat említi: az 1919-es saint-germain-en-laye-i kisebbségi szerződés, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet emberi dimenzióval foglalkozó koppenhágai utóatlalkozójának dokumentuma (32–34. szakasz) és az Európa Tanács kisebbségvédelmi keretegyezménye (14. szakasz).⁷

A mostani módosítás indoklásában a hangsúly egyértelműen arra helyeződött, hogy az államnyelv törvényi védelme legitim, Európában elfogadott, sőt a globalizáció időszakában egyre több állam választja ezt az utat.⁸

⁷ Szlovákia az államnyelvtörvény tárgyalásával egy időben ratifikálta a keretegyezményt.

⁸ A törvénymódosítás kiváltotta vitában a szlovák fél érvként a nemrégiben elfogadott svéd törvényt is

Mindez összhangban van azzal, ahogyan Szlovákia a nyelvhasználat szabályozását nemzetközi fórumokon interpretálja, azaz a szlovákiai szabályozás teljes mértékben megfelel a nemzetközi, ezen belül az európai normáknak. A parlament elé terjesztett szövegváltozatban egy új elem is megjelenik, az indoklás hivatkozik két UNESCO-egyezményre: „a Szlovák Köztársaság államnyelvével való gondoskodás összhangban van azzal az általános európai törekvéssel, hogy az egységes Európa mint többkultúrájú és többnyelvű közösség fennmaradjon”, ezért a szlovák nyelv védelme mint feladat a szellemi kulturális örökség védelméről szóló egyezményből is következik; a nyelv a világörökség része és a kulturális sokszínűség fenntartásának az eszköze, ezért a kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról szóló egyezmény egyik célja a nyelvek támogatása. Az indoklás konkrétan utal is a másodikként említett UNESCO-egyezmény I. cikk h) pontjára: „az államok arra vonatkozó szuverén jogának megerősítése, hogy fenn tartásuk, elfogadják és megvalósítják azokat a politikákat és intézkedéseket, amelyeket megfelelően tartanak a területükön levő kulturális kifejezések sokszínűségének védelme és előmozdítása érdekében”. Az előterjesztők ezt a rendelkezést is annak alátámasztására idézik, hogy egy államnak szuverén joga a saját céljainak megfelelően szabályozni a nyelvhasználatot.

4. Az említett UNESCO-egyezményekre történő utalás alapján úgy tűnhet, hogy a szlovák nyelv pozícióját egyes kommunikációs színtereken más nyelv veszélyezteti, ho-

említi, holott az valóban csak néhány szakaszból áll, és a svéd nyelvet nem államnyelvként, hanem „fő” nyelvként határozza meg, említi a kisebbségi nyelveket és a sikek jelnyelvét is.

lott ennek jelenleg semmi jele sincsen. A nyelvi sokszínűség védelme kapcsán rendszerint a nagy nemzetközi nyelveknek, elsősorban az angolnak a kisebb nyelveket veszélyeztető térnyerésére gondolunk. Köztudott, hogy néhány nyugat- és észak-európai országban az angol kiszorítja a nemzeti nyelvet a felsőoktatásból, a tudományos életből, a gazdasági és üzleti szférából. Az új svéd nyelvtörvény éppen az angol nyelvi hatás elleni védekezés eszköze kíván lenni. A francia nyelvtörvény is hasonló célokat követ, s nemcsak az országon belül kívánja védeni a francia nyelvet az angol hatástól, hanem külföldön is erősíteni kívánja presztízsét.⁹ Az államnyelvtörvénynek nincs ilyen vonatkozása, bár az előkészítése során egyesek bírálták a szlovák nyelvbe újabban bekerülő, és főleg a média által használt angol szavakat és kifejezéseket.

A „külső” hatás elleni védelem szükségessége nem fogalmazódik meg sem a törvénymódosítás indoklásában, sem *A Szlovák Köztársaság államnyelvével való gondoskodás koncepciója* című dokumentumban, amelyre az indoklás tartalmilag támaszkodik, és amely a hivatalos nyelvpolitikai koncepciónak minősíthető.¹⁰ A koncepcióban csak a szlovák nyelv és a kisebbségi nyelvek viszonyáról esik szó – az Alkotmány és természetesen az államnyelvtörvény szellemében (bővebben: Szabó Mihály, 2002).

Az indoklásban burkoltan megfogalmazott veszély, hogy egyes magyarok településeken bizonyos szituációkban kizárólagos

volna a magyar nyelv használata, szintén nem valószínű. Tapasztalatból tudjuk, hogy éppen az ellenkezője igaz, legfeljebb az erősen magyar többségű falvakban fordul elő, hogy csak magyar nyelven hirdetnek, vagy csak magyar nyelvű plakátok jelennek meg. Marginális jellegük okán a csupán magyar nyelvű ügynézés vagy feliratok sem veszélyeztetnék azonban a szlovák nyelvet és a szlovák nyelv státusát. A szlovák anyanyelvű állampolgárok nyelvi diszkriminációja valószínűleg szórványos jelenség,¹¹ viszont ennek az érvnek a felbukkanása a szlovák nyelvpolitikának egy fontos elemére irányítja rá a figyelmet. A szlovák állam a kisebbségektől elvárja a kétnyelvűséget és a szlovák nyelvnek bizonyos szituációkban való kizárólagos használatát, azt viszont diszkriminációnak tartja, ha a kisebbségekkel együtt élő szlovákoktól valaki az adott kisebbségi nyelv minimális szintű ismeretét várja el.¹² Tehát nemcsak a szlovák nyelv élvez

¹¹ A szlovák kormány a már említett 131/2001-es kormányhatározat alapján (államnyelvédelmi koncepció) 2006-ban tárgyalta a szlovák államnyelvtörvény végrehajtásáról. Az előterjesztésből az derül ki, hogy Dél-Szlovákiában előfordulnak a szlovák lakosságot diszkrimináló esetek. Az anyag az alábbi példákat említi: a helyi hangosbeszélőben csak magyar nyelven hirdetnek, ilyen jelzést kaptak Nagyszarváról (Dunaszerdahelyi járás) és Bodrogszentmáriáról (Töketerebesi járás); az emléktábla csak magyar nyelvű, például Alsócsitáron (Nyitrai járás); csak magyar nyelvű plakátokat helyeztek ki (Ógyalla, Martos – Komáromi járás, Rimaszombat). Ha ezek a „törvénytörések” tömegesen fordultak volna elő, nyilván valamilyen statisztikát közölt volna a jelentést készítő kulturális minisztérium, ilyen adatot azonban sehol sem közölnek.

¹² A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájában vállalt kötelezettségeket ellenőrző szakértői bizottság is megállapította (i. ellenőrzési ciklus), hogy Szlovákia nem teljesíti azt az általános elvárást, amely szerint a kisebbségi lakossággal együtt élő többségi lakoságnak is lehetővé kell tenni, sőt támogatni kell az adott kisebbségi nyelv elsajátítását.

előnyt a más nyelvekkel szemben, hanem a szlovák anyanyelvű beszélők is a más anyanyelvű (kisebbségi) beszélőkkel szemben.

5. Az államnyelvtörvény módosítása kapcsán egyes magyarországi politikusoktól elhangzott az a követelés, hogy vonják vissza a törvényt módosítást (esetleg az egész törvényt). Amint fentebb már volt róla szó, a törvény szervesen kapcsolódik az Alkotmányban is megfogalmazott nemzetállami (államnemzeti) koncepcióhoz, ezért a kisebbségvédelmi keretegyezménynek, illetve *A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának* végrehajtásával kapcsolatos nemzetközi szakértői bírálatokat is rendre visszautasította Szlovákia (bővebben: Szabómihály, 2007). Az államnyelvtörvény történetét áttekintve megállapíthatjuk, hogy a törvény filozófiája változatlan maradt: bár egyes kommunikációs színterek nyelvhasználatát szabályozza, ennek során nem a nyelv kommunikatív, hanem a szimbolikus, nemzeti reprezentatív funkciója meghatározó, a jogalkotó a kommunikációs

helyzettől és a kommunikációs partnerektől függetlenül egyetlen kódot – a szlovák nyelvet, azon belül is a standard nyelvváltozatot – emel ki mint kötelezően használandót.

Látszik azonban, hogy az évek során jelentősen átalakultak az alkalmazott érvek, és az illetékesek számára fontos – legalábbis deklarációk szintjén – az európai uniós tagállamokban alkalmazott megoldásokhoz való igazodás. Tudjuk azonban, hogy az uniónak nincs egységes nyelvpolitikája sem az autochton, sem pedig a bevándorolt kisebbségek nyelvvel kapcsolatban, az egyes tagállamok gyakorlata egészen eltérő lehet. Fontos volna hát, ha kialakulna egy olyan egységes európai uniós kisebbségi nyelvpolitika, amely nem a nemzetállamok céljait, hanem a többségi és a kisebbségi nyelvet (nyelveket) beszélők egyeztetett kommunikációs igényeit tartaná szem előtt.

Kulcsszavak: *Szlovákia, államnyelvtörvény módosítása, a nyelv kommunikatív és szimbolikus funkciója*

IRODALOM

- Kusý, Miroslav (1998): Stav ľudských a menšinových práv na Slovensku. *Čo s našimi Maďarmi*. Kalligram, Bratislava, 184–211.
- Szabómihály Gizella (2002): A szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai és a kisebbségi nyelvhasználat színterei, különös tekintettel a magyar közösségre. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram, Pozsony, 19–40.

- Szabómihály Gizella (2007): A szlovákiai kisebbségi nyelvi jogok és nyelvpolitika a releváns nemzetközi dokumentumok tükrében. In: Bodó Barna (szerk.): *Nyelvi jogok és nyelvpolitika*. Szórvány Alapítvány, Temesvár, 45–68.
- Szépe György (2003): Bevezető gondolatok a kelet-közép-európai nyelvi jogok vizsgálata elé. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai, Budapest, 7–12.

A SZLOVÁK ÉS A MAGYAR NYELV STÁTUSA A DÉL-SZLOVÁKIAI KÉTNYELVŰSÉG GYAKORLATÁBAN

Szarka László

CSc, tudományos főmunkatárs, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet;
dékán, Selye János Egyetem, Révkomárom
laszloszarka@gmail.com

1. Dél-Szlovákia, az összetett régió

A szlovákiai magyar nemzeti kisebbségi közösség a Magyarország és Szlovákia közt húzódó közel 700 kilométer hosszú államhatár és a 20. század folyamán folyamatosan változó magyar–szlovák nyelvhatár között valódi határmenti kisebbségként jött létre 1918–1920 között, és létezik immár ötödik-hatodik generációjában. Szülőföldje a sokszor és sokféleképpen meghatározott „Felvidék”. A kifejezés legújabbkori szlovákiai magyar belső értelmezése éppen ezt az állam- és nyelvhatárok közötti, etnikailag egyre vegyesebb és összetettebb, kétnyelvű sávot jelöli.

A szlovákiai regionális kutatások a mesterséges – politikai szempontokat előtérbe helyező – 1996. évi közigazgatási felosztás helyett Szlovákia tizenhat természetes régióját tekintik kiindulópontnak. Közülük az alábbi hat természeti-történeti tájegység alkotja a „déli régiót”: 1. Dunamellék–Alsó-Vágmellék, 2. Alsó-Nyitra, 3. Bars, 4. Nógrád-Gömör-

Kishont, Kassa-Abaúj, 6. Zemplén.¹ A szlovákiai magyar népesség belső tájtörténeti tagolódása szerint Liszka József néprajzi szempontok alapján három nagy régióra (Kisalföld, Palócföld és a mai kelet-szlovákiai magyarlaktar rész), illetve hét nagyobb tájegységre osztotta a felvidéki magyarok által lakott területeket. Ezek a Csallóköz és a Mátyusföld, az önmegjelölés hiányában Liszka által „Vág és Garam köze” névvel jelölt egykori Esztergom és Bars megyei részek, a Zobor-vidék, Palócföld, Ungvidék és a Felső-Bodrogló (Liszka, 2002).

Szlovákia közigazgatási beosztása

Szlovákia a két világháború közötti első Csehszlovák Köztársaságban és a csehszlovák pártállami időszakban is hiábavalóan kereste az országrész gazdasági, politikai, etnikai érdekeinek összehangolását szolgáló, ideális közigazgatási felosztását.² A kommunizmus évtizedeiben a nyugati-, közép- és kelet-szlovákiai kerületeken belül kezelhetetlenek voltak a főváros és a vidék ellentmondásai, illetve az északi és déli elmaradott térségek gondjai.

¹ A szlovák regionális kutatások eredményeit, Pažitný Peter és munkatársai tanulmányának magyar nyelvű változatát lásd Fazekas József és Hunčík Péter összefoglaló jelentésében (2006, 295–348.)

² A szlovákiai közigazgatás alakulásáról lásd Kocsis Károly (1995) és Horváth Gyula (2005) írásait.

Megye és nagyváros	Össz népesség	Magyarok száma	Magyarok aránya %
Pozsony megye	599 015	27 434	4,58
<i>Ebből Pozsony város</i>	428 672	16 451	3,83
Nagyszombat	551 003	130 740	23,73
Nyitra	713 422	196 609	27,56
Besztercebánya	662 121	77 795	11,75
Kassa megye	766 012	85 415	11,15
<i>Ebből Kassa város</i>	236 093	8 940	3,79
Összesen	3 291 573	517 993	15,74

1. táblázat Magyarok száma és aránya a dél-szlovákiai megyékben

Az 1996. évi mečiar-i közigazgatási reformnak bevallottan az egyik legfontosabb vezérelve éppen a dél-szlovákiai magyar kisebbség által lakott terület közigazgatási felosztása volt, mégpedig annak érdekében, hogy megszűntessék a kisebbségi magyar területi autonómia lehetséges regionális területi bázisát. Így alakult ki az az abszurd közigazgatási rendszer, amelynek keretei közt a dél-szlovákiai járások átlagos területe (998 km²) közel kétszer akkora, mint a többi szlovákiai járásoké (525 km²). Így például az érsekújvári, rimaszombati vagy éppen a nagymihályi járások országos átlagnál kétszer nagyobb területét a magyar–szlovák nyelvhatártól északra fekvő szlovák, valamint az attól délre fekvő magyar kistérségek mesterseges egymáshoz olvasztása okozza.³

A nyolc megye közül a dél-szlovákiai egyes népességű területsávot magában foglaló négy megyében, a Pozsony megye részét alkotó fővárosban, illetve a kassai megyéhez tartozó Kassa városban a magyarok száma és aránya a 2001. évi népszámlálási adatok szerint az 1. táblázatban látható módon oszlott meg.

Az egész szlovák pártpolitikai arénát kezdettől fogva áthatják és egységbe rántják

a kisebbségi autonómia gondolatától való félelmek és főbiák. Ezért a dél-szlovákiai magyarság számára egyedül a lokális önkormányzati szint jelent biztos háttérrel. Mindez azért tekinthető komoly nyelvhasználati gondok forrásának, mert az 1999. évi 184. számú kisebbségi nyelvtörvény a szlovákiai „nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok” hivatalos nyelvhasználatának lehetőségét – a bíróságok és az oktatási intézmények kivételével – nem a megyék, járások, hanem minden esetben kizárólag a községek és városok szintjén kimutatható 20 %-os nemzetiségi küszöbhez köti. A városi magyar népesség átlagosnál gyorsabb fogyása eleve szűkítően hat a dél-szlovákiai magyar nyelvhasználatra. Így például a Pozsonyban és Kassán az agglomerációval együtt még mindig tízezres nagyságrendű magyarság éppúgy nem élhet nyelvi jogaiival, mint megyei szinten a csallóközi, mátyusföldi tömbmagyar vidékek. Hiába éri el a 20 százalékos küszöböt e két etnikai tömb magyarsága Nagyszombat és Nyitra megyében, amennyiben a magyar népességgel nem vagy csupán igen csekély számban rendelkező megyeközpontokban nincs lehetősége anyanyelvének használatára.

A Szlovák Köztársaság területén az ország 2001. évi népszámlálása szerint szlovák nem-

zetiségűnek 4 614 854 fő (85,8 %) mondta magát. A nem szlovák nemzetiségűek összesített száma: 764 601 fő (14,2 %) volt, közülük 520 528 fő (9,7 %) vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Szlovákia lakosai közül 2001-ben 4 512 217 fő (83,88 %) volt szlovák anyanyelvű. Ugyanakkor 867 238 fő (16,12 %) más, nem szlovák (köztük 572 929 fő, azaz 10,65 % magyar) nyelvet jelölt meg anyanyelvüként. (Dohányos et al., 2003). A nemzeti- és nyelvi önbevallás közti jelentős, a nem szlovákok esetében száz-, a magyarok esetében ötvenezret meghaladó különbségek okait részletesebben eddig nem elemezték. A meglepően nagy eltérések minden bizonnyal nagyjából a nyelv- és identitásváltás szakaszába érkezett, nemzeti hovatartozásában magukat már szlováknak, anyanyelvükben viszont még mindig inkább magyarnak vallók növekvő számával magyarázhatóak. A jelenleg bizonyára összefügg a magyar, romani és szlovák nyelvet egyaránt használó dél-szlovákiai roma népesség nyelvhasználati szokásainak változásával is. A 2011. évi előrejelzések mindenestre további félszáz ezer körüli veszteséget prognosztizálnak (Gyurgyík, 2009).

1.2. Közigazgatás és kisebbségpolitika

Azt követően, hogy a harmadik Mečiar-kormány által benyújtott, és a Szlovák Nemzeti Tanácsban elfogadott 1996. évi 221. számú törvény alapján Szlovákiát nyolc államigazgatási kerületre és 79 járásra osztották fel, a dél-szlovákiai magyar többségű határ menti etnikailag vegyes népességű sávban 432 magyar többségű település, ugyanakkor mindössze két magyar többségű járás található. Megyei szinten a *gerrymandering* logikája szerint észak–déli irányban tudatosan felosztott magyar népességű határ menti területen egyetlen olyan megye sem jött létre, amely-

ben a magyarok aránya elérné a 40 %-ot. A Dzurinda-kormány idején 2001-ben elfogadott megyei önkormányzati törvény megerősítette a Mečiar-féle közigazgatási felosztás megyehatárait. Ezzel hosszú távon illuzórikusá tette a kisebbségi önkormányzatiság települési szinteknél magasabb érvényesíthetőségét az adott megyei közigazgatási keretek között. Az érintett közigazgatási egységekben élők véleményét meg sem hallgatva, a dél-szlovákiai magyar lakta területeken 13-ról 18-ra növelték azoknak a járásoknak a számát, amelyekhez olyan magyar lakta települések is tartoznak, ahol a magyarok aránya meghaladja a 20 %-ot.⁴

2. Nyelvi státus – nyelvi jogok

A nyelvi státusz fogalmával foglalkozó szakirodalom legfontosabb megállapításait összegezve azt látjuk, hogy az egyes nyelvek pozícióját, elfogadottságát elsősorban egy-egy nyelvközösség közjogi helyzete, demográfiai súlya, politikai helyzete, illetve kisebbségi közösségek esetében a nyelvhasználati jogok – ezek közt főként a hivatalos nyelvhasználati, valamint az anyanyelvi oktatás jogilag biztosított lehetőségei – határozzák meg. Péntek János a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem nyelvi helyzetét vizsgálva egyebek közt a következőket rögzítette: „Valamely nyelv státusán elsődlegesen annak jogi, adminisztratív státusát értjük, aztán a nyelvhasználat körét és színvonalát, a beszélők számbeli arányát, a nyelv iránt megnyilvánuló, ideologikusan meghatározott vagy előítéletektől táplált attitűdöt, a nyelv „belső”, szimbolikus és érzelmi indítékú megítélését. Ez a sokféle, objektív és szubjektív tényezőkből összeálló „helyzeti

³ Dél-Szlovákia regionális sajátosságaira lásd Horváth Gyula (2005).

⁴ A szlovákiai közigazgatási reformról lásd például Szarka László (2001) cikkét.

érték” oppozícióban áll más nyelvek státusával, megítélésével.”⁵

A romániai és a többi kisebbségi magyar közösség nyelvi státusa alapvetően egyezik abban, hogy a hivatalos államnyelvhez képest a kisebbségi helyzetből adódóan a magyar nyelv jogait nem a nyelvi egyenjogúság, hanem a nyelvi jogi engedmények jogfilozófiája határozza meg. A szlovákiai magyar nyelv-közösséghez tartozók többsége számára immár több generáción át ez a helyzet jelenti a normalitást: a többségnél kisebb és más színű betűkkel megjelenített feliratok, a nyelvek sorrendisége jelzi a nyelvek hierarchiáját. Különbséget legfeljebb a hivatal türelmetlenségében lehet észrevenni.

Az egyirányú, egyoldalú kétnyelvűség célja és értelme az államnyelv feltétlen elsőbbségének biztosítása. A sok tekintetben problematikus – szociolingvisztikai szempontból is nehezen értelmezhető – államnyelv kategóriájának alkalmazása a bilingvis közeg szabályozásában a kisebbségi közösséghez tartozók többletterheinek kodifikálását jelenti. Az új nyelvtörvény üzenete a szlovák többséghez tartozók felé szintén egyértelmű: bár szomszédaitok, barátaitok, élettársaitok, munkatársaitok magyarok, az állami hivatalokban a szlovák nyelv a kötelező. Bár a törvény a magyarok által lakott településeken előírja, a szlovákok közül mégsem kell senkinek sem magyarul tudnia és megszólalnia. A két közösség közötti egyenjogúságot a sokat vitatott szlovák államnyelvtörvény preambuluma a szlovák államnyelv ismeretéhez köti: „... a szlovák nyelv a szlovák nemzet egységét kifejező legfontosabb ismertetőjegy, kulturális örökségének legbecselebb értéke és a Szlovák

⁵ A kisebbségi magyar nyelvi státuskérdését több munkájában vizsgálta Péntek János. Idézet: Péntek (1997).

Köztársaság szuverenitásának kifejezője, valamint állampolgárainak olyan általános érintkezési eszköze, amely szavatolja szabadságukat, egyenlő jogait és egyenlő méltóságukat”.⁶

2.1. *Presztízs és funkció*

A szlovákiai magyar kisebbségi nyelvvaltozat társadalmi presztízse az 1945–1948 közötti jogtalanságok óta folyamatosan nagyon alacsony. Mindez 1989 után is csak mérsékelten változott: a magyar nyelv többségi megítélésében az 1990-es évek nyelv- és iskolaharcai sem hozták meg a remélt fordulatot. A szlovákiai magyar kulturális elit viszonylag szűk körű, területileg Pozsony, Somorja, Dunaszerdahely, Komárom és Kassa magyar intézményeire támaszkodik. A szlovák elit részéről továbbra is főként a magyarországi vendégszerplések, kiállítások, színházi, zenei bemutatók hoznak olykor-olykor áttörés jellegű elismerést, visszajelzést.

A dél-szlovákiai egyéni és társadalmi kétnyelvűség feltételei közt a szlovák és a magyar nyelv státusa között elsősorban a két nyelv funkcionalitásában, a különböző nyelvi funkciók tekintetében mutatkoznak meg a különbségek. A szlovákiai magyar nyelvvaltozattól aktív felhasználói szinten teljes mértékben hiányzik a hivatali nyelvi réteg. Felmérések, részletes elemzések támasztják alá, hogy még a csallóközi, mátyusföldi erős magyar többségű városokban és falvakban is szinte kizárólag szlovák nyelven nyújtják be hivatalos beadványaikat, leveleiket a szlovákiai magyarok.⁷

⁶ A szlovák nyelvtörvény szlovákul, angolul és magyarul olvasható az MTA Kisebbségkutató Int. honlapján: www.mtaki.hu/kisebbssegpolitika/szlovakiai_nyelvtorveny_modositas_elemezsek_osszefoglalo.html

⁷ Lásd például Dunaszerdahely és Nyékvárkony esetét Menyhárt József (2002) tanulmányában.

Csak kivételesen fordul elő, hogy a magyar többségű települések önálló rendeletben szabályozzák saját nyelvi gyakorlatukat. Még ritkább, hogy annak igyekeznek is eleget tenni, például saját általános érvényű rendeleteik magyarrá fordításával. Sajnos még ezekben a kivételes esetekben is sokszor több a jószándék, mint a hozzáértés, s bizony nemritkán csak a szlovák nyelvű eredeti alapján tud eligazodni az ember.⁸

Általában a kisebbségek a maguk kisebb számbeli erejükénél fogva nem lehetnek minden esetben képesek a nyelv valamennyi funkciójának fenntartására. Amennyiben azonban az állam a hivatalok, az oktatás vagy a katonaság, rendőrség, esetleg más civil szakmák nyelvhasználatában kifejezetten csak a többségi nyelvet részesíti előnyben, az előbbutóbb érezteti kedvezőtlen hatását a kisebbségi nyelvek funkcionalitásának beszűkülésében. „A problémák abból fakadnak – fejtette ki például É. Kiss Katalin a magyar nyelv helyzetét összefoglaló munkájában –, hogy a határon túli magyar közösségek magyar nyelvhasználati lehetőségei korlátozottak. E közösségekben a magyar nyelv nem töltheti be valamennyi funkcióját, és a hiányzó funkcióknak megfelelő rétegei, változatai e közösségek tagjainak nyelvhasználatában nem fejlődnek ki. [...] Hiányzik a közigazgatás, a jog, a közgazdaság szókincse. Fennáll a veszély, hogy amikor a törvényi lehetőségek majd tágabbra nyitják az anyanyelvhasználat körét, a magyarság megfelelő nyelvvaltozatok nem

⁸ Az egyik pozitív kivétel Rimaszombat város önkormányzata. 2000-ben az MKP képviselőtestületi frakciójának kezdeményezésére 2000/51. számmal általános érvényű rendeletet fogadott el a magyar nemzeti kisebbség nyelvhasználatáról. A város honlapján rendszeresen megjelennek a rendeletek magyarul is, nyelvi színvonaluk azonban sok kívánnivalót hagy maga után.

ismerete miatt nem fog tudni élni a lehetőségekkel.” (É. Kiss, 2004, 124.)

Az efféle aggodalom jogosságát jelzi az a tény, hogy a magyar névhasználatot lehetővé tevő törvény ellenére igen kevesen változtatják vissza eredeti magyar alakjára család- és keresztnévüket. A legfiatalabb évfolyamokban pedig érezhetően megjelent az a nyelvi magatartás is, amely a magyarországitól megkülönböztető szlovák névalakot – éppen a különbözőség igényével – tudatosan vallja sajátjának. Ez a helyzet persze azt a lehetőséget is felveti, hogy valójában a kétnyelvűség velejárója a személynév kétféle – hivatalos és anyanyelvi – alakját párhuzamosan kellene engedélyezni.

2.2. *A dél-szlovákiai nyelvhasználat írott és íratlan szabályszerűségei*

Jóllehet a szlovákiai nyelvi jogokat az 1999. évi kisebbségi és a 2009. évi államnyelvtörvény átfogó módon kívánta szabályozni, a mindennapi nyelvhasználatnak csak igen csekély részét tudták kodifikációs hatályuk alá vonni. Ugyanakkor fontos területek szabályozatlannak maradtak, például a polgári szertartások – temetések, házasságkötések – nyelvről elavult, ellentmondásos minisztériumi körlevelek, leiratok rendelkeznek. Szerencsére senkinek sem jutott még eszébe, hogy szabályozza a nyilvános szórakozóhelyek vagy éppen a különböző egyesületek, társulatok, baráti közösségek nyelvhasználatát. A nyelvhasználat mint emberi alapjog egyébként is aligha lehet jól működő demokráciában szűkítő értelmezésű kodifikációs eljárások tárgya.

Mint fentebb már jeleztük, az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény a legalább húsz százalékos kisebbségi részarányal rendelkező településeken biztosította ugyan a hivatalos nyelvhasználatot a kisebbségi nyelveken be-

szélők számára, a települési jogköröket nem terjesztette ki azoknak a járásoknak és megyéknek az egészére, de még csak székhelyére sem, amelyek területén valamely kisebbség eléri a minősített kisebbségi státust. Már a kisebbségi nyelvtörvény elemzői is megállapították, hogy a jogalkotók alapvetően minden lehetséges kérdésben szűkítően, restriktív módon rögzítették a kisebbségi nyelvhasználati jogokat. „Ha a gyakorlatból indulunk ki, egyértelmű, hogy a törvény kevesebb jogot garantál, mint amennyi a mindennapi életben eddig – mintegy illegálisan – érvényesült. Ha a jogi szabályozás a kiindulópontunk, az eredmény attól függ, melyik korszak helyzetéhez viszonyítunk. Az első Csehszlovák Köztársaság idején érvényesülő nyelvi jogokhoz képest egyértelmű a visszalépés” – írta Lansztyák István.⁹

Napjainkban, a legújabb szlovákiai nyelvtörvény elfogadása után ismét hasonló a helyzet. Az összetett és folyamatosan változó dél-szlovákiai kétnyelvűségi viszonyokat aligha lehet bármilyen törvénnyel átfogó módon, minden területen szabályozni. Tény, hogy az 1999. évi kisebbségi nyelvhasználati törvény eleve szűkítő értelmezésű volt. Mint ahogy az is tény, hogy a kisebbségi nyelvtörvényre történő sűrű utalások ellenére a 2009. évi szlovákiai államnyelvtörvény több ponton is hangsúlyozza a szlovák nyelv feltétlen primátusát és védelmét. A törvény betartását pedig az állami és önkormányzati intézmények hivatalos kötelezettségeként jelölik meg. Mindez jól jelzi, hogy a törvényhozó a két nyelv státuskülönbségének további növelésére törekedett.

⁹ A szlovákiai magyar nyelvről önálló könyvet is publikáló Lansztyák István véleménye jól jelzi: a nyelvtörvények valójában kontraproduktívak (Lansztyák, 1999).

2.3. A dél-szlovákiai kétnyelvűség sajátosságai

Többé-kevésbé hasonló vagy azonos státusú nyelvek esetében a kétnyelvűség általában a tartós, kiegyensúlyozott és additív (hozzáadó) típusú kétnyelvűség kialakulásának, fennmaradásának kedvez. Ezzel szemben a nyelvek jelentős státuskülönbsége eleve a nyelvi asszimilációs folyamatok felgyorsulásának, elmélyülésének, a szubtraktív (felcserélő) kétnyelvűség, illetve nyelvváltás és nyelvcseré irányba mutató nyelvféjlődésnek kedvez. Ráadásul a státuskülönbségek a nyelvi előíletesség fennmaradásához, átöröklődéséhez, esetenként felerősödéséhez vezethetnek.

A státusbeli egyenlőtlenségek nem a nyelvek belső értékbeli eltéréseiből fakadnak. A számbeli, politikai, jogi, gazdasági, intézményi dominanciaviszonyok által meghatározott nyelvi státuskülönbségek tehát így válhatnak a minden méltányolható szempontból egyenlő értékű anyanyelvek közötti különbségtétel, diszkrimináció forrásaivá. Ez különösen érvényes a nyelvi kisebbségek helyzetére. Aligha véletlen, hogy a világ veszélyeztetett nyelvei szinte kizárólag kisebbségi nyelvek.

A dél-szlovákiai szlovák és magyar nyelv státusa

A szlovák nyelv dél-szlovákiai „veszélyeztetett helyzete” és a helyzet megváltoztatásának szándéka minden szlovákiai nyelvi jogi kezdeményezés és szabályozás kiindulópontja. A szlovák Kulturális Minisztérium által készített nyelvpolitikai koncepcióban éppúgy nagy súlyt helyeztek a többségi nemzet lokális kisebbségben élő tagjainak nyelvi jogaira, mint a 2009. évi államnyelvtörvényben.¹⁰ Ezzel

¹⁰ <http://www.mksr.sk/umenie/ttny-jazyk/koncepcie-starostlivosti-o-statny-jazyk?op=makePrintable>;

együtt a szlovák–magyar kétnyelvűség formális és informális beszédhelyzeteiben az egyoldalú, egyirányú kétnyelvűség kommunikációs csőd- és konfliktushelyzetek sorát teremti. Ezek tovább növelik a nyelvi előíletességet, rontják a két nyelv kölcsönös tisztelőtételét, megtanulásának esélyét, illetve motivációját. Az egyirányú, egyoldalú, csak a kisebbségek részére kötelező kétnyelvűség folyamatosan károkat okoz a több más tekintetben jól működő dél-szlovákiai szlovák–magyar együttélésben. A másik oldalon viszont a kisebbségi magyar nyelvváltozat pozíciója a kisebbségi nyelvtörvények, a hely- és személynévtörvényeknek köszönhetően jóval erősebb, mint az 1990-es évek elején. Jól látja Szabómihály Gizella: „A múlt század 90-es éveiben megváltozott egyes kisebbségi nyelvek státusa – így

¹¹ Szabómihály Gizella írása a Vörös Ferenc (2006) által szerkesztett kötetben: http://www.foruminst.sk/publ/egyeb/regdialekt/regdialekt_szabomihaly_gizella.pdf

IRODALOM

- Dohányos Róbert – Lelkes G. – Tóth K. (szerk.) (2003): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Szlovákiában 2003*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely
- É. Kiss Katalin (2004): *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris, Budapest
- Fazekas József – Hunčík Péter (szerk.) (2006): *Magyarok Szlovákiában. Összefoglaló jelentés (1989–2004)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely. 295–348.
- Gyurgyík László (2009): Népszámlálás 2011 – Quo vadis, szlovákiai magyarok? Új Szó. április 25. <http://ujso.com/napilap/szalon/2009/04/25/nepszamlalas-2011-quo-vadis-szlovakiai-magyarok>
- Horváth Gyula (szerk.) (2004): *Dél-Szlovákia*. Dialóg Campus–MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest–Pécs
- Kocsis Károly (1995): Közigazgatási változások Szlovákiában. Regio. 6, 4, 29–59.

a magyaré is – Szlovákiában: hivatalos nyelvé nem váltak ugyan, de a hivatalos kapcsolatokban és egyes nyelvhasználati színtereken való használatukat jogszabályok rögzítik.”¹¹

A schengeni határok közti szabad kapcsolattartás, az internet globális egyidejűsége érezhetően lassította a magyarországi, illetve a kisebbségi magyar nyelvváltozatok szétfejlődését. Ezeknek a magyar nyelvváltozatoknak a státuskülönbségét a jog eszközeivel aligha lehet mesterségesen és tartósan fenntartani. A kisebbségi magyar nyelvváltozatokat is magába foglaló magyar nyelvtervezés előtt hatalmas feladatok állnak, amelyeket csakis a két állam közös támogatásával kellene megoldani. Ehhez azonban mielőbb szakítani kellene a zsákutcás államnemzeti, államnyelvi alapokon álló nyelvtervezési gyakorlattal.

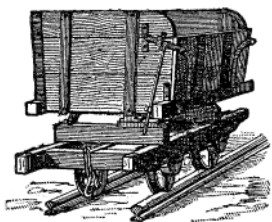
Kulcsszavak: *szlovák–magyar kapcsolatok, nyelvtörvény, nemzeti kisebbségek, kisebbségpolitika, nyelvi jogok*

- Lansztyák István (1999): Az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény. Fórum Társadalomtud. Szemle. 1, 2, <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00002/lansztyak.htm>
- Liszka József (2002): *A szlovákiai magyarok néprajza*. Osiris, Budapest
- Menyhárt József (2002): Nyelvünk és törvénye. Dunaszerdahely és Nyékvárkony hivatalos ügyintézésének nyelve az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény életbelépése óta. Kisebbségkutatás. 2
- Opalski, Magda (ed.) (1998): *Managing Diversity in Plural Societies. Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe*. Forum Eastern Europe, Ottawa.
- Péntek János (1997): A magyar nyelv státusa a kolozsvári egyetemen, Korunk. április, <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00088/1997honap4cikkt274.htm>
- Szarka László: (2001): Közigazgatási reform és kisebbségi kérdés. A szlovákiai közigazgatási reform és a Magyar Koalíció Pártjának elképzelései. Kisebbségkutatás. 2, www.mtaki.hu/docs/szarka_laszlo_koz

igazgatasi_reform_es_kisebbségi_kerdes_kisebbség-
kutatás_2001_02.htm

Vörös Ferenc (szerk.) (2005): Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Magyar Nyelvtudo-

mányi Társaság–Konstantin Egyetem Középeurópai Tanulmányok Kara–Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Budapest–Nyitra–Somorja Zárkladné údaje: 2001– Národnostné zloženie obyvatelstva, Bratislava, Štatistický úrad SR.

A NYELVHASZNÁLAT JOGI SZABÁLYOZHATÓSÁGA

Szalayné Sándor Erzsébet

PhD, egyetemi docens,

Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi- és Európajogi Tanszék
zsoka@ajk.pte.hu

A nyelvhasználat jogi szabályozásának kezdeti lépései

A nyelvhasználat jogi szabályozása az újkor találmánya. Az ókorban a nyelvhasználatot a körülmények által kialakított szokás, majd ennek nyomán esetleg a szokásjog határozta meg. Az 1545-ös trienti zsinat rögzítette először jogi kötőerővel egy adott nyelv elsőbbségét a többi, abban a korszakban ismert és használt nyelvvel szemben: így például a *Bibliát* csak latin nyelven volt szabad olvasni – és azt is csak az egyház avatott képviselőinek, laikusoknak nem.

Később, főként az újkor kezdetén – nem utolsósorban a könyvnyomtatásnak köszönhetően – a jog egyre több élethelyzet meghatározó és szabályozó eszközévé vált. Ez a jelenség magával hozta a nyelvhasználat jogi értelemben vett felértékelődését és szabályozásának igényét is. A reformkorban a nyelvhasználat pedig korábbi egypólusú és egyoldalú funkciójából kilépve a két- és többszereplős kommunikáció eszközévé vált. Évszázadokon keresztül ugyanis nem az egyoldalú parancs megértése volt a cél, hanem a követése – akár egyházi/vallási, akár császári parancsról volt is szó. Ezzel szemben a reformkor jelentős eredményének tekinthető, hogy a polgár

érteni akarta a hozzá intézett hatalmi szótartalmát, ha azok végrehajtását várták tőle.

Történelmi időtávokban előre lépve evidens tehát, hogy egy adott közös nyelv aktív és passzív ismerete a modern államszervezet számára konstitutív tényezőnek bizonyult – a nyelv a hatalomgyakorlás egyik eszközévé vált. Egyes szerzők szerint éppen a híres-hírhedt francia bíboros, Richelieu volt az első politikus, aki tudatos nyelvpolitikát folytatott, s az általa alkalmazott képlet igen egyszerűen alakult: állam/nemzet = egységes nemzeti nyelv (*nacionalizmus*). A modernkori birodalomépítés idején pedig a képlet még tovább változott: egy nemzet, illetve állam hatalma és jelentősége aszerint volt mérhető, hogy milyen távoli földrajzi térségekben használták a nyelvét, gondoljunk csak az angol és a francia birodalom anyaállamtól távoli részeiben bevezetett angol, illetve francia nyelvhasználatra az állam és igazgatási szervezeteinek működése során.

A jogi szabályozást meghatározó tényezők

Egy adott nyelv elsőbbségének, kötelező használatának tudatos előtérbe helyezése pedig értelemszerűen magával hozta más nyelvek háttérbe szorítását, esetleg használatuk megtiltását. A múltban és a jelenben is minden

bizonytal statisztikai adatokkal is alátámasztható az a jelenség, mely szerint a mindenkorri állam nyelvpolitikai aktivitása, valamint az állam területén jelen lévő regionális vagy kisebbségi nyelvek használatára irányuló társadalmi és politikai aktivitás homorú-domború viszonyban vannak egymással. Ez a viszony államunként más és más konkrét jogi szabályozás formáját ölti – ha ölti egyáltalán.

A nyelvhasználat jogi szabályozását és szabályozhatóságát determináló főbb tényezők részletes kifejtésére nem, csak felsorolásukra vállalkozhatom jelen tanulmány keretében. Megjegyzendő, hogy ezek nem statikus, hanem dinamikus, önmozgással rendelkező tényezők – tehát relatívak: időben és térben is meghatározottak, s egymásra hatások következtében helyzetüktől függően kiolthatják, vagy éppen erősíthetik egymás hatását.

A jogi szabályozásról való döntést befolyásoló főbb determináló tényezők véleményem szerint az alábbiak:

- az állam, illetve a többségi nemzet történelmi előzményeiből adódó tapasztalatok;
- az állam területén beszélt nyelvek száma és aránya – a nyelvet használók száma szerint;
- az állam aktuális helye és szerepe a regionális és nagypolitikában, belpolitikai kényszerhelyzetek (presztízspolitikázás);
- az állam területén beszélt nyelvek anyanemzeteinek (ha van) helye és szerepe a regionális és nagypolitikában;
- az állam és társadalma aktuális gazdasági és szociális állapota;
- az államforma és az ebből adódó államszervezési modell;
- az univerzális és regionális nemzetközi jog releváns forrásai;
- az állam részvétele korábbi és aktuális *hard law* és *soft law* – jogi kötőerővel bíró és

azt nélkülöző – nemzetközi dokumentumok megalkotásában és működtetésében – különös tekintettel a jóhiszeműség és lojalitás követelményére;

- az állam alkotmányának és alsóbb szintű jogszabályainak belső összhangja – a jogalkalmazás hatékonysága;
- a belső jogrendszer és intézményrendszer alkalmassága arra, hogy a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeket és politikai ígéreteket az állam betartsa;
- az állam lakosságának körében uralkodó pszichológiai klíma állapota.

Tény, hogy ma semmilyen nemzetközi jogi norma nem létezik, amely akár tiltaná, akár pedig előírná, hogy az államnak hivatalos nyelve vagy nyelvei, s még kevésbé, hogy államnyelve legyen. A nemzeti, hivatalos és az államnyelv kifejezések definíciószerű megfogalmazása hiányzik, egységes tartalommal való használatuk sem egyértelmű. Szabályozásukra változatos megoldások születtek, leggyakoribb az állam alkotmányában a hivatalos vagy államnyelv(ek) megnevezése, illetve az alkotmányból származó felhatalmazás alapján megalkotott alsóbb szintű jogszabály vagy jogszabályok kibocsátása. Egyes államok a területükön beszélt regionális vagy kisebbségi nyelve(ke)t is alkotmányban rögzítik. Számos esetben e belső jogszabályok egy tágabb és egy szűkebb nemzetközi közösséghez való tartozás következményei, vagy éppen annak érdekében születnek meg (ENSZ, EBESZ, ET, EU). Szlovákia EU-tagságának kifejezett előfeltétele volt a területén beszélt kisebbségi nyelvek védelme. Gyakran az ilyen céllal született jogszabályok meg is maradnak az elmélet, vagyis az írott jog szintjén, anélkül, hogy gyakorlati megvalósulásukról az állam gondoskodna. Hozzá kell tenni a teljesség kedvéért persze azt is, hogy az univerzális és regionális nem-

zetközi jog szintjén a nemzetközi jogérvényesítés, a feltételként támasztott jogszabályok kontrollja is igen gyenge lábakon áll.

A nyelvhasználat jogi szabályozásával elérni kívánt cél jelentősége

Érdemes ezért megvizsgálni, hogy – figyelemmel a fentiekben felsorolt főbb befolyásoló tényezőkre is – a nyelvhasználat jogi szabályozásának melyek a lehetséges céljai:

- az állam és állampolgára közti kommunikáció biztosítása;
- a hatalomgyakorlás és a vezető szerep biztosítása;
- az identitás kifejezése és megőrzése;
- a sokszínűség megőrzése.

A jogi szabályozás intenzitása, eszköztárszere, szankciórendszere tehát annak megfelelően változik, hogy a fentiek közül melyik ok készteti a jogalkotót a jogszabály kibocsátására. Régi igazság: a jog alkalmatlan arra, hogy minden élethelyzetet – így például a nyelvhasználatot – teljes spektrumban szabályozzon, főként, ha a szabályozás a természetesen kialakult körülményekkel ellentétes magatartásra kívánja kötelezni az érintett alanyi kört.

A nyelvhasználat jogi szabályozása a dolog természete szerint legtöbbször az uralkodó politikai többség döntése. A cél minden esetben egy adott nyelv védelme: a szabályozás születhet egyrészt az állammal szembeni védelem céljából a nyelvhasználat szabad megválasztásának joga érdekében; másrészt célja lehet az állam általi védelem egy adott nyelv fennmaradása, megóvása, fejlesztése érdekében.

A szlovák államnyelvtörvény disszonáns hangjai

A kisebbségek anyanyelvhasználatának pénzbírsággal történő szankcionálása a szlovák

államnyelvtörvény rendelkezéseinek megsértése miatt nem 2009-es találmány: a demokratikus jogállamiság szlovák értelmezése és alkalmazása jól megfér ezzel a szabályozással már 1995-ben is.

1995-ben született meg Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Párt és a Matica slovenská akaratából (Hamberger, 2009, 3.) – a szlovák-magyar alapszerződés parlamenti ratifikálásáért cserébe – az a szlovák államnyelvtörvény, amelynek 2009. június 30-án elfogadott módosítása a nemzeti és etnikai kisebbségek anyanyelvhasználatát példátlan mértékben kívánja korlátozni. Az amúgy is feszült szlovák-magyar viszonyt (Hamberger, 2008) ez az újabb, nyilvánvalóan tendenciózus szlovák lépés mélyeséges aggodalomra okot adó állapotba sodorta.

Amint azt fentebb már említettem, Szlovákia számára az Európai Unióhoz való csatlakozás egyik politikai előfeltétele – a koppenhágai kritériumok értelmében – az volt, hogy a kisebbségi nyelvhasználatot szabályozó belső jogforrásokat megalkossa. Ennek a jogalkotási folyamatnak volt része – a kisebbségi nyelvhasználati törvény kibocsátása mellett – az 1995-ös államnyelvtörvény több elemének módosítása a kilencvenes évek végén: többek között ki kellett emelni belőle a pénzbírsággal való fenyegetést. A 2009. júniusi módosítás fő szándéka és célja éppen ennek a rendelkezésnek a visszaállítása volt (Hamberger, 2009, 3.). Ugyanakkor nem hallgatható el az a kellemetlen érzés sem, amely a jogszabályok értelmezéséhez és alkalmazásához szokott érdeklődésben megfogalmazódik a módosított szlovák államnyelvtörvény olvasása során. Tény ugyanis, hogy a törvény szövege különbséget tesz az állam területén élő, egyaránt szlovák állampolgárságú, de eltérő kisebbségi csoportokhoz tartozó személyek anyanyelve között.

Ebből arra lehet következtetni, hogy a szlovák nyelv védelme – és ezen keresztül a szlovák nemzetállami identitás hiszterikus keresése – az aktuális szlovák politikai elit számára egyes arányban áll az ország területén beszélt kisebbségi nyelvek közül egyiknek, a magyar nyelvnek a hátrányos megkülönböztetésével, ezen keresztül pedig a szlovákiai magyarság nem létezővé tételével politikai értelemben.

Egyes személycsoportok anyanyelve ugyanis kivételt képez – a diszkrimináció eklatáns példájaként. A törvény 3.§ (5) bekezdésének nem hivatalos magyar fordítása szerint „Természetes személy és jogi személy [...] hivatalos érintkezés során az államnyelvet használja [...]. Az a személy, akinek anyanyelve az államnyelv szempontjából az alapvető érthetőség követelményének megfelelő, [...] hivatalos érintkezés során használhatja anyanyelvét.” S hogy a tudatlan szemlélő sokáig ne maradjon kétségben „az alapvető érthetőség követelményének megfelelő”, kivételnek minősülő nyelvet illetően, a törvényszöveg következő mondata az alábbi kiegészítést teszi: „Az (1) bekezdés szerinti szervek és jogi személyek¹ kötelesek elfogadni az államnyelv szempontjából az alapvető érthetőség követelményének megfelelő nyelvű okiratot, amennyiben a Cseh Köztársaság illetékes szervei által kiadott vagy hitelesített okiratról van szó.” A cseh anyanyelvű szlovák állampolgárok tehát más elbírálás alá esnek, mint szlovák állampolgárságú, ámde magyar anyanyelvű honfitársaik?

Nehéz szabadulni attól a gondolattól is, hogy a nyelvhasználat jogi szabályozásának ez az esete nem nélkülözi a pszichikai nyomásgyakorlás szándékát sem – nem kell túl mély-

re ásni a rendelkezések között ahhoz, hogy a jogalkotói célok között felfedezzük a félelemkeltés szándékát a kisebbségben élő személyek körében. Bizonyítékként elég utalni arra, hogy indokolatlanul eltolja a törvény a közélet–magánélet közti határt úgy, hogy a közélet, vagyis a „hivatalos és nyilvános” kommunikáció területét kiszélesíti anélkül, hogy pontosan meghatározná a fogalmat. Ezzel megnyitja az utat a végrehajtói önkényből eredő jogbizonytalanság és az esetleges bírói jogorvoslat előrevetíhető eredménytelensége előtt. Hozzá kell tenni persze, hogy a szlovákiaság nagyobb részét nyilván a törvény önmagában nem érdekli.

A nyelvhasználat szabad megválasztásának joga az európai alkotmányos hagyományok alapértékeként az ember legfelsőbb személyiségi jogainak szerves része, szorosan összefügg az emberi méltósággal és annak jog általi garantálásával. Az egyént megillető alapjogok szerves részeként az európai államok alkotmányai és a legutóbbi évtizedek nemzetközi szerződésai kifejezetten rendelkeznek róla, esetenként hallgatólagosan, *implicit*e magukban rejtik, és a szokásos jogértelmezési módszerekkel felszínre hozhatók a jogalkalmazók számára.

A nyelvhasználat szabad megválasztásának joga és annak jogi szabályozása a magánéletben és a közéletben feltételezi a „közélet” – másképpen „hivatalos érintkezés” fogalmának tisztázását. Az európai államok – különösen az Európai Unió tagállamai – mára egy olyan jogközösség tagjaivá váltak, amelyben bizonyos jogi kategóriák – főként az embert megillető alapjogokkal együtt értelmezve – már nem tisztán és kizárólag állami (értsd: eseti politikai) döntések függvényei, hanem kontrollszervek felügyelete alatt állnak. E kontrollszervek pedig éppen az államok által

¹ Vagyis az állami és közigazgatási szervek és az általuk létrehozott jogi személyek.

létrehozott, az európai alkotmányos és egyéb jogi hagyományokat közvetítő európai szintű bírói testületek: az Emberi Jogok Európai Bírósága (Strasbourg), illetve az Európai Közösségek Bírósága (Luxembourg). Így a „közélet” fogalma és alkalmazási köre sem határozható meg egyetlen állam által önkényesen vagy visszaélésszerűen.

Az államtól elvárható, hogy működése során – jog által szabályozott keretben – a magánélet és a közélet (mint a kommunikáció horizontális és vertikális szinterei) közötti egyensúly folyamatos fenntartására törekedjen, és ne avatkozzon bele szükségtelenül és aránytalanul állampolgárainak „magánéletébe”: így többek között ne tiltsa meg, vagy ne korlátozza a nyelvhasználathoz való jog gyakorlását. A modern értelemben felfogott állam és az általa adott időben és helyen kialakított jogrend – legalábbis az Európában kialakultnak és általánosan elfogadottnak tekinthető jogrend – a 21. század elején nem tud már olyan legitim célt felmutatni, amely igazolhatná a leginkább személyiségfüggő kommunikációs eszköz, a nyelv megválasztásához és használatához fűződő jog szükségtelen és aránytalan korlátozását.

A magabiztos és öntudatos államnak ma Európában már nincs miért gúzsba kötnie a nyelvhasználat jogát – függetlenül attól, hogy a magánélet vagy a közélet síkjáról van-e szó. Bizonyítható, hogy az államok javarésze megtanulta, vagy legalábbis jó úton halad afelé, hogy megtanulja a leckét: élő, önmozgással rendelkező, sokféle meghatározottság, determináció következtében folyamatosan változó természetes jelenségként a nyelv – a természeti környezet sok más hasonló szereplőjével együtt – csak igen alacsony határfokkal igazolja vissza a mester-séges (emberi) beavatkozást és (jogi) irányítást.

Ezzel összefüggésben meg kell említeni azt a felfogást is, mely szerint az állampolgárok közt csak akkor lehet tényleges egyenlőség a nyelvhasználatban, ha egyetlen állampolgárnak sem kell az anyanyelvén kívül más nyelvet azért megtanulnia, hogy alapvető állampolgári jogaival élhessen. Az államalkotó többség számára ez természetes, de ez a jog a kisebbségi nyelvet beszélőket is megilleti (Vizi, 2004, 3.).

Az állam nyilván – a működéséhez feltétlenül szükséges és elégséges mértékig – joggal tart igényt arra, hogy a mindennapi ügymenet során (nevezük ezt a szintet „közéletnek”) az állampolgáraival való egyértelmű kommunikáció érdekében meghatározza a használható nyelvet, illetve nyelveket. Egy adott nyelv – például az ún. államnyelv kategória – piederesztálra emelése a jog eszközével azonban ezen az igényen jóval túlmutat. A közéletben való nyelvhasználat alkalmazási körének kiterjesztése a magánéleti nyelvhasználat rovására természetellenes és szükségtelen, és arra utal, hogy a jogi szabályozást megalkotó állam félre- és túlértelmezi saját szerepét, és félreérti, vagy éppen félre akarja érteni általában és speciálisan is a jogi szabályozás alkalmazhatóságát, illetve alkalmasságát és hatékonyságát.

A nyelvhasználat jogi szabályozására vállalkozó belső jogi normák – ott, ahol az ilyen az állam jogrendszerének részét képezi – ún. *lex imperfecta*-ként születnek meg: tipikusan nélkülözik a szankcióval való fenyegetést, mint a jogszerű magatartást kikényszerítő eszközt. Ehelyett a belátáson, az önkéntes jogkövetésen alapuló jogalkalmazásban bíznak – állami szervek, jogi személyek és természetes személyek részéről egyaránt. A pénzbírsággal való fenyegetés – visszafogottan szólva – szokatlan és igencsak meglepő megoldás (Hamberger, 2009, 8.). Főként akkor, ha a pénzbírság

alapja egyfajta „nyelvrendőrség” közreműködésével való ellenőrzés, amelynek a szlovák államnyelvtörvény esetében sem a szempontrendszere, sem pedig a vele szemben igénybe vehető jogorvoslat lehetősége nem tisztázott.

Aggályos az olyan rendelkezés is, amely egy adott nyelv kizárólagos használatának kötelezővé tételét kívánja meg a társadalmi élet bizonyos területein, s a természetes személyekre költségviselési terhet ró az államnyelv használatával összefüggésben.

Ugyanakkor a felhívott rendelkezések nincsenek összhangban a nemzeti kisebbségek szabad nyelvhasználatát, a megkülönböztetés-mentes bánásmódot, a kisebbségi nyelvek fejlesztését és használatának bátorítását, illetve az elbátortalanítás tilalmát előíró általános nemzetközi normákkal. Ezek a normák egy sor univerzális és regionális nemzetközi szerződésben vagy különböző nemzetközi szervezetek ajánlásaiban megtalálhatók, és illet mond ki a magyar–szlovák alapszerződés is.² Részletes szabályok az *Európa Tanács Kisebbségvédelmi Keretegyezményében*, a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartájában*,³ illetve az EBESZ ajánlásaiban találhatók. Feltételezhető, hogy az államnyelvtörvény módosított rendelkezései nem felelnek meg a szlovák alkotmányossági követelményeknek sem.⁴ A teljesség igénye nélkül álljanak itt a legfontosabbnak ítélt nemzetközi dokumentumok:

² Szerződés a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság között a jószomszédi kapcsolatokról és a baráti együttműködésről (Párizs, 1995. március 19.) 14–15. cikkek

³ A hivatkozást jelentősen gyengíti az a körülmény, hogy a Szlovák Köztársaság az egyezmény megerősítésekor számos rendelkezéséhez tett, fenntartásnak minősülő nyilatkozatot (például 20 %-os küszöb), amelyet az egyezmény csak bizonyos cikkek vonatkozásában enged meg.

⁴ *A Szlovák Köztársaság Alkotmánya* - 34. cikk.

- *Polgári és politikai jogok egyezségokmánya* – 1966, New York - 27. cikk
- *Emberi Jogok Európai Egyezménye* - általános diszkrimináció tilalma - 14. cikk
- *12. Kiegészítő Jegyzőkönyv* – általános tilalom
- *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*
- *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről* - nyelvhasználat – 9–11, 14. cikkek
- *Az Európai Unió Alapjogi Chartája* - 21. cikk, a megkülönböztetés tilalma
- *Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése 47/135 számú, a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló nyilatkozata*
- *A kulturális sokrétűség egyetemes nyilatkozata* (UNESCO 2001)
- Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet emberi dimenzióval foglalkozó koppenhágai találkozójának 1990. június 29-én kelt dokumentuma
- Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1201 (1993) számú ajánlása
- *Párizsi Charta* (1990)
- *Európai stabilitási egyezségokmánya* (1995),
- A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló *Hágai ajánlások* (1996),
- A nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló *Oslói ajánlások* (1998)
- A nemzeti kisebbségek közéletben való hatékony részvételéről szóló *Lundi ajánlások* (1999)

A jogi védelem lehetséges eszközei az Európai Unió keretei között

Joggal merül fel a kérdés: van-e – a hagyományos, de a jog szempontjából végső soron irreleváns diplomáciai tárgyaláson és a nemzetközi közvélemény nyomásgyakorló hatá-

sán kívül – érdemi anyagi jogi és eljárásjogi eszköz annak a regionális nemzetközi közösségnek a kezében, amelynek tagjaként egy állam, Szlovákia, a fentiekben részletezett elvekkkel és értékekkel ellentétes nyelvhasználati rendszert alakított ki, és amelynek láthatóan érvényt is kíván szerezni.

Az Európai Unió, melynek Szlovákia Magyarországgal együtt 2004 óta tagja, megítélem szerint több olyan jogintézményt is fel tud mutatni, amely különböző szinteken teszi lehetővé a helyzet jogi értelmezését. A szlovák államnyelvtörvény és az Európai Unió, illetve azon belül az Európai Közösség jogrendje közti összhang meglétének vagy hiányának megállapítása több uniós intézmény előtt is vitássá tehető. A lehetséges eszközök annak megfelelően csoportosíthatók, hogy kötelező joghatás kiváltására alkalmasak-e vagy sem.

A kötelező joghatás kiváltását nélkülöző, puha eszközök közül feltétlenül említést érdemel az Unió 2000-ben elfogadott alapjogi chartája,⁵ a bécsi székhellyel működő alapjogi ügynöksége, az Európai Parlament nyomásgyakorló hatása, a bizottság új szakpolitikaként megfogalmazódott többnyelvűséget ösztönző keretstratégiája – a sor folytatható.

Kötelező joghatás (jogerős bírósági ítélet vagy végrehajtható tanácsi határozat formájában) kiváltására alkalmas eljárások körében említendőek az alábbiak.

Az Unió jogrendjén belüli közösségi jog a diszkriminációtilalom, valamint az egyenlő bánásmód alapelvén, és az ezeket részletező másodlagos jogforrásokon keresztül megnyitja az utat a közösségi szintű, vagyis Unión belüli bírói jogvédelemhez például a tagállammal szemben indított szerződészegési

⁵ A hatályba lépés előtt álló Lisszaboni (Reform) Szerződés jogi kötőerővel ruházta majd fel a chartát – bár önálló jogorvoslati eljárást nem társít hozzá.

eljárás keretei között (Kardos et al., 2009). Az eljárást főszabály szerint az Európai Bizottság indítja – kivételesen tagállam is fordulhat tagállam ellen –, ha a tagállam közösségi joggal ellentétes magatartását véli felfedezni. Reális esélye a Bizottság fellépésének akkor van, ha a tagállami intézkedés – jelen esetben a szlovák államnyelvtörvény valamely rendelkezése – a közösségi jog alkalmazási körébe eső élethelyzetben megnehezíti vagy ellehetetleníti az adott személyi kör (gazdasági) tevékenységét.

Az Európai Unió jogrendjének ezen felül létezik egy viszonylag újszerű intézménye, amelyet azonban nagyon nagy óvatossággal kezelnek jogászok és politikusok egyaránt. Ez a lehetőség tulajdonképpen 1999-ben nyílt meg, amikor a tagállamok az Amsterdami Szerződéssel, majd 2003-tól a Nizzai Szerződéssel pontosítva módot teremtettek arra, hogy az Európai Unióról szóló szerződés 6. cikkében rögzítettek szerinti emberi jogok, illetve alapjogok védelme érdekében a tagállamok az Unió keretei között egy kontroll-, illetve szankciómechanizmust alkalmazzanak. Az Európai Unióról szóló Szerződés 6. és 7. cikkének együttes alkalmazása – a demokratikus jogállamiság és az emberi jogok tartós és súlyos megsértése esetére – az uniós tagságból eredő szavazati jog felfüggesztését eredményezheti.

A jelenleg ratifikáció alatt álló Lisszaboni Szerződéssel a tagállamok módosítják az Európai Unió alapító szerződésének 2. és 3. cikkét. A tagállamok a védendő jogok körét kifejezetten kibővítik, és az Unió alapértelmei közé sorolják az emberi jogok védelme mellett a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak a védelmét is. Ezzel egyértelműen kinyilvánítják, hogy a kisebbségi jogok uniós szinten alapjogként, alapértékként kezel-

dők.⁶ A 3. cikk (3) bekezdésében az Unió célkitűzései között a tagállamok egyúttal az Unió nyelvi sokféleségének tiszteletben tartását is vállalják: „Az Unió tiszteletben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítja Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapítását.”

Az Európai Unióról szóló szerződés jelenleg is hatályban lévő 7. cikke szabályozza azt a mechanizmust, amelynek keretében az Unió – voltaképpen pedig az Unión keresztül a tagállamok közössége – megállapíthatja, hogy egy tagállam súlyosan és tartósan megsérti az alapjogokat, jelen esetben az anyanyelvhasználatához való jogot. A kontrollmechanizmus több lépcsőfokot tartalmaz, a végső eszköz az Unió kezében az érintett tagállam szerződésből eredő jogainak – például a Tanácson, mint az Unió legfőbb döntéshozó intézményén belüli szavazati jogának – felfüggesztése. Maga az eljárás rögzített rend szerint zajlik – fenntartva az érintett állam bírói jogorvoslatához való jogát is. Eddig ennek a kontrollmechanizmusnak az igénybevételére tudomásom szerint nem került sor, egy „majdnem” ügyre van viszont példa. Az Ausztriával szemben 2000-ben bevezetett ún. *szankciók* ügye (Szalayné, 2001), amely jogi értelemben véve nem a kontrollmechanizmus keretei között zajlott, de mégis tükrözte az akkori tizennégy EU-tagállam nemtetszését egy vélelmezett alapjogsértő tagállami magatartás miatt. A tagállamok ekkor technikai

⁶ EUSz új 2. cikke (Lisszaboni Szerződés): „Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közősek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”

szintre süllyesztették Ausztriával a diplomáciai kapcsolataikat. Ott és akkor valódi alapjogsérelem nem bizonyosodott be, más lenne azonban a helyzet ma, ha tényleges alapjogsérelem például az államnyelvtörvény végrehajtása során igazolható lenne. Teljesen nyilvánvaló, hogy az ilyen nemtetszés-nyilvánítás az Európai Unió részéről az említett kontrollmechanizmus lépéseinek betartása mellett rendelkezésre álló jogi eszköz. Egyértelmű azonban, hogy a 7. cikk szerinti eljárás igénybevétele nagyon durva jogi és diplomáciai helyzet esetén válhat aktuálissá.

Konklúzió helyett

Az államok felfogásában ma már nyilvánvaló az a tendencia, amely a kisebbségi nyelvet nem az amúgy is az uralkodó többség által beszélt nyelv vagy nyelvek konkurenciájaként, még kevésbé veszélyeztető tényezőként fogja fel, hanem a kisebbségi nyelvet az általános kulturális örökség, valamint (!) az állampolgári tényleges egyenlőség részeként kezeli, s amelyet éppen ezek garantálása érdekében kötelező tiszteletben tartani és védeni – ha kell, akár a jog eszközével is.

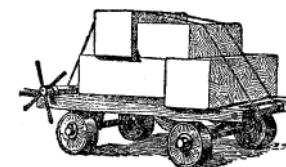
A szlovák államnyelvtörvény körül jelenleg is forrongó tudományos, diplomáciai és politikai viták most értelmezhetetlenné tesznek bármiféle végkövetkeztetést. Ezért magam csak élni kívánok a nyelvhasználat szabad megválasztásának jogával, és – egy csöppnyi szarkazmussal – egy közmondással zárom soraimat. A közmondást 2005-ben az Európai Bizottság a többnyelvűség ösztönzésére kiadott keretstratégiája mottójául választotta: *Kolko jazykov vieš, toľkokrát si človekom*. Ami magyarul annyit tesz: „Ahány nyelven tudsz, annyi ember vagy.” Az élet furcsa fintora, hogy az említett keretstratégia szerint – ez egy szlovák közmondás!

Kulcsszavak: *államnyelv, diszkrimináció-tilalom, egyenlő bánásmód elve, emberi jogok, emberi méltóság, kisebbségi nyelv, nyelvi charta, nyelvválasztás szabadsága, szlovák államnyelvtörvény, uniós szankciómechanizmus*

IRODALOM

- Andrássy György (2001): Nyelvek és nyelvi jog az ezredfordulón. *Jogtudományi Közöny.* 7–8, 265–277.
- Arnold, Reiner – Grau, Nicola (2003): Sprachpolitik und Recht. In: Mehlich, Diane – Arnold, Rainer – Grau, N. – Dolnik, J. – Arens, M. – Dumbrava, V. (eds.): *Nationale Sprachpolitik und europäische Integration.* forst, München, 17–26.
- Európai Bizottság közleménye (2005): *Új keretstratégia a többnyelvűség ösztönzésére.* COM (2005) 596 végleges, 1–35.
- Európai Bizottság közleménye (2008): *Többnyelvűség: európai töke és közös elkötelezettség.* COM (2008) 566 végleges, 1–17.
- Hamberger Judit (2008): *A feszült szlovák–magyar viszony okairól. Szempon.* S-2008/1. Magyar Külügyi Intézet, Budapest. 1–15. http://www.kulugyiintezet.hu/szempon/Hamberger_Judit-szlovak-magyar.pdf
- Hamberger Judit (2009): Lehet-e az Európai Unióban büntetni az anyanyelv használatát? *A szlovák államnyelvtörvény módosítása és a nemzetközi kötelezettségek.* MKI-tanulmányok. T-2009/17. Magyar Külügyi

- Intézet, Budapest. 1–24. http://www.kulugyiintezet.hu/MKI-tanulmányok/T-2009-17-Hamberger_Judit-szlovak_nyelvtorveny.pdf
- Kardos Gábor – Majtényi B. – Vizi B. (2009): A szlovákiai államnyelvtörvény módosításának elemzése. http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/szlovakiai_allamnyelv_torveny_modositasanak_elemzese.pdf (utóljára letöltve: 2009. szeptember 11.). 1–6.
- Szalayné Sándor Erzsébet (2001): Az Európai Unióról szóló Szerződés 7. cikke Nizza előtt és után – az Ausztriával szembeni szankciók háttere és következményei. *Európai Jog.* 3. 3–8.
- Szarka László (2003): Államnyelv, hivatalos nyelv – kisebbségi jogok Kelet-Közép-Európában, In: Szarka László – Nádor Orsolya (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában.* Akadémiai, Budapest, 15–35.
- Tretter, Hannes (2006): Eine Menschenrechteagentur für die Europäische Union. *Jahrbuch Menschenrechte.* 265–275. <http://www.univie.ac.at/bim/php/bim/get.php?id=295>
- Vizi Balázs (2004): Az európai integráció és a kisebbségi nyelvek. *Kisebbségkutatás.* 1, 8–17.

KÉRDÉSEK ÉS HOZZÁSZÓLÁSOK

GERENCSÉR BALÁZS SZABOLCS (*Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar*): Alkalmam volt egy több mint ötezer kilométeres tanulmányutat megtenni körben a Kárpát-medencében, ahol a nyelvhasználati jog érvényesülését vizsgáltam.¹ A nyelvi jogok helyzetének elemzése során szó szokott esni arról, hogy az ezt védő nemzetközi szerződéseknek milyen végrehajtási mechanizmusa van, valamint arról, hogy a többségi jogalkotó alkotmányosan milyen törvényeket hoz és hozhat, továbbá arról is, hogy a politikai pártoknak (a többségi államban, az anyaországban és az Európai Unióban) milyen szerepük és milyen érdekérvényesítési lehetőségeik és felelősségeik van.

Kérdésemet elsősorban Szabó Mihály Gizellának és Szarka Lászlónak címezném egyrészt a szlovákiai nyelvtörvény aktualitása miatt, másrészt azért, mert a nyelvi tudatosság jelenségéről ezen a konferencián ők beszéltek. Kérdésem, hogy mivel elég nagy lélekszámú népet érint, illetve nemzeti közösséget érintenek a nyelvhasználati jog alkalmazása kapcsán felmerült problémák, van-e olyan tájékoztató program vagy olyan „nyelvhasználati felvilágosító hadjárat”, amely a most is meglévő és gyakorolható nyelvhasználati lehetőségekről tájékoztatja a nemzetiséget? Fontos ez, már

¹ A vizsgálat eredményei *Nyelvében él...* címmel 2009-ben jelentek meg (Gerencsér Balázs Szabolcs [2009]: *Nyelvében él... [Kárpát-medencei körkép a határon túli magyar nemzeti közösség hivatalos eljárásokban való anyanyelv-használati jogáról]* Szent István Társulat, Bp.)

csak azért is, hogy egy rossz törvény esetén ne csak a jogalkotótól, esetleg az alkotmánybíróstól várjuk a jobb belátását, vagy a pártoktól, illetve a külpolitikától az eredményes érdekérvényesítést, hanem (mindezekkel párhuzamosan) véleményem szerint következetesen alkalmazni kell a meglévő jogosítványokat. Tapasztalatom szerint nemcsak Felvidéken, de az összes felsorolt és a konferencián végigelemezett régióban probléma az, hogy nem használják a nemzetiségek az anyanyelvüket, és a nyelvi tudatosság hiányának nagy része abban gyökerezik, hogy nem tudják, mit és hol lehetne használniuk.

SZABÓ MIHÁLY GIZELLA, *elnök (Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely)*: Azt lehet mondani, hogy ezzel a dologgal korábban egyáltalán soha senki sem foglalkozott. Mi a Grammában fontosnak tartjuk az 1999-ben elfogadott kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati érvényesítését. Ezért 2001-ben az önkormányzatok számára szerveztünk egy „turnét”, ahol arról beszéltünk, hogyan és miképpen lehetne használni a kisebbségi nyelvet a helyi önkormányzatoknál, a helyi közigazgatásban, mert elsősorban ott van lehetőség erre. Már mások is szóltak arról, hogy elsősorban az írásbeli nyelvhasználat van gond, ugyanis sem a hivatalnokok, sem az ügyfelek nem ismerik a magyar hivatalos nyelvet. A Vajdasággal ellentétben nálunk 1945 után a közigazgatás nyelve teljesen a szlovák lett, és azokat a hivatalnokokat, akik még valamelyest ismerték a régi magyar hivatalos nyelvet,

vagy eltávolították, vagy nyugdíjba mentek. Egy olyan hivatalnok- és tisztviselő réteg állt munkába, amelynek tagjai csak szlovák nyelvű szövegekkel találkoztak, és éppen ezért a magyar hivatalos szövegnek akár a megértése is alapvető problémát okoz számukra. Az előadássorozathoz kapcsolódva egy olyan CD-t készítettünk az önkormányzatok számára, amelyen a vonatkozó törvények, valamint az általuk használt iratanyag nagy része két nyelven megtalálható. Tehát a polgármesteri hivatalokban használt szlovák iratoknak elkészítettük a magyar fordítását. A CD sok önkormányzathoz elkerült, az iratminták a honlapunkon is hozzáférhetőek. Azonkívül fontosnak tartjuk, hogy már a tanulók is tudatában legyenek nyelvi jogaiknak. Most készítettük el a középiskolások számára az új első osztályos magyar nyelvtankönyvet, ebbe most először került bele nyelvi jogokat tárgyaló fejezet. Ebben az elméleti ismeretek mellett arról is szó van, hogyan használjuk jogainkat, például konkrétan benne van, hogyan kell eljárunk, ha például a nevünket szeretnénk megváltoztatni, például „*ovátlanítani*” akarunk, vagy az utónevünket szeretnénk magyar formában anyakönyveztetni. Szarka László előadásában felmerült, hogy helyi szinten is szabályozni kellene a nyelvhasználatot. Ezen a téren is van előrelépés, többek között a dunaszerdahelyi képviselőtestülettől is megkezdtek bennünket. Van egyfajta elképzelésünk, hogy a helyi fiatal jogászokkal együttműködésben kidolgozzunk egy olyan helyi önkormányzati rendeletet, rendeletmintát, amely helyileg szabályozná ezt a területet. Itt látom Cúth Csabát, egyik fiatal jogászként, aki a Komáromi Városi Hivatalban dolgozik, ők külön honlapot indítottak, amelynek célja, hogy a lakosságot a nyelvi-nyelvhasználati jogokról tájékoztassa. A legnagyobb problémát én

abban látom, hogy az írásbeli ügyintézés inkább az államigazgatási hivatalokat jellemzi, a kérelmek benyújtása formanyomtatványokon történik, a törvény pedig nem teszi lehetővé, hogy ezek a formanyomtatványok kétnyelvűek legyenek, csak az önkormányzatoknál lehet ilyet használni. A legtöbb ügy a szociális támogatásokat érinti. Az igénylőlapok nagyon hosszú nyomtatványok, 8–9 oldalasak – annak idején a kormányhivatal részére megcsináltam ezek magyar változatát, csak aztán elakadt valahol az ügy. Akkor azt mondtuk, ha nem használhatják is ezeket kérvényként az államigazgatásban, de legalább tájékoztatói céllal ki lehetne őket függeszteni. Nagyon sok funkcionális analfabéta van például a magyar anyanyelvű romák között is, ezért jó volna, ha a hivatalnoknál ott lenne az adott nyomtatvány magyar változata, s így jobban meg tudnák az ügyfélnek magyarázni, mit kell csinálnia. Egy nagyon fontos dologra szeretném még felhívni a figyelmet: lassan bevezetik nálunk az elektronikus ügyintézés. Az elektronikus ügyintézés szempontjából teljesen mindegy, milyen nyelvű az a kezelőfelület, amelyet az ember kiválaszt, mert az, amit az olvasó kiválaszt, az más nyelvű kezelőfelület lehet. Ezzel a kérdéssel sem foglalkozott komolyan még senki, csak helyi kezdeményezések vannak, például éppen a Komáromi Városi Hivatalban. Ott igyekeznek megoldani, hogy az elektronikus ügyintézésnél meg lehessen választani a kezelőfelület nyelvét, ezt valószínűleg más önkormányzat is majd megteszi.

FODOR ALBIN (*közgazdász-tanár szakos egyetemi hallgató, Corvinus Egyetem*): Kontra Miklós számára lenne egy javaslatom. Két évvel ezelőtt az Állami Számvevőszék Kutatóintézete megbízásából végeztem egy kutatást.

Akkor a fő cél a kisebbségekre fordított támogatások hatékonyságának felmérése volt. Az én feladatom a kisebbségi ombudsman első tíz éves tevékenységének az elemzése volt. (A tanulmány összefoglalója T206-os számon 2008 áprilisában *A cigányság helyzetére... cím-mel és tartalommal az ÁSZ weboldalán megjelent, a hivatkozott irodalomjegyzékben olvasható az általam elvégzett feladat.*)

Ön előadásában említette azt a problémát, amikor a kisebbségek nem élnek a jogaikkal. Az első kisebbségi ombudsman egyik esete, sőt nem is egyik, hanem több éves jelentésében is visszatért arra, mekkora probléma az, hogy Magyarországon bizonyos kisebbségek lemondanak arról, hogy az iskolában tankönyveket csináljanak. Tehát ők maguk visszalépnek belőle, pedig minisztériumi támogatás volt rá. Valamint a jelentések alapján az is ide tartozik, hogy a magyar rádió- és televíziócsatornákon megszűntek a nemzetiségi műsorok, és nemcsak költségvetési okok miatt. Több javaslatom is lenne, milyen fontosabb hazai példákat lehetne kiemelni.

KONTRA MIKLÓS (*egyetemi tanár, tudományos főmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem és MTA Nyelvtudományi Intézet*): Még nagyon sok példát lehetett volna mondani, de ha jól veszem ki, azért nem próbálta azt sugallani, hogy nem ért egyet velem akkor, amikor én Kaltenbach Jenővel teljesen egyetérték a magyarországi kisebbségek gyakorlatilag sikeres asszimilációs története kapcsán. Ennek egy része az, hogy tankönyv van vagy nincs; az állam támogatja, vagy nem támogatja; odadobja a piacnak, vagy pedig valaki azt mondja, hogy erre már nincs szükség. Ezek részletek, de hogyha megnézzük azt, ami egyszerűen a KSH- vagy bármilyen statisztikából látszik, a történet egyértelmű.

FODOR ALBIN: Én a jelentést azért hoztam föl példának, mert bizonyos kisebbségi iskolák esetében az volt a probléma, hogy azért mondanak le a tankönyvről, sőt arról, hogy az anyaországból hozzanak be tankönyveket, mert az itteni tanítók sem tudják azt alkalmazni. Néhol már ott tartanak, hogy felmerült az, hogy az anyaországból kellene tanárokat hozni, hogy tanítani tudják az itteni kisebbségeket, tehát ez azt jelenti, hogy az itt felnövekvő kisebbség később nem lesz alkalmas arra, hogy az utódait tudja tanítani. Erre a problémára hívtam volna fel a figyelmet.

KONTRA MIKLÓS: Köszönöm szépen, teljesen egyetérték.

PÁKOZDI CSABA (*adjunktus, intézeti tanácskezelő, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Jogi Tanszék*): Az előadásokhoz két kérdéskörben szeretnék hozzászólni. Az első kérdésem Kontra Miklóshoz szól. Tanulságos volt hallgatnom, hogy voltaképpen itt nagyon sok múlik a szülők döntésén. Az előadásból azt a következtetést vontam le, hogy elsősorban a szülők döntése az, amit befolyásolni kellene, ugyanakkor azt vettem észre az egész problematikában – és kérdezem Kontra Miklóstól, egyetért-e velem ebben –, hogy ezek a szülői döntések egyfajta indikátorként is felfoghatók. Vajon elképzelhető, hogy a szülők választása, illetve az, hogy kisebbségi vagy többségi iskolába íratják be a gyermekeket, inkább egyfajta indikátor, tehát valamit megmutat és valaminek a jelzője? Nem azt jelzi, hogy a problémát nem csupán a szlovák nyelvtörvény jelenti önmagában? A kérdést jogi oldalról megközelítve, álláspontom szerint lényeges lenne azt is megvizsgálni, hogy miért nincsenek meg ezek

az intézmények, milyen jogszabályi háttér hiányzik a magyar nyelvű oktatás, és elsősorban a magyar nyelv széleskörű használatához. Szabó Mihály Gizella a vitához való hozzászólásában mindezt már említette, nevezetesen a jogi keretek, az intézmények, az infrastruktúra, és ami a fordításokat illeti, a teljes intézményrendszer hiányát. Tehát számos további problémával is meg kell még küzdenünk, illetve kell megküzdeni a szlovákiai magyaroknak, hogy a magyar nyelv olyan helyzetbe kerüljön, amilyenbe ideális esetben egy kisebbségi nyelvnek kerülnie kellene.

A másik kérdéskört illető hozzászólásom a szlovák nyelvtörvénnyel kapcsolatos, amelyet nemzetközi jogi szempontból vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a szóban forgó jogszabály kiváló kisebbségi nyelvtörvény lehetne, csupán annyit kellene rajta változtatni, hogy a magyarok lakta területeken a szlovák nyelv aránytalan túlsúlya miatt a magyar nyelv védelmét kellene biztosítani, nem a szlovákét. Tehát a törvényben a „szlovák nyelvet” egyszerűen a „magyarral” helyettesítenék. Mindez akár komolytalannak is hangozhatna, de láthatunk nemzetközi jogi, illetve nemzetközi példákat, amelyek hasonló eszközökkel védenek egy veszélyeztetett kisebbségi nyelvet, ilyen például a kanadai Québec tartomány nyelvi chartája. (Charte de la langue française). Québec nyelvi chartáját megvizsgálva látható, hogy az a szlovák nyelvtörvényben meghatározottakhoz hasonló módon védi a Kanadában egyébként kisebbségben levő, de Québecben a többség

által használt francia nyelvet.² Következésképpen a szlovák és a québeci szabályozás közötti párhuzamok alapján azt kell megállapítanom, hogy a szlovák nyelv védelmében hozott törvény egy kisebbségi nyelvet igen hatékonyan védő törvény lehetne, ám sajnos a helyzet mindennek épp a fordítottja.

KONTRA MIKLÓS: Egyetértünk. A tan nyelvet választó szülő nagyon sok befolyás áldozata. A teljes szlovák államgépezet által működtetett nacionalista agymosás – a „szlovák” helyett be lehetne helyettesíteni más szavakat is – az utcán folyó társalgások, piaci bevásárlások, kocsmában, akármikor eszmét cserél két ember, aki vagy ismeri egymást, vagy nem, sokszor olyasmiről beszél, aminek a végén majd az lesz, hogy a szülő tannyelvet választ. Én csupán annyit állítok Sorbán Angella és Lampert Zsuzsa komoly szociológiai vizsgálatai alapján, amelyek megmutatják, hogy mekkora tömegről van szó, csupán azt állítom, hogy biztos vagyok benne, hogy a gyermekét többségi nyelvű iskolába küldő szülő nem tudja koherensen megindokolni, hogy mit csinál, biztos vagyok benne, hogy nem tudja fölmérni, hogy ennek mi lesz a hatása, és ezért mondom, hogy biztos vagyok benne: vannak magyarok – nem is kevesen –, akiknek lehetőségük lenne ezt a szülői információhiányt enyhíteni, de nem enyhítik.

MAJTÉNYI BALÁZS, (*tudományos főmunkatárs, MTA Jogtudományi Intézet*): A Jogtudományi Intézet a szlovákiai nyelvtörvényről

² A québeci nyelvi szabályozásról, valamint a jogszabályok által a közéletben és a nyelvhasználat terén kötelezővé tett „franciásítás” (francisation/francization) ról bővebben lásd: a *Francia nyelvi chartát* (Charte de la langue française/The Charter of the French language) <http://www.oqlf.gouv.qc.ca/charte/charte/>

index.html, valamint Woehrling, José (1998): La constitution du Canada, la législation linguistique du Québec et les droits de la minorité anglo-québécoise. In: Levrat, Nicolas (éd.): *Minorités et organisation de l'État*. Bruylant, Bruxelles, valamint Molnár István János (1996): *Kanada és a Québec-kérdés*. LOGOD Bt., Bp.

készített elemzést, ezt idő hiányában most nem áll módomban ismertetni. Utalnék viszont arra, hogy ebben az állásfoglalásban azt kíséreltük meg összefoglalni, hogy mi is a szlovák nyelvtörvény módosításával kapcsolatosan jelentkező problémáknak a valódi emberi jogi természete. Nagyon sokszor emlegették a kisebbségi, nyelvi jogokat az előadók. Mi az általunk készített elemzésben arra helyeztük a súlyt, hogy az említett jogok mellett, meglátásunk szerint a nyelvtörvény olyan emberi jogokba is ütközik, amit a nemzetközi jog – eltérően a nyelvi, kisebbségi jogoktól – valóban hatékonyan véd. A hátrányos megkülönböztetés tilalma esetén például azon túl, hogy annak tiszteletben tartását nemzetközi emberi jogi egyezmények garantálják, az Európai Unió joga is véd a diszkriminációtól. A szlovák nyelvtörvény módosítása álláspontunk szerint a hátrányos megkülönböztetés tilalmát is sérti, és így például ellentétes az Európai Uniónak egy 2000-es irányelvével, ami a faji megkülönböztetés tilalmáról szól. Ez az irányelv különböző diszkriminációs alapeseteket jelöl meg, ezek közül kettőt maga a jogszabály is sért (a közvetlen és a közvetett diszkrimináció tilalma), ha pedig megkezdődik a jogszabály alkalmazása, az az irányelv által szintén tilalmazott zaklatást is kimerítheti, s megalázó, lealacsonyító bánásmódot jelenthet. Mindebből következik, hogy maga a jogszabály-módosítás olyan emberi jogokat is sért, amely jelenlegi emberi jogi felfogásunk alapjait érintik, és nem tartoznak kizárólag az állami szuverenitás körébe. Ha csak a közösségi jog által nyújtott jogvédelmi eszközökre gondolunk, akkor a diszkrimináció tilalmára hivatkozva lehetőség van például akár kötelezettségszegési eljárás megindítására a luxembourgi bíróság előtt, vagy akár – mondjuk – szlovákiai

bíróságok előtt szintén uniós jog alapján a Frankovics-kártérítésre.

É. KISS KATALIN (*akadémikus, kutatóprofesszor, MTA Nyelvtudományi Intézet*): Először a korábban elhangzott témához szeretnék hozzászólni, és hivatkoznék Vincze László pécsi kollégánk vizsgálataira. Ő azzal foglalkozott, hogy milyen hatékonyan védi a kisebbségi nyelvhasználat lehetőségét a finnországi svéd közösség, azután a dél-tiroli német közösség és az erdélyi magyar közösség. Kiderült, hogy a svédek és a dél-tiroli osztrákok sokkal aktívabbak az erdélyiekénél. Ő egyrészt azt vizsgálta, hogy adott időszakban hányszor szerepelt a nyelvi jogok sérelme iránti tiltakozás a sajtóban, és míg az erdélyi magyar sajtóban egyes nagyságrendű, a dél-tiroli sajtóban tízes nagyságrendű, a finnországi svéd sajtóban százas nagyságrendű volt azoknak az újságcikkeknek a száma, amelyek például azzal foglalkoznak, hogy X hivatalban hiányzott az adott svéd nyelvű úrlap.³ Egy hasonló vizsgálat a felvidéki magyar sajtó vonatkozásában ugyanezt az eredményt hozta.⁴ Ami még ennél is fontosabb, a finnországi svédek között az aktivisták minden iskolakezdés előtt minden egyes vegyes nyelvű családot felkeresnek egy levélben, ahol a szülők anyanyelve különböző, és iskolába menő gyerek van, és személyesen győzik meg őket arról, hogy svédnyelvű iskolába adják őket. Ennek köszönhető, hogy míg a 70-es évek végén a vegyes családok 40 %-ából kerültek svéd isko-

³ Vincze László (2008): A nyelvpolitikai perspektíva megjelenése a finnországi svéd sajtóban. Médiautató. tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2008_01_tavas/07_nyelvpolitika_finnorszag_sved

⁴ The Declining Readership of Hungarian-language Daily Newspapers in Slovakia. Meractor Media Forum. 10, 62–77.

lába a gyerekek, ma 85 %-ukból. (Ahol mindkét szülő svéd, a gyerekek 100 %-a svéd iskolába jár.)

Két szemponttal kiegészíteném az előadásokban elhangzottakat. Az anyanyelv védelme, az anyanyelv szabad megválasztásának, fenntartásának és továbbadásának jogi védelme nemcsak nemzeti érdek, hanem az egyén érdeke is és egyetemes emberi érdek is. Ami az egyént illeti, az elmúlt évtizedek nyelvészeti kutatásai bebizonyították, hogy az anyanyelv a személyiség integráns része, nem egyszerűen valamilyen tanult szokásrendszer, melyet könnyű lecserélni, megváltoztatni. Az anyanyelv megválasztását és gyakorlását, fenntartását akadályozó külső nyomás a személyiség sérelmével jár. A következmény, mint Göncz Lajos délvidéki pszicholingvista kutatásai bebizonyították, a mentális betegségek, alkoholizmus, öngyilkosságok megnövekedett aránya, az adott közösség csökkent termékenység, gyermekkorban pedig a késleltetett kognitív fejlődés.⁵ Ami az egyetemes emberi szintet illeti, a lipcsei Max-Planck-Institut für evolutionäre Anthropologie előrejelzése szerint az évszázad végére az emberiség mintegy hat-ezer nyelve közül 90 % ki fog halni. Emberek milliárdjai kényszerülnek vagy anyanyelvcsere-re, vagy pedig arra, hogy a gyermekeikkel már ne tudjanak anyanyelvükön beszélni. Ez nemcsak ötezer-ötszáz nyelv eltűnését jelenti, hanem ötezer-ötszáz kultúra, az emberiség felhalmozott tapasztalata nagy részének eltűnését is. Most kezdjük felismerni, hogy milyen visszahozhatatlan károsodással jár, tulaj-

⁵ Lásd például Göncz Lajos: A Research Study on the Relation between Early Bilingualism and Cognitive Development. *Psychologische Beiträge*. 30, 1–2, 75–91.; Göncz Lajos: A kétnyelvűség pszichológiája. In: Lansztyák István – Vančone-Kremmer Ildikó (szerk.) *Nyelvészetéről-változásán*. Gramma, Dunaszerdahely, 32–76.

donképpen az emberi élet fennmaradását veszélyezteti a biodiverzitás megszűnése. Ugyanilyen következményekkel jár a nyelvek és a kultúrák diverzitásának az eltűnése is. Még azt tenném hozzá, hogy ez a közbeszéd része kellene hogy legyen, tehát érdemes volna esetleg a World Science Forumot felhasználni, vagy valamilyen nemzetközi konferenciát, Római Klub-szerű fórumot összehívni, ahol ezekkel a következményekkel szembenézünk.

BARTHA CSILLA (*tudományos főmunkatárs, MTA Nyelvtudományi Intézet*): A szerzők oldaláról is megszólítottunk, hogy mi a hosszú távú célja a Nyelvtudományi Intézetnek és a Magyar Tudományos Akadémiának e rendezvénnyel. Valami olyan célt kellene kijelölni, úgy gondolom, aminek aztán valami gyakorlati haszna is lehet. É. Kiss Katalin keleti–nyugati példákat hozott, többen pedig a nemzetközi jogi szabályozások megszorító erejét említették. Szalainé Sándor Erzsébet ugyanakkor kiemelte, hogy mennyire szkeptikus ezzel kapcsolatban. Én magam is nagyon-nagyon szkeptikus vagyok az ilyen pozitív példák egy az egybeni átemelését illetően. A koppenhágai kritériumok az EU-15 részéről nagyon jól láttatják velünk, hogy ami számunkra előírás vagy kötelező, a másik oldalon nem biztos, hogy betartatik. Tehát a kettős mérce a mai napig megvan. Abból a sok kutatásból, amit mi, társadalomkutatók itt a Kárpát-medencében közösen végeztünk, összehoztunk az elmúlt időszakban, újra és újra az erősödik meg bennem, hogy e térségben igenis sajátos kompetenciával rendelkezünk az itteni kérdéseket illetően. Fontos, hogy a szlovákok és a szlovákiai magyarok, magyarországi magyarok, magyarországi kisebbségek, nem sorolom végig az egész régi-

ót, valóban hatékony szakmai diskurzust tudjanak folytatni adott kérdésekről – és majd egyet ki is szeretnék emelni ezek közül –, ennek a gyakorlati célja mindenhol egymás attitűdjeinek, tudományos attitűdjeinek, illetőleg az érintettek attitűdjeinek folyamatos formálása kell, hogy legyen. Erre a példám a következő: nagyon szépen látszott az előadásokból, hogy az eltérések mellett ebben a térségben rengeteg közös elem van. Ilyen az is, hogy az EU-csatlakozás körüli-utáni időszakban a nemzetek szükségképpen újradefiniálják magukat. Van, ahol valakik ellenében. Lehetséges ugyanakkor, hogy valahol ez már korábban megtörtént, vagy ennek más a története. Más szóval: én úgy gondolom, hogy ezek a fajta jogszabályok vagy rendelkezések teljesen beleilleszthetők ebbe a folyamatba. Ez a magatartás egyfajta válasz a regionalizmusra, az etnopolitikai nacionalizmusra stb. Ennek az elemét egyébként más térségekben is megtaláljuk.

Kontra Miklós nem szorul rá soha, hogy őt meg kelljen védeni. Inkább csatlakoznék, s még kiemelném, hogy Kaltenbach Jenő egyik interjújában – csak hogy önkritikusak legyünk – azt is mondta, hogy Magyarországon nincs kisebbségpolitika, a kisebbségpolitika monoetnikussá vált. Csak cigánypolitika van. Én messzemenően egyetértek – legalábbis ami a nyelvet illeti – ezzel az állítással.

Egyetlen egyet emelnék még ki, a kétnyelvűség kérdését, ezt ugyanis mindenki tematizálta itt a konferencián. Szerintem nagyon nagy probléma, hogy a jogszabályokban és a térségben általában is erősen kirajzolódik, hogy a két- vagy többnyelvűségnek több jelentése van. Kétnyelvűség mint egy végteleenül negatív, kerülendő, leértékelendő valami akkor, ha az a kisebbségek aszimmetrikus kétnyelvűségét jelenti. Másfelől vannak kivá-

ló „öszönzők” az elit kétnyelvűsége: például az ET, az EU programjai. 2007 óta, Leonard Orbán pozícióba lépése óta pedig különösen intézményesült a többnyelvűség kérdése. A kisebbségek mindennapokban leértékelt kétnyelvűsége mellett ott áll az európai hivatalos többnyelvűségi politika a másik oldalon, ami elvben felértékeli a többnyelvűséget, akcióprogramokat rendel mellé, és gyökeresen átfőrdi, egyébként rendkívül jogosan és pozitív módon, a nyelvoktatás-politikákat a régióban. Azzal szeretném zárni, hogy mindannak illusztrálására, amit mondani szerettem volna, javasolom, hogy akinek van ideje még a nyárból, akár magyarul, akár angolul az Európa Tanács honlapján beletekinthet Magyarország nyelvoktatás-politikai arculatába. Ott jól látszik ez a kettős jelentés és kettős mérce, és úgy gondolom, hogy nekünk ezeket az álláspontokat kell először a tudományban, utána pedig maguknál az érintetteknél közelíteni.

ANDRÁSSY GYÖRGY (*egyetemi tanár, tanszékvezető, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar*): Én nem kívántam hozzászólni, de Kontra Miklós tett egy olyan megjegyzést, amelyre ürügyként hivatkozhatom. A megjegyzése úgy szólt, hogy „az oktatáshoz ugyan van emberi jogunk, de az anyanyelven való oktatáshoz nincs”. Láttam, az itt jelenlévő jogászok közül sokan bólogtak, és ez indít tulajdonképpen a hozzászólásra. Egy kicsit pontosítani kellene ugyanis ezt a kijelentést: „nincs *elismert* emberi jogunk az anyanyelven való oktatáshoz”. Az még egyáltalán nem biztos, hogy nincs emberi jogunk hozzá. Az emberi jogok ugyanis nem attól vannak, hogy az ENSZ elfogadja őket, vagy az Európa Tanács, vagy valamelyik nemzeti alkotmány. Az emberi jogok erkölcsi

jogok, morális jogok, felül vannak az állami és a nemzetközi szervezetek törvényein és jogalkotásán. Következésképpen bárki értelmezheti őket, minden ember, persze a törvényhozó is, de nincsen arra garancia, hogy ezek az emberi jogok, amelyeket eddig elismertek, kifogástalan értelmezései a láthatatlan emberi jogoknak. S az én véleményem az, hogy elég zűrös a nyelvi emberi jogok elismerése a jelenlegi nemzetközi és nemzeti jogban. Igen perspektivikus kutatási pályák nyílnak, ha azon kezdünk gondolkodni, hogy vajon rendjén van-e, hogy jogunk van ugyan a vallás szabad gyakorlásához, de ahhoz már nincs – legalábbis nincs elismert emberi jogunk –, hogy a saját nyelvünkön gyakoroljuk a vallásunkat. Vagy vajon rendjén van-e az, hogy van emberi jogunk a véleményünkhöz, a kifejezéshez, ennek a szabadságához, de az már kissé kérdéses, hogy vajon van-e emberi jogunk mindennek a saját nyelvünkön való gyakorlásához. Tehát föl lehet tenni a kérdést, hogy kellően koherens, kellően következetes és ellentmondásmentes-e a jelenlegi emberi jogi jogalkotás akár a nemzetközi, akár pedig a nemzeti jogban. Az én véleményem az – de erről most nyilvánvalóan nem fogok itt hosszan beszélni –, hogy távolról sem. Legközelebb, majd talán egy másik konferencián, erről is bővebben.

BINDORFFER GYÖRGYI (*tudományos főmunkatárs, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete*): Magyarországon a kisebbségpolitika elsősorban a határon túl élő magyarokra vonatkozik. Utána hosszú szünet következik, majd jön a romapolitika, de ennek semmi köze nincs a nyelvi kompetenciához és a nyelvi kérdésekhez. Majd utána ismét hosszú szünet következik, és csak utolsó nap a sorban következnek a Magyarországon élő

kisebbségek. Ezen a ponton kapcsolódnék Kontra Miklóshoz és Kaltenbach Jenő idézett véleményéhez. Magam német kisebbségi lévén, sajnos vannak napi tapasztalataim, hogy hogyan néz ki a magyarországi kisebbségek nyelvi jogainak érvényesülése. Papíron természetesen itt is minden nagyon szép és minden jó, a jogokat törvény biztosítja, de egyáltalán nem rózsás a helyzet. Intézetünkben jelenleg folyik egy kisebbségi önkormányzati kutatás, amely azt is vizsgálja, hogy a gyakorlatban hogyan tudnak a kisebbségek, hogyan tudnak a kisebbségi önkormányzatok anyanyelvükkel élni kívánó képviselői a kisebbségi törvény értelmében Magyarországon létezni. Az előzetes eredményeink azt mutatják, hogy nagyon rosszul. Több okból is. A törvény szavatolja az anyanyelvhasználatot, de a településeken a kisebbségi önkormányzati ülésen például csak magyarul lehet beszélni, mert az üléseken a jegyző képviselőjének is jelen kell lennie.

Amit Kaltenbach Jenő mondott, annak sajnos nagyon komoly alapjai vannak, de hozzá kell tennem, hogy érzékelünk ellenirányú mozgásokat is. A kisebbségi önkormányzatok mind megyei, országos, mind települési szinten hihetetlen energiákat fektetnek abba, hogy a nyelvi asszimiláció folyamata valamennyire visszafordítható legyen. Az lenne jó, ha Szlovákiában ez a folyamat nem jutna el húsz év után oda, hogy a visszafordításba kelljen majd energiákat fektetni.

Magyarországon a hat tradicionális kisebbség: a németek, a horvátok, a szerbek, a szlovákok, a románok és a szlovének fenntartanak valamilyen oktatási intézményhálózatot. Sajnos ezen a téren a szlovének állnak a legrosszabbul. A probléma inkább az, hogy nagyon kevesen jelentkeznek ide, ennek persze oka az is, hogy igen kis létszámúak a ki-

sebbségek, de a tankönyvkiadásban például nemcsak külföldről kell tankönyveket hozni. A magyarországi német tankönyvírás igenis nagyon szép eredményeket tud felmutatni. Ugyanez a helyzet a horvátoknál is, a szerbek is írnak saját maguk tankönyveket. Természetesen nagyon fontos az anyaországok támogatása, és ezt a hazai kisebbségeink jobban igénybe vehetnék. Itt térnék vissza a határon túli magyarok nyelvhasználatához. Nekünk is támogatni kell őket. De felhívnám a szlovákiai magyarok itt lévő képviselőinek figyelmét is, hogy vigyázzanak szemükkel a magyarországi kisebbségekre vessék, nehogy ugyanoda jussanak el a nyelvi kompetencia tekintetében. Ha nem fogják az önkéntesek végigjárni a családokat, hogy írassák be magyar nyelvre a gyerekeiket, akkor a magyarországi kisebbségek nyelvesztése sorsára fognak jutni. Mert itt ma Magyarországon az a helyzet, hogy nem is nagyon akarják a szülők a nemzetiségi nyelv oktatását, mert már nem is nagyon tudnak, és az anyanyelvet az iskolában kell újra tanulni, ami távolról sem ugyanaz a folyamat, mint amikor valaki az édes anyatejjel szívja magába a nyelvet.

KENESEI ISTVÁN: Köszönöm ezt az utolsó hozzászólást is, amely ismételen arra mutatott rá, hogy az adja meg a szlovák nyelvtörvénnyel szembeni kritikánk elvi hátterét, hogy mi saját magunkkal szemben is kritikusak vagyunk. Időhiány miatt el nem hangzott bevezető előadásomban fölvettem a kérdést, hogy mit vártunk volna szlovák barátainktól, mit kellett volna tenniük? Azt vártuk volna, hogy első körben ők tiltakozzanak a nyelvtörvény ellen ugyanúgy, ahogy Magyarorszá-

gon, amikor egy korlátozó jellegű nyelvtörvényt kívántak bevezetni, számos nyelvész megpróbált ez ellen fellépni. Ma Magyarországon van egy igencsak kis hatókörű, úgynevezett reklámyelvtörvény, amellyel egyébként továbbra sem ért egyet számos nyelvész. Ez a kritika azonban nem külföldről fogalmazódik meg egy magyar törvénnyel szemben, hanem Magyarországon belülről. Tehát ezt várnánk el szlovák barátainktól is. Vannak Szlovákiában számosan közéleti személyiségek, tudósok, akik tiltakoztak, de azt hiszem, nem elegendő, és nagyon-nagyon kevés nyelvész van köztük. Hálás vagyok az előadóknak, hogy igen rövid határidejű felkészüléssel igen érdekes előadásokat tartottak. Nagyon szépen köszönöm a közéleti személyiségeknek, politikusoknak határon innen és határon túl, hogy megtisztelték jelenlétükkel ezt a konferenciát. Befejezésül annyit szeretnék mondani, hogy a tudomány nem politizál, de sok támogatást tud adni a politikának: földerít tényeket, összefoglal, értelmez, és ezzel segítségükre siet azoknak, akik a jó gyakorlatokat akarják támogatni Európa és a világ különböző országaiban. Reméljük, hogy a mi politikusaink is ezt az elvet fogják követni, a jó gyakorlatokat fogják támogatni, és megtalálják azokat a szövetségeket, akikkel összefogva lehetséges lesz ezt a jelenlegi szlovák nyelvtörvényt enyhíteni vagy esetleg eltörölni.

Köszönöm a részvételt és szép ünnepet kívánok mindenkinek.

Kulcsszavak: *nyelvhasználat, kisebbségi nyelvek, kisebbségek oktatási helyzete, nyelvi jogok, emberi jogok, nemzetközi jog, nyelvtörvény, Szlovákia*

Száz éve született Radnóti Miklós

A RADNÓTI-KUTATÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE (CENTENÁRIUMI JEGYZETEK)

Lengyel András

irodalomtörténész, főtanácsos,
Móra Ferenc Múzeum, Szeged
feketehaz@t-online.hu

A Radnóti-recepció ma meglehetősen felemás képet mutat. Egyfelől szilárd kanonikus pozíció, másfelől viszont, legalábbis ehhez az erős pozícióhoz mérten, szerény irodalomtörténeti földolgozó munka s rengeteg égető adósság.

Ha ezt a kettősséget kicsit közelebről szemügyre vesszük, az ellentét még élesebben ugrik elő. Radnóti Miklós ugyanis, mint a holokauszt-irodalom része, határainkon kívül is ismert és elismert alkotó, idehaza pedig aligha van olyan, legalább nyolc osztályt elvégzett magyar állampolgár, aki nevét ne ismerné, s kivételes jelentőségéről ne lenne tudomása. S elmondható, mára az 1946 utáni kultuszépítő baráti megnyilatkozásokból is valódi szaktudományos teljesítmények nőttek ki. (A kitűnő, de méltatlanul keveset emlegetett Melczér Tibor [2003] például munkássága javát Radnóti-ról, a Radnóti-életműről alkotta.) Ma már tehát nemcsak a hajdani barátok: Ortutay Gyula, Baróti Dezső és Tolnai Gábor jórészt még személyes hangú írásai vagy stilizált baráti emlékezések, alkalmi megnyilatkozások állnak rendelkezé-

sünkre, de a kutatás már egészében is nagykorú lett. A korábbi kezdemények után, azokra is építve viszonylag jó életműkiadás is született. Így mindenekelőtt, s ez a legfontosabb, Ferencz Győző jóvoltából van egy megbízható, jó verskiadásunk (Radnóti, 2003), amely – bár nem kritikai igényű editio – jóval több, mint a szokványos, úgynevezett népszerű kiadások. S ugyancsak Ferencz Győző tollából megszületett a költő „kritikai életrajza” (Ferencz, 2005) is, amely – a magyar irodalomtudományt újabban jócskán deformáló lila teoretizálás helyett – angolszász típusú, tárgyias életrajz, az életút és az életmű arányosan elrendezett bemutatása, nagyon gazdag forrásanyag alapján. Olyan mű ez tehát, amelyet mindenkinek – szakembereknek és úgynevezett „egyszerű” olvasóknak – nyugodt lélekkel lehet ajánlani. Nagy erénye, hogy tárgyias és részletgazdag, s ugyanakkor jó kalauz az életművel való ismerkedéshez. A filológus bőven talál benne korábban ismeretlen, új anyagot, amely további kutatásra inspirálja, de a „csak” tájékozódni vágyó is megkapja azt, amit szeretne: eligazítást Rad-

nóti világában. A költő életútjának utolsó stációjáról: munkaszolgálatáról és haláláról tudósító fejezetek pedig akár dokumentumdrámaként is olvashatók – a bennük megjelenített emberi magatartás és sors a szó legnemesebb értelmében megrendítő.

Ez utóbbi nem is a véletlen műve; Ferencz Győző „csak” a kínálkozó lehetőséghez nőtt föl, amikor e fejezeteket megírta. Az élet és az életmű szoros összekapcsolódása adja ugyanis azt a többletet, amely Radnótit – „késői” termése révén – a magyar irodalom legelső vonalába emeli. Az életmű, rációval sok közkeletű irodalmi babonára, a költő sorsa révén válik azzá, ami megkerülhetlenné teszi, s újra s újra feléje fordítja a figyelmet. Radnótit ugyanis, ahogy Pilinszky János írta róla, sajátos „szituációs zsenialitás” jellemzi: „Tehetségét – amely minden úgynevezett alkotóban alig több néhány százaléknál – egy kiszámíthatatlan helyzet s még hozzá egy olyan tragikum növesztette fel, melyre indulásakor aligha számított. Fiatalkori költészetét néhány szürrealisztikus elem beszívargása jellemezte, majd egy váratlan és tökéletes hangvételű bukolikus líra. Látszatra erre született: az idillre, az elveszett latinus paradicsom visszaszerzésére. Mondataiban klasszikusan van ismét jelen a szilvalekvár illata, a kedves, a kert és a barátság időtlen törekenysége. És ezekbe az üvegfűvők aggodalmas finomságával alakított mondataiba szabadul be a világ talán legmegalázóbb szerencsétlensége. Ügyetlenségéből nem változtatta meg stílusát? Alig hiszem. Az, amit barbár ésszel szituációs zsenialitásnak neveztem, de amit egyszerűen hűségnek is mondhatnék, hozta létre költészetének utolsó korszakának »kiszámíthatatlan« remekeit” (Pilinszky, 1974. 3., újraközölve: Pilinszky, 1982, 366–367.). S figyelemre méltó tény, hogy ezzel egyezően fogja föl Radnó-

ti költészetét, e költészet jelentőségét a *Sors-talanság*-gal világhírűvé lett Kertész Imre is. Szerinte ugyanis „az utolsó tíz versével vitathatatlanul világirodalmi rangra emelkedett” költő teljesítményében valami nehezen magyarázható paradoxon érhető tetten: „a költők nem mindig tudják, hogyan kell élni, csaknem mindig tudják viszont, hogy meghalniuk hogyan kell. Nagy kérdés, miként hatna a hűség e heroizmusa [ti. Radnótié], ha a költő meg nem pecsételte volna a sorsával is” (Kertész, 2008, 170–171.): Ám a Kertész Imre mondatában bujkáló kérdésre, Radnótit illetően, tudjuk, már régen kész az egyedül lehetséges válasz. Ahogy Baránszky-Jób László klasszikus pontossággal megfogalmazta: „Ezáltal [ti. Radnóti sorsa által] ez a költészet döbbenetes valósággrangra jut” – (Baránszky-Jób, 1978, 454.). S ma ez hiányzik az irodalomból.

E helyzet, persze, az újabb keletű irodalomtudományos trendek fényében már-már anomáliának számít, s a *mainstream* tudomány nem is igen tud mit kezdeni vele. Némi sarkosan fogalmazva: az élet és az életmű viszonya ez esetben szinte minden vetületében ellenkezik azzal az előföltételek-rendszerrel, mely ma az irodalomtudományt mozgatja. Nem is csoda tehát, hogy Radnóti szilárd kanonikus pozíciója ellenére, az életmű nem tartozik azon szövegek közé, amelyek mint nagy teóriák illusztrációs anyaga minduntalan jelen van a divatos értelmezői gyakorlatban, s doktori disszertációk tárgyaként kutatópályák tömegét indítja el. Ám ez a kutatástörténeti szituáció azzal jár, hogy sok olyan részletkutatás, amelynek már régen meg kellett volna születnie, máig adóssággként terheli a szakma számláját.

A mostani, centenáriumi figyelem, persze, javíthat némileg e helyzeten, de ha őszinték vagyunk magunkhoz, el kell ismernünk:

ennek kevés az esélye. A centenáriumi érdeklődésnek annyi következménye mindenestre lehet, hogy – ha nem akarunk teljesen beleveszni az ünneplések procedurális rendjébe, a formális ünnepélyességbe – szembenézésre kényszerülünk teendőinkkel. A mostani alkalmat magam is erre használom föl, s – legalább utalásszerűen – jelezni akarom azokat a főbb pontokat, amelyeknél előbbi áttörést tartok szükségesnek.

A teendők számbavételénél célszerű a viszonylag egyszerű, bár fölöttébb munkaigényes feladatokkal kezdeni. S itt nyilvánvaló, hogy mint általában, Radnóti esetében is a legfontosabb teendő az életművet alkotó szövegkorporusz teljességre törekvő, szövegkritikai igényű kiadása. Jelenleg ugyan, mint utaltam már rá, a versek jó, de nem kritikai igényű kiadásban férhetők hozzá, s a próza nagyobbik része is megjelent már. A szövegkritikai kiadás hozadéka mégis, ezekhez az edítiokhöz viszonyítva is jelentős lenne. Az egyik szempont, amelyik indokolja a textológiai munkát, a teljesség, az életmű fölötti teljes áttekintés megteremtésének igénye. Igaz, jó vers tudomásom szerint már nincs a kiadatlan anyagban, a még meg nem jelent versek zöme nagyon korai, úgynevezett zsenge. S ezek esztétikai szempontból inkább hígítanak az életművet, mint értékét emelnék. Ám az a viszonylag nagy mennyiségű zsenge, amelyről tudomásunk van, éppen az *én* formálódása szempontjából bír forrásértékkel, s így a mentalitástörténetileg elemezhető anyagot növelné meg. Ezeknek persze a „népszerű” kiadásokban csakugyan nincs helyük, ám a sokoldalú tudományos analízis igényei megkövetelik, hogy ezek a sikerületlen korai művek is nyilvánosan hozzáférhetőek legyenek. (Hasznosításuk egynémely lehetőségeire a későbbiekben igyekszem utalni.) A

próza szövegkorporusz pedig, ha hiányai mennyiségileg kisebbek is, minőségi hiányt mutat: kiadatlan például a költő francia szakdolgozatának francia nyelvű végső változata, esztétikai gondolkodásának ez a fontos dokumentuma. A kritikai kiadás másik jelentős hozadéka, ha ez lehetséges, várhatóan még fontosabb, mint a teljesség igényének kielégítése. Egy ilyen editio ugyanis jellegeből következően nemcsak regisztrálja az életművet alkotó szövegek valamennyi változatát, összevetve s egységes rendben adva a kéziratok s a publikációk textológiai összefüggéseit; bevilágít az alkotó műhelyébe is. De – mindezt ráadásul – maga az életmű is textológiai és filológiai jegyzetek kíséretében jelenik meg benne, s így minden további értelmezés alapjául szolgál. A szakmai nehézség persze éppen ebből adódik: az a sokrétű fölkészültség, ami egy ilyen kiadás elkészítéséhez elengedhetetlen, nem sok kutatóban van meg, ráadásul sokat is kell hozzá „kubikolni”, amíg minden össze nem áll. A textológia a magas fokú invenció és a fokozott szorgalom műfaja: ritkán jön össze maradéktalanul egy emberben. De ha összejön, mint például József Attila versei esetében, s a szövegkorporuszt a legnagyobb élő magyar textológus, Stoll Béla veszi munkába, az eredmény hosszú távra megoldja a gondokat. Hogy Radnóti életműve meglegyen-e a maga Stoll Béláját, egyelőre, sajnos, nyitott kérdés. A pálya mindenestre szabad. Szerencsére Radnóti megőrizte írói műhelye dokumentumait, s e gazdag anyag – özvegye jóvoltából – egy ideje immár közgyűjteményben van. Az akadémiai könyvtár kéziratára őrzí, s tudomásom szerint már megkezdődött az anyag kéziratári földolgozása. A szorosabb értelemben vett textológusi munkához tehát viszonylag rövid időn belül adottak lesznek az átlagosnál lényegesen jobb feltételek.

Ide vonható, önmagában is érdekes, de mindmáig figyelemre nem méltított feladatkör Radnóti saját köteteibe írott ajánlásainak, *dedikátumainak* összegyűjtése. Ez a munka látszólag ugyan a magánérdekűnek, privát-passzióknak is vélhető bibliofília egyik ága csupán. Valójában jóval több annál. Egyebek közt megmutatja azt a kapcsolathálót is, amelyet az ajánló, ez esetben Radnóti maga font maga köré, s ez a *network* megismerhetővé teszi azt az ismerősi-baráti kört, amely a költő környezetében mozogva élete szociokulturális föltételeiről s elsődleges olvasóközönységéről árulkodik. E téren jelentős előrelépésnek tekinthető, hogy egy fiatal szegedi kutató, Bíró-Balogh Tamás már eddig is jelentős anyagot gyűjtött össze, s adattára közel áll a megjelenéshez.

A legnagyobb, egyben legsürgetőbb szövegkiadási feladat mindazonáltal a költő teljes levelezésének összegyűjtése és kiadása. Azaz, ki kellene végre adni mindazokat a leveleket, amelyeket a költő írt, és azokat is, amelyeket neki címeztek. A „teljesség” elsőre természetesen nem érhető el, de ennek jó megközelítése is nagy eredmény lenne. Itt, minden jel szerint, nagy szövegkorpusszal kell számolni. Ismeretes, csak a költő szegedi éveiből, s egyedül csak Gyarmati Fanninak címezve is kb. ötszáz levél maradt fenn. A levelezés kiadását, sajnos, éppen ez a körülmény teszi némileg problematikussá: az özvegy, emberileg teljesen érthetően, nem szívesen látná viszont nyomtatásban, mindenki számára hozzáférhetően élete legszemélyesebb dokumentumait. Szempontja, nem is kétséges, releváns szempont; emberek vagyunk, érzékenységekkel. S mindenkinek szíve-joga, védeni akarja-e intimszféráját a nyilvánosságtól. Ám ez nem változtat azon a tényen, hogy a levelezést előbb-utóbb mégis-

csak ki kell adni, hiszen ez a szövegkorpusz nem csak egyes darabjai révén érdekes, de egészében is, sőt egészében igazán. S mivel szeriális forrásról van szó, nemcsak életrajzi „adalékok” tömege rejtőzik benne, de – Radnóti megértése szempontjából – ennél jóval több. Márpedig a levelezés az ő esetében kivált fontos: ez az a szövegkorpusz, mely médiuma az életút *eseménytörténete* és a létrejövő *mű* közötti nagyon bonyolult, nagyon finom, de mégis csak megfogható *közvetítésnek*. A levelezésből tehát egyebek közt az a folyamat is tanulmányozható lesz, amely az *én* számára adódó, az életút eseménytörténete során megképződő mentális föladatok személyes földolgozását mutatja meg. Ez pedig Radnóti esetében megkerülhetetlen értelmezési terület.

A levelezéskiadás kérdése így automatikusan átvezet a textológiai feladatok köréből a mélyebb, elméleti és történeti feladatokhoz. A levelezés megismerése ugyanis az ilyen gyűjtemények szokásos hozadékán túl lehetővé teszi a Radnóti-értelmezés szempontjából különösen fontos identitáskérdések szokásosnál mélyebb s az eddigieknél tárgyiasabb vizsgálatát.

S hogy miért fontos ez? Megítélésem szerint a Radnóti-problematika kulcskérdése a költő identitásának kérdése. Nem egyszerűen arról van szó, hogy egy ’zsidó származású magyar költő’ az, aki ezt az életművet megalkotta, hanem elsősorban arról, hogy ez az identitás *előföltétele* volt annak a költői teljesítménynek, amely a végső remekeket is megszülte, s amelyeknek, láttuk, fontosságát Pilinszky és Kertész egyaránt kimondja. Ahhoz, hogy ezek a végső nagy versek, az emberi helytállás e már-már példanélküli dokumentumai megszülethessenek, egy olyan – meglehet, bonyolult és atipikus – identitásalakzat kellett, amilyen az övé volt. S ennek

létrejöttéhez nemcsak az szükségeltetett, hogy elrendezze magában zsidósága és magyarsága külön-külön is, együttesükben pedig kivált ellentmondásos és feszültségteli viszonyának alapvető kérdéseit. De az is kellett, hogy ebben a körülmények által kikényszerített identitásépítésben éniintegritása is erős maradjon. Sem belső problémái, sem a külvilág fejleményei ne „szedjék szét”, s főleg: ne számolják föl személyes morális autonómiáját. Ez pedig, túl a zsidó–nem zsidó-viszony bonyolult feszültségrendszerén, már csak azért sem volt kis teljesítmény, mert Radnótinak meg kellett küzdenie születése traumájával is. Azzal a kegyetlen ténnyel, hogy születésekor ikertestvére is, édesanyja is belehalt a szülésbe, s ezért a kettős halálért utóbb Radnóti önmagát vádolta. („...ikret szülő anyácska, gyilkosod” – írta önmagáról, nagyon jellemzően, egyik versében.) Ez az önvád persze minden emberi mérce szerint indokolatlan volt, a tragédiáról nem tehetett, maga az érzés azonban ennek ellenére is erősen befolyásolta, s önmagáról alakuló énképét aligha nem haláláig meghatározta.

Ennek a Radnóti-kiküzdötte identitásalakzatnak az összetevői nagy, interiorizált történeti összefüggésekből s egyben igen csak súlyos egyénlélektani viszonyokból bontakoztak ki. A zsidó–nem zsidó-viszony rendezése mint a „magyar” identitás előföltétele, a szociálisan érzékeny morális lény baloldali elköteleződése, spirituális vonzalmainak a keresztény (katolikus) metafizikában való megtalálása, a mindezek ellenében is ható egyéni ösztönkésztetések pszichoanalitikus „megszelídítése” s műalkotásá transzformálása – mind-mind olyan kérdés, amely Ferencz Győző munkája után is nyitottnak tekinthető, és további alapos elemzést igényel.

Itt és most ezekre természetesen nem keríthetők sort, legfőljebb utalhatok arra, hogy egyikre-másikra újabb írásaimban (Lengyel, 2009a, 2009b) már megkíséreltem valamilyen választ keresni. Egy összefüggés fölvilágítását azonban nem állhatom meg, s ez a pszichoanalízis szerepe az identitásépítésben. Ismeretes, hogy amikor 1939-ben Sigmund Freud meghalt, *Napló*-jában Radnóti megemlékezett a pszichoanalízis tudományának megteremtőjéről, akit – mint köztudott – korábban Kosztolányi is, József Attila is versben ünnepelt. De Radnóti naplóbejegyzése más természetű, mint költőtársai mégoly elismerő megnyilatkozásai is voltak. Ő Freud kapcsán teljesen váratlanul személyes önalakításának folyamatába enged ekkor bepillantani. A halál másnapján, szeptember 25-én ezt jegyezte föl önmagának: „Tegnap meghalt Freud. Milyen jó volt éreznem, tudnom, hogy él valahol. Nagy tudós volt és nagy művész, sokáig éltem a »légkör«-ében, sokáig nevelt, szerettem. S gyászolom.” (Napló 1989:70.). E bejegyzés kulcsszava nyilvánvalóan ez: „nevelt”, egész aurája pedig egyfajta fiúgyász meglétéről árulkodik. De túlzottan rövidre zárnánk az értelmezést, ha csak azt szűrnénk le a bejegyzésből, hogy Radnóti számára Freud egyféle apaszerepet kapott. A feladat, amelynek tisztázása az identitásalakzat megértéséhez elengedhetetlen, a Radnóti emlegette nevelési folyamat részleteinek kritikai rekonstrukciója. S az, ami a szétszórt adatokból e nevelésről összerakható, önmagában is jelzi, e téren az analitikus orientációjú, de kérdéseit az életműből merítő kutatásnak nagy feladatai lesznek.

Radnóti a sikeres önanalízis példája a magyar irodalomban: megerősödve került ki belőle. Nem kétséges persze, hogy az elemzésre váró identitásalakzatnak egyénlélektani,

szociokulturális és spirituális-metafizikai szintje egyaránt van, s jellegét éppen ezek összerendezettsége adja meg. Az összerendezettség éppen aktuális állapotát és stádiumát pedig ezek esztétikai igényű transzformációi, a művek, főleg a versek mutatják meg a legtisztábban. S ez az itt csak jelezhető összefüggés teszi érthetővé, hogy Radnóti költészetének kortársi recepciója, kivált a korai periódus vonatkozásában, meglehetősen vegyes képet mutat. Költői produkcióját igazi versértők, jeles alkotók fogadták erős kritikával, elég, ha csak Babits Mihály (1973) csípős megjegyzésére, József Attila tartózkodó magatartására, vagy éppen Németh Andor (1939) lesújtó kritikájára utalok. Komlós Aladár (1977) pedig már távlatból, az életmű egészének ismeretében is azt írta róla, hogy kevés jelentős költő indult oly alacsony szintről, mint Radnóti. Fölmerül tehát a kérdés, mi magyarázza e tagadhatatlan disszonanciát? Úgy gondolom, az is, hogy a mesterséget Radnótinak is meg kellett tanulnia, – egyik, Sík Sándornál tett vizsgálja elárulja, hogy akkor még a vers-tant sem tudta rendesen. De nyilvánvaló, hogy nemcsak ez a mesterségbeli összefüggés érvényesült a recepció disszonanciáiban. Megítélesem szerint verseinek minősége döntően aszerint alakult, ahogy identitása belső feszültségeit, sőt antinómiáit el tudta magában rendezni. Azaz aszerint, ahogy megtalálta önmagát. S ez bizony időt s erőfeszítést igényelt. A fordulat, amennyire megítélhető, szegedi egyetemi éveiben következett be, Budapestre visszatérve már egy érettebb, letisztultabb költő jelentkezett az irodalmi életben. Igazi költői teljesítménye azonban csak a *Járkálj csak, halálbratételt* kötet megjelenése után bontakozott ki, a csúcsra pedig csak tragikus sorsa legkritikusabb pillanataiban, a halála előtti végső szakaszban jutott föl. Al-

kata adottságai, emberi teljesítménye és költészete akkor, a legnehezebb pillanatokban került olyan viszonyba egymással, amely a nagy költészet legfőbb emberi föltételét biztosította számára.

Végezetül még egy megjegyzés. Nem szeretném, ha az elmondottak nyomán az a tévképzet alakulna ki, hogy Radnótit a sors tette nagy költővé, s ami érdekes életművében, az csupán az „életanyaga”, az, amit átélt, s amibe belehalt. Mert nem így van. Ismeretes, Radnóti sorsában – *mutatis mutandis* – sok százazren osztoztak, Radnóti azonban csak egy van. A többiek sorsa – Kertész Imre paradoxonával élve – a sorstalanság: a sors rangjára emelkedni nem tudó pusztá megtörtént-ség, az elmondás és fölidézés ereje nélkül maradt pusztulás. A közös sors kihívására ugyanis csak az ő – emberi és költői – válasza volt az, ami utólag is revelatív, ami a kollektív tragédiát a költészet közegében újraátélhetővé teszi s kataritikussá változtatja. Ehhez pedig az emberi attitűd és a költői alkotásfolyamat együttléte szükségeltett. A retorikai, figurális szövegértelmező munka tehát teljesítménye megértéséhez egyáltalán nem nélkülözhető. Az a csiszolt, fegyelmezett, pontosságra törekvő megszólalási mód, amely pályája érett korszakában már sajátja volt, s amely éppen a sorsával való éles kontrasztja miatt megismerhetetlen teljesítménnyé szervezi verseit, költői teljesítmény: poézis. Jóval több és hatásosabb, mint bármely, mégoly megrendítő történeti dokumentum.

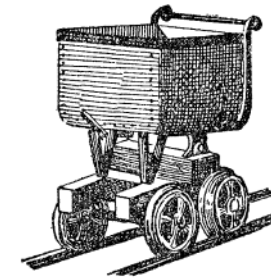
Sorsa és költészete az éniintegritás modernitásbeli fölbomlásának ellenpontja, s egyben mégis – egy magasabb szinten – beigazolása. Az elbukó ellenállás hősiessége.

Kulcsszavak: *holokauszt-irodalom*, „szituációs zsenialitás”, *identitás*, *textológia*, *költészet*

IRODALOM

- Babits Mihály (1973): Új népiesség. In: Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Magyar Helikon, Bp., 106–108.
 Baránszky-Jób László (1987): Fecske földet szántva röpdes. Radnóti Miklós lírája. In: Baránszky-Jób László: *A művészi érték világa*. Magvető, Bp., 449–54.
 Ferencz Győző (2005): *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Osiris, Bp.
 Kertész Imre (2008): Haza, otthon, ország. In: Kertész Imre: *Európa nyomozható öröksége*. Magvető, Bp.
 Komlós Aladár (1977): Radnóti olvasása közben. In: Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Szépirodalmi, Bp., 161–171.
 Lengyel András (2009a): Radnóti, Vas István és az *Őszi rombolás*. Tiszatáj, május, 22–29.

- Lengyel András (2009b): Radnóti identitásszerveződé-sének kérdéséhez. Forrás, május, 15–23.
 Melczer Tibor (2003): „Ha minden összetört...” *Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*. Argumentum, Bp.
 Németh Andor (1939): Radnóti Miklós: Meredek út. Szép Szó, január–február, 31, 73–74.
 Pilinszky János (1974): Radnóti Miklós. Élet és Irodalom, nov. 23.
 Radnóti Miklós (1989): *Napló*. Sajtó alá rendezte Radnóti Miklósé, jegyz. Melczer Tibor. Magvető, Bp.
 Radnóti Miklós (2003): *Radnóti Miklós összegyűjtött versei és versfordításai*. Sajtó alá rend., utószó és jegyzetek Ferencz Győző. 2., jav. kiadás. Osiris, Bp.

AZ ANGYALI RADNÓTI¹ TOLNAI GÁBOR INTERJÚJA SZALAI SÁNDORRAL

Az alábbiakban Radnóti Miklós barátainak, az irodalomtörténész Tolnai Gábor² és a filozófus–szociológus Szalai Sándor³ összesen 69,34 perc hosszú beszélgetésének szerkesztett változatát adom közre. A két akadémikus és professzor Radnóti életének tanúi, költészetének ismerői és részben kutatói voltak, akik a költő életének különböző szakaszaiban álltak mellette.

A még részleteiben sem közölt interjú egy orsós szalagra került felvételre, amely idővel elkopott, és az eleje megtöredezett. Az MTA Zenetudományi Intézet munkatársának, Szöllösi Mihálynak köszönhetően a szalag nemcsak megmenthetővé és CD-re másolhatóvá vált, de kiválóan hallható is lett. Egyedül a legeleje nem volt megmenthető, így az interjú keletkezésének dátuma és az első mondatok lemaradtak a CD-ről. A hangfelvétel

alapján valószínűsíthető, hogy az Budapesten, 1968 körül, az ELTE Bölcsészettudományi Karán készült. Tudjuk, hogy Tolnai Gábor ebben az időszakban sokakkal készített interjúkat Radnóti-tanulmányaihoz, és hogy a Szalai Sándorral alább közölt interjújában elhangzottakat felhasználta egyik művében. (Tolnai, 1981, 210–211.)

Az orsós szalagot Tolnai Gábor fia, Tolnai Márton közgazdász bocsátotta a rendelkezésemre (Budapest, 2005. II. 05.). Az eredeti orsós szalag visszakerült Tolnai Mártonhoz, míg a CD-re másolt interjú egy példánya – a közlés megjelenésével egyidejűleg – az MTA Kézirattárában kerül elhelyezésre.

Az interjú teljes, megmentett szövegének hossza 46 282, míg a közreadott szöveg – lábjegyzetek nélküli – hossza 32 056 karakter. Az élő szövegben természetesen előforduló ismétléseket kiszűrtem, és a szükséges tömörítéseket elvégeztem. Számos helyen nem tudtam pontosan megérteni vagy többszöri meghallgatás után sem megfejtetni, hogy a beszélgetésben szereplő néhány sor vagy utalás mire vagy kire vonatkozik. Ezekről a beszélgető felek egyikét sem volt már módomban megkérdezni, így ezeket az apró részeket kihagytam. Ezen túlmenően egyetlen teljes bekezdést, egy József Attilára vonatkozó, a témától mesz-

sze elkanyarodó részt (1147 karakter) hagytam ki. Mindezek miatt a szöveg alapos rövidítésen és szerkesztésen ment keresztül, ugyanakkor amit közlök, azt szövegűen teszem.

A beszélgetés tárgya kizárólag Radnóti Miklós élete és költészete, ugyanakkor a beszélgetés ettől számos alkalommal elkanya-

rodik. Ezek a látszólagos kitérők azonban szintén ismeretlen vagy fontos tudomány- és irodalomtörténeti vonatkozásokkal bírnak. Az interjú Tolnai Mártonnak és Szalai Júlia szociológusnak, Szalai Sándor leányának hozzájárulásával közlöm, akiknek szeretnék ezért köszönetet mondani.

AZ ANGYALI RADNÓTI⁴

Sz. S.: Én a Margit híd pesti hídfőjétől akkor délre eső grundhoz, míg a Miklós egy feljebb levő északi grundhoz tartozott. De hogy mikor, mióta, azt én nem tudom, lehettem öt-hat-hét-nyolc-kilencéves, de amióta úgy visszaemlékszem, a Miklós mindig volt.

T. G.: *Ha megengedsz egy közbevető kérdést, geográfiailag ez a grund a mai Budapestnek melyik helyén volt?*

Az a grund, amelyhez a Miklós tartozott, az a mai pártközponttól terjedt a Margit híd alatt, át a Palatínus házak előtti részig. Az én grundom pedig a mai Markó utcától terjedt az Országházig, kicsit a Markó utca alatt is. Tehát ez két érintkező grund volt, még mielőtt ott tenispályák alakultak. Nemkülönböztetve a két grundszomszédságtól eltekintve, mi nem voltunk ugyanabban a bandában, hanem ilyen szembenálló, verekedő felek voltunk, mert voltak a felső és az alsó grundosok. Másrészt, kérlek szépen, annak idején ott, ahol ma a Honvédelmi Minisztérium függeléke van, ott volt a jégpálya, ahova Miklós szintén lejárt. Igen esetenül korcsolyázott! Ő egy nagyon vékony, cingár kis gyerek volt, és gyerekkorában nem képviselte azt a nála tizen-

nég-tizenöt éves kor után kialakult, kicsit komplementatív, lírai típust. Ő egy nagyon verekedős grundos srác volt!

Te fiatalabb vagy Miklósnál?

Én 1912-ben születtem, Miklós 1909-ben. Ő nagyobb fiú volt valamivel nálam, de amiről most beszéltem, az 1920 és 1923 között vagy 1924 között játszódtott.

Miklós 1919 után, a Tanácsköztársaság bukása után szüleiivel elköltözött az Örömvölgy utcába. Édesapja is meghalt 1921-ben, akkor ment az akkori Lipót körútra, az Ilka utcába.

Tehát akkor kilencéves voltam, amikor összekerültem vele. Egy pár évig tartott ez a grund közösség, akkor néhány évre Miklós eltűnt a szemem elől. Valószínűleg ez volt, amikor ő gimnazistává nőtt föl, és én 1921-ben csak harmadik gimnazista voltam. Akkor újra találkoztam a Miklóssal két vagy három év múlva egy körben, amelynek a vezetője Reinhold Alfréd⁵ volt. Ő költő is volt, és igen szép szabadverseket írt. Reinhold Alfréd a Belvárosi Takarékpénztárnak volt egy fiatal tisztviselője, aki azzal a sajátos tulajdonsággal rendelkezett, hogy volt egy gyönyörű gramofonlemez-gyűjteménye. Úgyhogy a Frédihez

¹ Közreadja, és a bevezetőt, valamint a lábjegyzeteket írta Csapody Tamás.

² Tolnai Gábor (Kunszentmiklós, 1910.12.29. – Budapest, 1990. 02. 17.) egyetemi tanulmányait Szegeden végezte, ahol Radnóti Miklós évfolyamtársa és barátja volt. Számos tanulmányt közölt Radnóti Miklós életéről és költészetéről.

³ Szalai Sándor (Budapest, 1912.10. 22. – Budapest, 1983. 05. 18.) Radnóti Miklós gyerek- és felnőttkori barátja, részben munkaadója, a szerbiai Borban munkaszolgálatos bajtársa.

⁴ Az interjú címe Csapody Tamás jogász, szociológustól, a bori munkaszolgálat kutatójától származik.

⁵ Reinhold Alfréd (Alfred Reynolds) (Budapest, 1907.12.13. – London, 1993) költő, angol író, esztéta, az angol hadsereg vezérkari tisztje.

jártunk föl Beethoven-zenét és egyebet hallgatni. Ő egy sajátos, szervező lény volt! Kialakult körülötte egy egész kör, amely minden délután föl-alá sétált a Margit híd felső részén lévő sétányon, és amelyben a szó a zene, líra és egyéb körül forgott. Nagyszerűen értett a költészethez, zenéhez, filozófiához, mindenhez. Ő egyébként homoszexuális volt, és volt egy ilyen homoszexuális jellegű életdeklődése a fiatalság iránt. De nem szexuális kapcsolatai voltak a fiatalsággal. Később az történt vele, hogy trockista jellegű kommunista lett, és Angliába került, és most, ha jól tudom, nyugdíjas angol külügyi tisztviselő. De annak idején ő egy effektív hatókör volt Pesten, és a Frédi szorgalmából jött létre 1926-ban a *Haladás* című folyóirat, amelyben Miklós versei megjelentek.

Kérlek szépen, ugye ez azonos az úgynevezett Haladás Körrel?

Később lett az, először Magyar Ifjúsági Balassi Bálint Irodalmi Körnek hívták.

Ők sétáltak a margitszigeti, már nem létező Fedett sétányon?

Igy van, ez már a Margitszigeti korszak volt. Egyébként annyit randalíroztunk a Margitszigeten, hogy engem annak idején a Margitszigetről emiatt kitiltottak.

A kitiltó végzést 1945-ben Fischer Juszu^f mint a közmunkatanács elnöke hatálytalanította, és a hatálytalanításról szóló okiratot eljuttatta hozzám. Na már most, a Miklós ebbe, az először a felső rakparton, majd a

⁶ Fischer Juszu^f: Fischer József (Budapest, 1901. 04. 12. – Budapest, 1995. 12. 23.) építész, politikus, a harmadik Nagy Imre-kormány minisztere. A világháborút követően a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke volt (1945–1948).

Fedett sétányon sétáló körbe tartozott, ahová Gyarmati Fifi⁷ is.

Emlékezeted szerint öt mikor ismerte meg?

Kérlek szépen, annak a körnek két lány sztárja volt.

Az első feleséged nem?

Ja, vagy talán három! Az első sztárja volt az üveges, Vadász utcai Weisz Pistának⁸ a felesége, Pármai Aliz, a második a korán öngyilkos lett Révész Gabi,⁹ és a harmadik Gyarmati Fifi. Kérlek szépen, én úgy tudom datálni, hogy a Fifi kezdettől fogva ott volt ebben a körben. Mikor én abba úgy tizenégy vagy tizenöt évesen bejutottam, akkor már Miklós, Révész Gabi, Pármai Aliz benne volt. Itt valamit meg kell jegyezni! Mikor két- vagy háromévi szünet után a Miklóst újra megismertem, Miklós már egy kontemplatív lírai költő volt, és már abban az időben emlékezetem szerint, de csálhat az emlékezet, valahogy hangulatban összepasszolhatott ehhez a folyton expanzív és konkuráló Révész Gabival. Ebben az időben, Pármai Alizzal szemben ő női lírai jelenség volt. Fifi különös tulajdonságai közé tartozott, hogy azt hiszem, akkor már jól tudott gyorsírni vagy gépírni, miután papájának ilyen iskolája volt, és tudom azt,

⁷ Gyarmati Fifi: Gyarmati Fanni (Bp., 1912–), középiskolai és főiskolai tanár, akit Radnóti Miklós 1935-ben vett feleségül.

⁸ Weisz István: minden bizonnyal Weisz Arthúr budapesti üveg-nagykereskedő fia. A Weisz család tulajdona volt a Vadász utca 29. szám alatti ház (Üvegház), amelyben 1944 júliusában megnyílt a svájci követség zsidómentő irodája.

⁹ Révész Gabriella: Dóczy János gyógyszerész menyasszonya. A Magas Tátrában 1932 nyarán Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni többek között együtt volt Dóczy Jánossal és Révész Gabriellával.

hogy már mindenféle szerkesztésbe és leírásba beletartozott a Fifi.

Visszatérve a Haladás körre: ezzel kapcsolatban voltak kicsapások is.

A Haladás kör az akkori terminológiában ateista, kommunista dolgokat művelt. Volt ez a vizsgálat, és tudom azt, hogy a Miklósnak is kellemetlensége volt ebben az ügyben. Hogy mi lett a dologból, miután az két-három osztállyal nagyobb fiúknak a dolga volt, azt nem tudom, de a Haladás kör ügyében volt két-három nem kicsapás, de eltanácsolás. Úgy emlékszem, hogy Krompaszky Miksa¹⁰ tankerületi főigazgató fújta föl ezt az ügyet. Mert a Haladásnak voltak ilyen sokszorosított folyóiratszerűségei, és azokban voltak cikkek, amelyek hát megengedhetetlenek voltak a kereszténypolitikai erkölcs szempontjából.

Leveledben jelezted, hogy a keresztény erkölsről akarsz majd mondani valamit.

Kérlek, amit akartam neked mondani, hogy én nem tudom, hogy hány éven keresztül, gyerekkori ismeretségünknek pontosan melyik szakaszában, azonban Miklós egy vékony aranyláncon egy aranykeresztet viselt a nyakában. Ezt hogy kitől kapta, nem tudom! Nem volt neki közömbös ez az ügy! Miklósban mindig volt egy érzékenység, és erről egyébként abban az időben is beszélt, hogy a katolikus az egyedüli vallás, aminek a művészetéhez van köze, és hogy a protestáns templomokban nincsenek képek. Talán ez is jellemző, hogy Frédinél, a gramofonlemez-korszakban, a magunkfajta pubertásban vagy egyébben, Beethovennek az *Apassionata* szonátáját

¹⁰ Krompaszky Miksa (1881–?) a Markó utcai főgimnázium helyébe lépő Berzsenyi Dániel Gimnázium megalapítója, címzetes tankerületi főigazgató, képviselő, kormánybiztos.

hallgattuk, neki a főlemeze Beethoven *Missae Solemnise* volt. Ehhez az üggyhöz tartozik, hogy Gelléri Andor Endre¹¹ barátomban volt egy tündérmisztika, ez nem vitás. Sokat voltak együtt Miklóssal és jóban is voltak. Gelléri Bandi valahogy hitt a tündérekben és a koboldokban. Nem tudom ezt másképp mondani, és nem tudom másképp elemezni! Ugyanúgy, Miklósnak volt egy angyalvonatkozása, amely angyalvonatkozása nem volt független az ő katolikus művészetéhez való vonzódásától. Ez annyira így van, hogy amikor Miklós az őrző angyalról írt versében,¹² aki mellette járt és kísérte, – akkor ez egy életrajzi adat és nem egy költői hatás.

Változik az angyalmotívum Miklósnál, folyton változik! Ez nem vallásosság, valami furcsa vonzódás a katolikus misztikum felé.

Igen, ez nem vallásosság. Ha azt kérdezed tőlem, hogy Miklós klerikális volt-e, akkor azt mondom, hogy nem. Hogy vallásosság-e az, hogy Pascal ragyogó fényességről ír, vagy egy költő angyalokban gondolkodik, akkor azt kell mondanom, hogy igen. Ha világi oldalon, történetileg nézem, akkor vallásosság, mert nekem arról sincs adatom, hogy Szent Bernát szerelmes volt-e Máriába, vagy pedig vallásos hittel hitt-e Máriában. Ezt nem is tartom egy egyszerűen eldönthető kérdésnek! Szent Bernát a legszebb szerelmi himnuszokat írta Máriának. Most mondhatod, hogy írhatta volna a szomszéd fűszereslányhoz is. Igen, de ő Máriához írta.

Akkor te elkerültél külföldre.

¹¹ Gelléri Andor Endre (Budapest, 1906. 03. 30. – Wels, 1945. 05. 06–20. között) író, novellista.

¹² Szalai Sándor itt minden bizonnyal Radnóti *Sem emlék, sem varázslat* című versére gondol (kelt: 1944. április 30.).

Igen, de most szeretnék először kicsit ugrani az időben. Szeretnék egy valamiről beszélni, mert ez filológiai adat. A Dante Könyvkiadó irodalmi igazgatója lettem, irodalmi és tudományos vezetője 1939 őszén.¹³ A Dante Könyvkiadó nagy üzleti sikereket alkotott népszerű tudományos és irodalmi könyvekkel. A kiadó főnökét rábeszéltem arra, hogy miután a vállalat olyan jól megy, és a Dante terjesztői részlege úgyis mindent elad, mi ne vásároljunk csak kész írókat – például Gárdonyi Géza volt a miénk –, hanem fektessünk egy kis pénzt kísérletezésbe. Többek között rábeszéltem az igazgató Erdőst¹⁴ arra, hogy csináljunk fiatal magyar költőkből egy antológiát. Így született meg a *Mai magyar költők* című antológia, Dante kiadás, 1941., felelős kiadó Szalai Sándor, és összeállította és a bevezetőt írta Vajthó László. Vajthó Laci bácsi azonban egy késői pontban kapcsolódott be, mert ebben az időben Miklósnak már rosszabbul ment, és én először is a Miklóssal dolgoztattam ki a *Mai magyar költők* antológiájának tervezetét. Ennek elve az volt, hogy nem kerülhet bele csak olyan fiatal magyar költő, akinek az alsó születési határa 1900. Erdős arra az álláspontra helyezkedett, hogy hát ezt nem főszerkeszthetjük Radnóttal, de hát Radnóti csinálja meg lényegében a válogatást, aztán majd Vajthó Laci ír egy bevezetést, és ő lesz formálisan a szerkesztője. Na most kérlek szépen, az igazság az, hogy a *Mai magyar költők* antológiája lényegében Radnóti Miklós válogatása. Vajthó Laci bácsi egy nagyon jóindulatú és tisztességes, kedves ember volt, és egy szép honoráriummal be-

vontuk. Azt mondta, hogy Radnóttira van bízva a válogatás, és ő nagyon ambicionálta Miklóst. Vajthó Laci bácsi azonban becsapott egy pár olyan vidéki protestáns költőt, akiről azt hitte, hogy költő lesz belőle. Így került a kötetbe egy pár rossz költő! Azután egy-két helyen, nem tudom, talán József Attilánál, egy-egy politikai enyhítő korrekciót alkalmazott, de ettől eltekintve hagyta a Miklóst. Most itt az a lényeg, hogy Miklós fölépített egy rendszert, azt mondta, ha másképp nem lehet igazságot tenni, mint versszámmal, akkor legyen így. Ez többek között ezért is érdekes, mert a Miklós válogatta önmagát is. Ő nagyon meg volt elégedve, azt mondta, hogy ezzel jól szerepel. Miklós az 1900-tól született nemzedéket akkor látta és válogatta.

Még egy könyvkiadói dologra akarom föl hívni a figyelmedet! A Dante Könyvkiadóban egy egész részleg alakult ki ebből a baráti körből. Többek között az Ortutaynak¹⁵ gyönyörű kiadásban jelentettük meg az egyik ilyen népmeseválogatását, amelyen a rövid igazgatói pályámnak legrémesebb üzleti konfliktusa alakult ki. Ortutay tudniillik leadta gépelésre a mesékről írt könyvét, a gépelt szöveget a nyomdával kiszedettük, és elküldtük a korrektúrárt neki. Visszajött a korrektúra, de Gyulának eszébe jutott, hogy ő a fonetikát behívja utólag a mesébe. És kérlek szépen gondos fonetikai jelekkel visszakaptam valami hetven hasáb korrektúrárt szénfeketén, mert minden sorban „csak” tizenöt betűt kellett átszedetni. Úgy nézett ki, hogy... csak Zsolt Béla-vezércikkben¹⁶ láttam még ilyen

javításokat. De egyébként hasonló, rendkívül gondos korrektor volt Miklós maga is, aki a *Mai magyar költők* kötetét is korrigálta. Egyébként ott minden költő elején van egy nagyon száraz ismertető, hogy ki az illető. Azokat legnagyobb részben, az önmagára vonatkozókat is, Miklós állította össze és írta, tehát az ő szövegezése.

Egy másik dolog, ami szerintem nagyon jellemző a Miklósról. A Miklósnak abban az időben munka is kellett, és akkor kiadtam a Dante Könyvkiadónál Emil Pirchannak a *Művészeti breviáriumát*.¹⁷ A bécsi Pirchan művészettörténész professzor a művészet furcsaságairól stb. írt. A *Művészeti breviárium* tele van kettőtől négysoros világirodalmi versidézetekkel. Hetven van benne, nem tudom én mennyi! Na most, erre az történet, hogy én behívtam Miklóst, és azt mondtam neki, hogy itt van ez a kézirat, légszíves ebben ezt a hetven egyszakaszos, kétsoros, ötsoros, hat-soros versidézetet fordítsd le. És megállapodtunk egy erre vonatkozó vershonoráriumban. De a Miklós nem ezt az olcsó megoldást választotta, hanem valami elképzelhetetlen fáradsággal megkereste, hogy az illető verseinek van-e magyar műfordítása. És hogyha volt, akkor nem ő fordította le, hanem kikereste abból a legszebbet. Lefordította volna három perc alatt, vagy telefonon visszadiktálta volna, ahelyett eltöltött vele egy fél napot, és kikutatta a dolgot. Egyébként ezek a fordítások is kigépeltek kéziratok. Nekem csodálatozóképp az elpusztult lakásomban is megmarad-

tak. Elmondottam ezt a sztorit ezelőtt sok évvel ezelőtt Bóka Lacinak¹⁸ az akadémiai üdülőben borozgatás közben, aki akkor a kéziratokat elkérte, mondván, hogy Radnóttiról készítenő valamilyen múzeumi gyűjteményben felhasználja. Oda is adtam, tehát ezeknek valahol meg kell lennie!¹⁹

Félek, hogy elveszett, az özvegye pedig azóta öngyilkos lett.

Na most, kérlek szépen, rátérek a szeminárium kérdésére!

Mi ketten akkor ismerkedtünk meg, Miklós vitt hozzád.

Na most kérlek szépen, ennek a története az, hogy én abban az időben nagyon sokat foglalkoztam nyelvészeti kérdésekkel. Erről sokszor beszéltem társaságokban, és talán, mert érdekelte őket, – részben, mert mint jó barátok, közönséget és szemináriumot is akartak adni a Szalainak – összeverődött egy társaság. Mindig nálam voltak az ülések, és ennek tagjai a következők voltak: Ortutay Gyula, Hont Ferenc,²⁰ Bálint György,²¹ és téged láttunk ott egyszer-párszor vendégül. Azt mondták, hogy ott ismerkedtünk meg, akkor te a Franklin Kiadó számára szerkesztettél egy kötetet, ami engem nagyon érdekelt. Odajárt még a Balkányi Sári, azután Miklós, Fifi és még nem tudom, kik.

¹⁸ Bóka László (Budapest, 1910. 07. 19. – Budapest, 1964. 11. 01.) író, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

¹⁹ Az idézett *Művészek műhelytitkai* című könyvben Radnóti Miklósnak 13 versfordítása jelent meg.

²⁰ Hont Ferenc: (Szeged, 1907. 04. 04. – Budapest, 1979. 03. 11.) rendező, igazgató, színházesztéta, az irodalomtudományok kandidátusa.

²¹ Bálint György (Budapest, 1906. 07. 09. – Sztarij Nyikolszkoje, 1943. 01. 21.) író, költő, kritikus, publicista, műfordító.

¹³ Szalai Sándor 1939 és 1944 között volt a Dante Könyvkiadó irodalmi és tudományos lektorátusának vezetője.

¹⁴ Erdős Ármin (1888–1944) volt a Dante Kiadó igazgatója.

¹⁵ Ortutay Gyula (Szabadka, 1910. 03. 24. – Budapest, 1978. 03. 22.) néprajzkutató, politikus, az MTA tagja, Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa és barátja.

¹⁶ Zsolt Béla (Komárom, 1985. 01. 08. – Budapest, 1949. 02. 06.) író, újságíró.

¹⁷ A mű pontos adatai: Emil Pirchan: *Művészek műhelytitkai. Két évezred festőinek, szobrászainak és építészeinek életéről, munkájáról, szerelméről és haláláról*. Dante Könyvkiadó, Budapest, 1945. Emil Pirchan másik híres, német nyelvű könyvét (*Künstlerbrevier*, Wien, 1939.) nem adta ki a Dante Könyvkiadó.

Dátumra emlékszel?

Ez még a Dante kiadói munkám előtt volt, úgy gondolom, hogy ez 1938-ban lehetett. Na már most, itt többrendbeli dolgok zajlottak le! Többek között, meg kell mondanom, Miklós és közöttem volt egy nagyon régi, sok évre visszamenő vita. Én olyan álláspontot foglaltam el, amit talán csak Dsida Jenő késői és Miklós késői munkásságának hatására változtattam meg, nem is mindenre kiterjedően. Én elleneztem azt, hogy klasszikus formában hexametert hexameterben, disztihont disztihonban stb. fordítsunk. Többek között olyan megfontolásokból – és erről szó is esett a nyelvészeti szemináriumban –, ha tartom a metronómot, akkor a rövidebb versekhez és a tömörebb nyelvekhez képest ki kell hagynom a fordításból valamit. Az angolhoz és a latinhoz képest ki kell hagynom valamit, tehát van itt egy áldozat. A másik érvem meg az volt, hogy a magyarban Vörösmarty után minden klasszikus hexameter romantikusnak hat. Tehát egy, hogy nem fér bele, kettő, hogy romantikusnak hat. Véleményemet csak Goethe, Petőfi, Catullus, Ady s egyéb Dzsida-sorok, és az utolsó Radnóti-hexameterek hatása alatt vettem revízió alá. „Látod-e, esteledik”²² – ez teljesen természetes, magyar és nem romantikus lejtés. Véleményemet revízió alá vettem, úgyhogy Miklósnak egy bizonyos végső győzelmét elismerem, de a közbeeső győzelmei nem voltak olyan meggyőzőek. Arra az érvemre, hogy nem fér bele minden, és ki kell hagyni jelzőket, Miklós több műfordításban reagált, és aztán mindig jött megmutatni, hogy mi maradt ki. Egyiknél akadtam meg, amikor Miklós büszkén elhozta nekem

²² Radnóti Miklós: *Hetedik ecloga*. Lager Heidenau, Zsagubica fölött a hegyekben. 1944. július.

Byron *Sénakherib pusztulása* című verse első szakaszának a fordítását. És tényleg, ha összevetem a vers első szakaszát a húsz százalékkal rövidebb angol nyelven írt eredetihez, akkor azt a csodát fogod látni, hogy az gyakorlatilag szóról szóra menő fordítás, pontosan mértéket tartva. Utána Miklós tovább dolgozott rajta, és ez végig egy csodálatos és nagyszerű fordítás. A későbbi szakaszokban már ő is megvallotta, hogy nem mindenhol ment a dolog, de az első szakaszban tökéletesen működött.²³

Miklósnak volt egy második nyelvészeti-földrajzi félbizonyítása is arról, hogy a hexameter egészen tökéletesen illeszkedik a magyar nyelvbe. Nem kell skandálni, és természetes is! Abban az időben volt nálam egy paraszti származású minden. Miklós levette polcomról Fazekasnak a *Ludas Matyiját*, és behívta a mindenest, hogy olvassa föl úgy, ahogy ő azt olvassa. És kérlek szépen, pedig hát a Fazekasnak enyhén szólva gyengék a hexameteri, Miklós rém büszke lett arra, hogy miközben az a mindenest lány akadozva olvasta a Fazekas-szöveget, azért sok helyütt belebukott ebbe a skandalásba. Tehát azért valamit bizonyított ebből a dologból Miklós! Miklós egyébként rendkívül lelkesen vett részt ebben a nyelvészeti szemináriumban, és ez őt rendkívüli mértékben érdekelt is. Miklósnak a nyelvészeti iránti érdeklődése, ahogy ő annak idején mondta, annak történeti szemléletéből fakadt: szinkronban és társadalmilag lehet nézni a nyelvet. Ennek tartalma sokkal később elevenedett föl, jóval Miklós halála után. Sztálin nyelvi dolgainak vitájában sokszor gondoltam arra, hogy ezekben a víziókban mi minden van ebből benne.

²³ Lord George Gordon Byron idézett, összesen hat szakaszos versének fordítása 1943-ban jelent meg.

Meg kell mondani még valamit, ahogy személyes élményeimből tallózok, hogy én – bár magam is könyves ember vagyok – a könyvet mindig használati eszköznek tartottam. Örültem, ha lopták! Mindig kölcsönadtam a könyveimet, mindig belefirkáltam, aláhúzogattam. Ezt Miklós elkeseredetten nézte, és azt mondta: hogy lehet ilyet csinálni? És hogyha tőlem kölcsön vitt el könyvet, akkor kiradírozva hozta vissza a legnagyobb kétségbeesésemre. A könyvet, hogy úgy mondjam, mint egy műtárgyat tartotta, nem mint egy használati cikket, ahogy magam.

Miklós rém büszke volt arra, hogy neki végül is a kis szobájában, a könyvespolcon megvolt az egész magyar líra. Ebből olyankor mutogatott büszkén, mint Dayka Gábor, akit különösen szeretett.

Hadd mondjak el egy történetet, melyről csak felháborodva emlékezhetek meg! Abban az időben a *Pester Lloyd* szerkesztője voltam,²⁴ amelynek a Mignon Kávéház teraszán volt a találkozóhelye, ahova József Attila is állandóan bejárt. Ott beszélgettünk Hollós Istvánnak,²⁵ a magyar pszichoanalitikusok akkori elnökének a nyelvelméletéről. Nevezetesen a dacos analízis g-hangokról, ká, gé hangokról, amelyek úgy jönnek ki, mint amikor az ember erőlködik a WC-n, és a folyékony pisi hangokról, mint l, n, m stb. Attilát ez izgatta, majd kisvártatva megjelent egy versét lobogtatva. Mondta, hogy ebben benne van az egész Hollós-elmélet. És a vers azóta a leghíresebb verseinek egyike lett,²⁶ és úgy kezdődik

²⁴ Szalai Sándor 1935–39 között volt a lap munkatársa.

²⁵ Hollós István (Budapest, 1872. 04. 19. – Budapest, 1957. 02. 02.) elmeorvos, a pszichoanalízis első budapesti iskolájának tagja, 1933-tól a Magyarországi Pszichoanalitikusok Egyesületének elnöke.

²⁶ József Attila *Költőnk és Kora* című versét 1937 szeptemberében írta.

– és ez megmagyarázhatatlan eme háttér nélkül, – hogy: „*Íme, itt a költeményem. / Ez a második sora. / K betűkkel szól keményen / címe: 'Költőnk és Kora'*”. Az utolsó szakaszában Attila büszkén mutatta, hogy húsz egynéhány l-betűt csempészett be: „*Piros vérben áll a tarló / s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad. Sír az apró / gyenge gyep és lekonyul. / Lágyan ülnek ki a boldog / halmokon a hullafoltok. / Alkonyul.*” Elmondtam ezt a történetet Szabolcsi Miklósnak,²⁷ aki célzottan politikai, ideológiai okból nem vette be a József Attila kritikai kiadásba. Szabolcsi részéről ezt az írástudók árulásának tekintem! Szerintem a pszichoanalízisről lehet Szabolcsinak vagy bárkinek bármi a véleménye, de hogy úgy mondjam, ez nem kritikai szerkesztőhöz méltó gondolat.

És mit gondolt erről Miklós?

Én ezt a Miklósnak elmondtam, mire a Miklós azt mondta, hogy látod, ezért nagy költő. Azt mondta, hogy aki lehet, hogy marhaságból vagy játékból, de ezt tudja írni, az egy nagy költő.

Miklós azok közé tartozott, akik elsőre fölismerték József Attila nagyságát.

Kétségtelen! Van egy döbbenetes emlékem 1930 őszéről! Szegeden Miklós akkor minden magyar költőt leszólt, kivéve Füst Milánt és Kassákot. Engem ez nagyon zavart, hogy senki se költő! Erre azt mondtam neki, hogy mondd, hát szerinted ki a mának a nagy költője? Erre így válaszolt, hogy az egyik József Attila. . .

²⁷ Szabolcsi Miklós (Budapest, 1921. 03. 03. – Budapest, 2000. 09. 02.) irodalomtörténész, kritikus.

Ugyanebben az időben József Attila és Miklós is közel volt Mónus Illéshez,²⁸ sőt a Mónus szerkesztette lapban rendszeresen jelentek meg rendkívül éles kritikái.

Mónus nagyon szerette, és nagyon ambicionálta Miklóst. Nem hangzik nagyon jól, de szerintem a Miklósnak a munkásmozgalomhoz volt köze, igazán mély köze, nem egyszerűen egy párthoz. Ő úgy értékelte az akkori szociáldemokrata pártot, mint a munkásmozgalom részét. Nem volt ez egyszerű, legalábbis ebben a korszakban.

Szegeden is ez volt! Nincsenek emlékeid egyes verseivel kapcsolatban? A versek keletkezéséről, problémáiról egy-egy műfordítása kapcsán! Kért tanácsot tőled? Te rengeteg nyelven tudtál!

Miklós azokon a nyelveken, amiken kevésbé biztosnak érezte magát, a műfordítás előtt óriási szöszedetalkotó volt. Amire most emlékszem, hogy a Franklin Kiadó számára csinált különböző műfordításokat, és időnként megjelent nálam a Dantében, mert nem volt hozzáférhető nagy Webster- vagy nagy Oxford szótára.

Nem volt neki!

Nekünk megvolt a francia Sauvageot-szótár cédulaanyaga, ami még nagyobb volt, mint maga a Sauvageot-szótár, ami egyébként kitűnő szótár volt a maga idejében. Büszke is vagyok arra, hogy a második revíziójában közreműködtem. Nem csináltam, hanem közreműködtem, mivel Benedek Marcival²⁹

²⁸ Mónus Illés (Balta, 1888. 03. 08. – Budapest, 1944. 11. 02.) újságíró, a szociáldemokrata párt főtitkára és ideológusa.

²⁹ Benedek Marcell (Budapest, 1885. 09. 22. – Budapest, 1969. 05. 30.) irodalomtörténész, műfordító, a Dante Könyvkiadó lektora.

együtt csináltuk. Miklós időnként megjelent papírlapokkal, amelyekre a rendelkezésre álló szótárakból a versek számára problematikus szavaihoz már 27 dolog meg volt jelölve, és akkor el kellett vele mászni a Sauvageot-szótárhoz, a nagy Websterhez. Ezekből ő mint egy filológus kiírta a szófordulatokat. Egy hallatlanul precíz és lelkiismeretes műfordító volt, és most nem a költői kvalitásairól beszélek, bár a maga nemében ez is költői kvalitás. Miklós állandóan szöszedetekkel és szóértelmezésekkel járt, és tanácsokat kért tőlem, hogy te ismered ezt a szót?

Emlékezetem szerint, Miklós a Danténak nemcsak az említett antológiát csinálta, hanem lektorált is. Arra már nem emlékszel, hogy regényt vagy tudományos művet fordított vagy stilizált?

Az első vagy a második zsidótörvény, de mindenképpen 1938 után, csak tanúsítványral lehetett dolgozni. Nekem volt tanúsítványom, pár barátom az én tanúsítványom alatt dolgozott. Így például a Széchenyi Könyvtárban 45 után kellett kiigazítanunk azt, hogy mely Dante könyvek azok, – mert én is fordítottam Dante könyveket, – amelyeket Déry Tibor fordított Szalai Sándor álnév alatt. Déry Tibor fordította nekünk a *Hova lettél drága völgyünk?* című könyvet (Llewellyn, 1941), aminek a lektorálását eredetileg Miklós végezte el, pedig nem volt olyan jó angolból. Ez volt szerintem Dérynek az egyedüli gondos fordítása, mert üzletileg szemlélte a fordítást, nyelvi nem érdekelte. Miklós nagyon akarta, hogy ennek a Llewellyn-könyvnek a walesi tájszólását enyhe székely góbé ízzel fordítsa le. Miklósnak nagy prózaérzékenysége volt! Emlékszem például, hogy Miklósnak egész korai felfedezése volt a *Csendes Don*.

Írt is róla Mónus folyóiratában vagy valamilyen más lapban! Áttérhetünk a bori munkaszolgálatra?³⁰

Igen! Bor³¹ egész történetét nem mondom el neked...

Azt tudom!

Miklós a láger Heidenauban volt, én pedig a láger Rhönben. Nálunk volt a lágersorozatnak egyedül fogorvosa, ahova lejártak.³² Eljutott hozzám „fogolyrádió” keresztül, hogy a Miklós fenn van, üdvözlöttük egymást, és egy nap Miklós megjelent a Rhön táborban: fogorvoshoz jött. Persze szigorú őrség volt, különválasztottak a bejöttektől, de éppen még tudtunk beszélni egy pár szót. Volt közöttük egy ilyen szólás-párbeszéd, és azt kérdeztem tőle, hogy írsz? Azt válaszolta, hogy sokat, szebbeket, valószínűleg jobb költő lettem – valami ilyesmit mondott. Én pedig azt mondtam, hogy sokat gondolkodtam, és remélem, hogy jobb filozófus lettem. De ez egy rövid szaggatott beszélgetés volt! Utána még egyszer így találkoztunk, akkor már beszélt arról, hogy sok új verse van, és – már akkor szó volt arról, hogy föl fognak bennünket vinni Borba –, hogy Borban majd találkozunk, és ott majd megmutatja verseit.³³ Szemmel látha-

³⁰ Összesen kb. hatezer magyar zsidó munkaszolgálatost vittek kényszermunkára Borba. Szalai Sándor és Radnóti Miklós 1944 májusában került Borba, és mindketten vasútépítésen dolgoztak.

³¹ Bor a Déli-Kárpátokban, a szerb–román–bolgár hármashatár közelében, Budapesttől mintegy 700 kilométerre délkeletre lévő település.

³² A Heidenau és a Rhön két, egymástól kb. 5 km-re lévő tábor volt a Bor és Zsagubica közötti közút mentén. Összesen kilenc altábor volt ezen a területen.

³³ Erre a találkozásukra minden bizonnyal 1944. augusztus végén került sor, mivel a Heidenau tábor lakói 1944. augusztus 29-én indultak vissza a Bor mellett lévő központi táborba, a Berlin lágerbe.

tóan nagyon büszke volt verseire! Aztán fölkerültünk Borba!³⁴

A Berlin lágerbe.

Igen, a Berlin lágerbe, ami Borban magában volt. És akkor ott volt az első meg a második menetbe kerülés örülete. A romániai áttörés után a Vörös Hadsereg és a partizánok közeledtek, és eldől, hogy két menetoszlopot fognak indítani. Engem automatikusan a második menetlépcsőbe osztottak be. Ezzel szemben Miklósnak kétséges volt a beosztása, és ő nagyon harcolt azért, hogy az első menetlépcsőbe kerüljön. Én és néhány barát nagyon ellenezte ezt! Mondtuk, hogy jobb várni, még ez nincs kipróbálva! Ő azt mondta, hogy nem lehet tudni, hogy mi van odahaza, és azonnal, az első alkalommal el kell indulni.

A barátok azok Justus Pali³⁵ volt és Mária Béla,³⁶ az ideggyógyász?

Igen, de aztán mások is voltak körülötte, nem tudom most a neveket. Nem tudom Tabi Laci³⁷ benne volt-e?

Tabival beszéltem, de Tabit ő nem ismerte, sőt a Tabi sem ismerte őt.

Tudom, hogy a Tabi Laci kölcsönkérte a cipőmet... Miklóssal nagyon sokat voltunk együtt Borban. Meg kell azonban mondanom neked, hogy szemben az ott írt vagy sok

³⁴ Az interjúból nem derül ki egyértelműen, hogy összesen két vagy három alkalommal találkozott a Rhön táborban Szalai Sándor és Radnóti Miklós.

³⁵ Justus Pál (Pécs, 1905. 04. 07. – Temesvár, 1965. 12. 28.) író, költő, műfordító, szociáldemokrata politikus.

³⁶ Mária (Müller) Béla (Budapest, 1903. 02. 15. – Budapest, 1975. 08. 25.) ideg- és elmegyógyász, költő.

³⁷ Tabi László (Budapest, 1910. 10. 07. – Budapest, 1989. 04. 28.) író, publicista, szerkesztő.

előző, halálsejtelmes verseivel, ő előtte Borban abszolút nem az volt, hogy ő most fog meghalni. Az uralkodó érzése volt, hogy jaj én élek, és mi van otthon. Szóval, amikor én akkor beszéltem vele, és sokat beszéltem vele, ő erre azt mondta, hogy ő hazamegy, csak nem lehet tudni, hogy a haza az nem halottakat és üszkös romokat jelent-e? A pessimizmusa ebben a pillanatban a haza féltése volt, és ő akkor úgy érezte magát, úgyszólván, mint túlélő. Ennek egy korlátja volt, hogy ő azt mondotta, hogy cseréljünk másodpéldányokat vagy példányokat, és rám bízta ezeket a verseket. Ezeket egy éjszaka, életem egyik legszebb éjszakáján, ott olvastam el, és ott mondtam, hogy azt hiszem, mindig jó költő volt, de most azt hiszem, igazán nagy költő lett.

Mondd, és mi lehet a magyarázata annak, hogy nem adta oda neked az összes addig írt versét? Például a Gyökér címűt és az első Razglednicát sem adta oda neked, pedig már készen voltak!

Én azt hiszem, hogy ennek az oka az volt, hogy ő neki nem voltak még ezekből tökéletesen tisztázott példányai.

Kézzel vagy géppel, azt sose kérdeztem? Kézírásos példányok voltak ezek?

Kézírásos példányok voltak. De hát megvan-nak a példányok!

Tudom, hogy megvannak!

Igen, kézírásos példányok voltak, és mégpedig nagy gondossággal az ő szép írásával, édes szép írásával írva, és azt hiszem, hogy ezekből akkor nem volt még ilyen, ennyire tisztázott másolata. Azt mondta, hogy ezt vidd, és valamelyikünk hazaér majd.

Té is adtál neki valamit?

Igen, én is adtam neki valamit, az ottani két jegyzőkönyvem, ami megvolt két példányban. Nem tudom, aztán mi történt vele! Kérlek szépen, meg kell mondanom, hogy Miklósnak rengeteg megfigyelése volt arról, hogy ezek az őrvadállatok, – mert voltak közöttük igazi őrvadállatok, – ezek is emberek. Egyik megfigyelése szólt egy nagyon komisz, bennünket kínzó keretlegényről. . .

*Császár főtörzsőrmesterről?*³⁸

Igen, Császárról, akiben ő egy szegény nyomorúságos parasztfiút látott, és azt mondta, hogy nézd, hogy megingott, milyen rokkant ez lelkileg. Ő nem SS-keret vonatkozásban gondolkodott, és hagyjuk most, hogy ez mennyire jogos, de őrá ez volt a jellemző. Egy másik dolog: a Berlin lágerben a poloskák mint a hangyák vonultak baraktól barakkig. Milliósra voltak poloskautak a barakkban! Ez most nem túlzás, én ilyen még komolyan nem láttam! Hihetetlen nyomorúságban voltunk, és emlékszem, hogy így álltunk Miklóssal, és néztük ezt a furcsa poloskautat. És akkor Miklós megszólalt, hogy te, ahogy az ember megnézi, hát a poloska is bogár. Benne volt egy, majdnem azt kell mondjam, hogy embereket szenteknek néző vagy állatokat poloska minőségükben is megérteni tudó szemlélet. Ilyen volt, de az egyszerűen nem igaz – nem tudom, valakinél olvastam leírva –, hogy ő halálsejtelmektől telve indult haza. Ez egyszerűen nem igaz!

³⁸ Császár János (Medgyesegyháza, 1905. 04. 17.–Szeged, 1945. 08. 03.) főtörzsőrmester, háborús bűntett elkövetése miatt a népbíróóság halálra ítélte, és kivégezték.

Nagyon sok embert meghallgattam, aki egy lágerben volt vele, és ugyanez volt a konklúziójuk, mint neked.

Igen!

Az előzőhöz hadd mondjam még, hogy ő a keretet ember módon analizálta, és ennek volt egy objektív oka is. A Heidenau láger viszonylag elviselhető hely volt. Ott volt egy keretparancsnok, az emberséges Száll Antal,³⁹ akinek kiüntetést kellene adni. Annyira így van, hogy a tisztí rangját később meghagyták, most is megvan neki. Szóval ott egy nagyon tisztességes keret volt! Ha ez nincs, akkor Miklós nem tud írni. Ott szombat délutántól hétfő reggelig azt csináltak, amit akartak. Ott kikötés egyetlenegy sem volt! Na most, még egyet engedj meg! Te Temesvárra kerültél, és átadtad közlésre Méliusznak⁴⁰ Miklós verseit.

Temesvárt magam és Justus Pali is, az ottani Szabad Szó című lapnál dolgoztunk.

Én láttam a lapot, tavalý Temesvárt voltam! Neked és Palinak sok, nagyon érdekes cikke van benne.

Igen, azt mondtam ott azonnal Méliusznak, hogy itt egy nagyon nagy költő született. És leadtuk, ha jól emlékszem, egy fél oldalon három versét.

Ehhez a példányhoz nem jutottam hozzá, Méliusznak nem volt meg!

Tudom, hogy benne volt ebben a közleményben a „Látod-e, esteledik” kezdetű verse, ami a *Hetedik ecloga*, aztán „Régi szelíd esték” kezdetű, ami *A la recherche*. . . , és a harmadik,

³⁹ Száll Antal (Budapest, 1911. 01. 12. – Budapest, 1997. 07. 05.) tartalékos hadnagy.

⁴⁰ Méliusz József (Temesvár, 1909. 01. 12. – Bukarest, 1995. 12. 05.) író, költő, műfordító, szerkesztő.

a göcsörtös botos vándor verse, ami a *Nyolcadik ecloga*.⁴¹

Té írtál ehhez egy bevezetőt, egy kopfot.

Ebben a kopfban azt írtam meg, hogy a bori táborban egy addig is jónak ismert költőből milyen nagy költő lett, és ezeket a verseket hozzuk ennek szemléltetésére. Hozzátettem azt, hogy Miklós az első menettel indult, és hogy mindannyian bízunk benne, hogy életben találjuk, de engedélye nélkül adjuk le a verseit.

Miklós még élt akkor, ez október végén jelent meg.

Sajnos azonban hozzá kell tennem, utóbb azt hallottam, hogy Pestre vagy annak közelébe eljutott valaki Temesvárról, és valahogy a közlés híre tőle eljutott Fifihez. Ebből arra következtettek, hogy Miklós él. Mi nem tudtunk arról, hogy a Miklós él-e vagy meghalt!

Ez így volt, az utolsó pillanatig hittük, hogy él!

Igen, namármost, helyes az Ortutay emlékezése a rádióban.

Ortutay arra is emlékezett, hogy te két pakli hússal állítottál be. Nem tudja, hogy honnan volt neked hússod, de az egyiket neki, a másikat Fifi-nek adtad.

Hát tudod, hogy honnan volt hússom? Magyarországra úgy kerültem vissza, hogy tolmács voltam egy szovjet egységnél.

⁴¹ Radnóti Miklósnak két verse jelent meg a temesvári *Szabad Szó* jogelődjében, a *Déli Hírlap* napilapban (1944. 10. 30., 4. oldal). Az egész oldalas anyagban, amelynek címe *Költők a szögesdrót mögött*, Justus Pál, Mária Béla és Halász Jenő, volt bori munkaszolgálatosok versei is megjelentek. A megjelent két Radnóti vers címe: *A la recherche*. . . és *Az alvó tábor*, amely később *Hetedik ecloga* címmel vált ismertté.

Tudtál oroszul?

Kiválóan tudtam mindig oroszul! Nem volt olyan nagy beszédgyakorlatom, mert nem tudtam nagyon gyakorolni. De aztán három hónapig tolmács voltam a felszabadító Vörös Hadseregben. Elmondok neked egy anekdotát is, hogy mi az: Magyarországra visszaérkezni. A kegyetlenül hideg 1944 decemberében történt, hogy Brassóban egy nyitott teherautóra felraktak engem az egységemmel, a törött lábú főhadnaggal együtt, és elindítottak Magyarországra. Ez hajnali fél ötkor történt, és éjjel fél egykor megérkeztünk Orgoványra, a nyitott teherautón csontig fagyva. Egy helyen szűródött ki egy icipici világosság, és bekopogtattam. Egy öreg zsidó feküdt a feleségével az ágyban. Én a vörös csillagos kucsmában bementem, és azt mondtam, hogy kérem, én meghúzódok a székben, de van egy törött lábú tisztünk, adjanak nekünk valami meleg dunyhát. Mire megszólal az öregember az ágyban, hogy 44 decemberében zsidótól kér valamit Orgoványban? Mire azt mondtam: kérem, mégis két dunyha van, és az egyiket erőszakkal elvettem. Mondottam: visszakapják, nem kell nekünk, és kivittem a színbe a tisztnek. Háromnegyed óra múlva motoros küldönc érkezett, hogy menjünk tovább Bugacra. Nem volt lelkem a törött lábú, nyögő szovjet tiszttről levenni ezt a dunyhát, és úgy emeltük kocsi. Mai napig lidércként kísért engem vissza, hogy mit gondolhatott az az öreg zsidó Orgoványban, amikor a nyilván zsidós külsejű, de vörös csillagos sapkás ember beállít hozzá, és azt hazudja, hogy viszszaadja a dunyháját. . .

IRODALOM

Tolnai Gábor (1981): Nőnek az árnyak. In: Tolnai Gábor: *Radnóti utolsó időszak*. Szépirodalmi,

Mikor értél te Pestre?

1945. január 12-én vagy 14-én, miután az egységemmel volt dolgom, és nem lehetett a szovjet hadsereget csak úgy otthagyni.

Arra nem emlékszel, hogy a verseket a Fifinek mikor adtad át?

Nem, én az Ortutayhoz vittem el a verseket,⁴² hogy ő tudja, hol van a Fifi. A dolog úgy játszódott le, hogy én a Fifinek a húst, a Fifi számára otthagytam, de a Fifivel nem találkoztam. Fifi akkor még Budán lakott.

Igaz, hát én is Budán voltam. . .

Budán volt a Fifi, de én Ortutayt kerestem meg, és ő tudta, hogy Fifi megvan, és átvette tőlem a verseket.

Beck Juditnak⁴³ is vittél verseket?

Nem. Az lehet, hogy én bementem a Major Tomihoz⁴⁴ a Nemzetibe, és valahol ott a verskről beszéltem, de én verseket nem vittem. Juditot nagyon kedvelem, de nem vittem, ez abszurdum lett volna. . .

⁴² Tolnai Gábornak a 3. pont lábjegyzete alatt jelzett tanulmányából tudjuk (211. oldal), hogy öt Radnóti verset hozott Budapestre Szalai Sándor.

⁴³ Beck Judit (Budapest, 1909 – Budapest, 1995) festőművész, grafikus, keramikus, textil- és bábtervező. Radnóti Miklós szerelme, később Gombosi György zenetörténész, majd Major Tamás színész felesége.

⁴⁴ Major Tamás (Újpest, 1910. 01. 26. – Budapest, 1986. 04. 13.) színész, rendező, színházigazgató.

Kulcsszavak: *irodalomtörténet, tudománytörténet, Tolnai Gábor, Szalai Sándor, Radnóti Miklós, József Attila, bori munkaszolgálat, Dante Könyvkiadó*

Budapest, 210–211.

Llewellyn, Richard (1941): *Hová lettél drága völgyünk?* Dante, Budapest.

Tanulmány

HOGYAN KÜZDIK LE A VÁLSÁGOKAT
A BIOLÓGIAI HÁLÓZATOK,
ÉS MIT TANULHATUNK EL TŐLÜK?

Csermely Péter

az MTA doktora,
Semmelweis Egyetem Orvosi Vegytani Intézet
csermely@eok.sote.hu

Kovács István

PhD-hallgató,
MTA KFKI Szilárdtestfizikai és Optikai Kutatóint.
kovacs.pisti@gmail.com

Mihalik Ágoston

diákkörös hallgató,
Semmelweis Egyetem ÁOK
anaston@gmail.com

Nánási Tibor

diákkörös hallgató,
Semmelweis Egyetem ÁOK
nanasitibor@gmail.com

Palotai Robin

PhD-hallgató,
Semmelweis Egyetem Orvosi Vegytani Intézet
palotai.robin@gmail.com

Rák Ádám

diákkörös hallgató,
PPKE, Információs Technológiai Kar
neurhlp@gmail.com

Szalay Máté

diákkörös hallgató,
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, műszaki informatika szak
szalaymate@gmail.com

Egy gazdasági világválság közepén érdemes olyan válságmegoldó minták után nézni, amelyek az életrealitásukat már válságok millióiban bizonyították be az evolúció során. Cikkünkben a legújabb kutatási eredményeinket összefoglalva megmutatjuk, hogy a hálózatos gondolkodás más komplex rendszerekre, így például a társadalmakra is transzformálhatóvá teszi azokat a tanulságokat,

amelyeket a biológiai hálózatok válságainak vizsgálata jelent. Így a sejtek stressz-válaszait válságmodellként használva hasonló, a hálózatok csoportjait szétválasztó folyamatok figyelhetőek meg a válság kezdeti szakaszában az élesztő sejteitől a társadalmakig. A válságot kiváltó tényezők lecsitulása az élesztőben a hálózatos újraépítés kezdetét jelenti, amelyben döntő szerepet játszanak az általunk

először leírt kreatív hálózatos elemek. Mind ez megfontolandó példáként szolgálhat a mai magyar társadalomban követendő viselkedésmintákra is.

Miért segítik a hálózatok a komplex rendszerek viselkedésének megértését?

A minket körülvevő világ komplexitása a XX. század második felétől kezdve egyre jobban ránk zuhanó információk sokasága miatt a hagyományos információfeldolgozó módszerekkel egyre nehezebben írható le. A tudományos gondolkodásnak a bal agyfélteke dominanciájával járó megoldásai a követetetlenül sok információból megpróbálják a lényegyet kiragadni. A bal agyfélteke azonban egyidejűleg csak néhány információ független feldolgozására képes, és így e szelekciónak igen alaposnak kell lennie. Az információk zuhatagában a logikus agy feldolgozó, lényeglátó kapacitása hamar szűkössé válik, és előtérbe kerülnek az érzelmeken, a hiedelmeken és a mások viselkedésének követésén alapuló „lényegkiemelő” megoldások. Különösen igaz ez válságok idején, amikor a felgyorsuló események (illetve vélt fontosságukat tekintve lényegibbé váló események) a gyors válaszok kényszerét keltik a válság elszenvedőiben. Így válsághelyzetben az információfeldolgozás sebességének igénye és a logikus feldolgozó kapacitás befogadóképessége közötti különbség még nagyobbá válik. Végtelen esetben (és végtelenen fogalmazva) a válságban az értelem csődöt mond, és az érzelmeken alapuló, ösztönös döntéseknek, vagy a birka módra másokat követő pánikreakcióknak adja át a helyét.

Hogyan segíthetnek a válságban tapasztalható pánikjelenségek leküzdésében a hálózatok? Az agy információfeldolgozó, lényegkiemelő kapacitásának a bal agyfélteke logikai megoldásai és a milliányi korábbi, illetve tudat

alatti módon megélt tapasztalatot integráló érzelmi jelzések között van még egy mechanizmusa. Ez a jobb agyfélteke holisztikus, képi jellegű információt feldolgozó kapacitása, amely „pillanatok alatt” képes felismerni, meglátni a lényegyet egy kusza, de képszerű módon prezentált információhalmazban. A hálózatok azért is váltak az elmúlt évtizedben a megismerésnek és a döntések előkészítésének egyre kedveltebb eszközeivé, mert képesek arra, hogy a logikus rendben sorakozó információkból (így például az Excel áttekinthetetlen táblázataiból) egyszerű eljárással egy rendezett képet állítsanak elő. A hálózatok ábrázolásával keletkezett vizuális mintázatokban már könnyűszerrel felismerhetőek és kijelölhetőek a sok szomszédal rendelkező csomópontok (Barabási – Albert, 1999), a csoportok (Palla et al., 2005), a távoli elemeket, a csoportokat összekötő hidak (Watts – Strogatz, 1998), a sok csoport átfedésében tartózkodó szabályozó elemek (Csermely, 2008a; 2008b) és a komplex rendszerek más, kulcsfontosságú, lényegi információt hordozó részei. A fontos részek fenti példái legtöbbször a kijelölését ma már matematikai precizitással is meg lehet oldani. A hálózatok lényegének azonosítása után a hálózatos megközelítés alkalmas arra is, hogy a lényegi elemek nagyon precíz adatait igen gyors visszakereséssel újra megadja, és így a logikus bal agyfélteke elemző kapacitását néhány jól követhető lépéssel egy kezelhető mértékű adathalmazra koncentrálna.

A lényeg kijelölésének problémája egyidejű az emberi gondolkodás kialakulásával. Miért lenne jobb ebben a hálózatos megközelítés, mint az a sok-sok más eljárás, így például az adatbányászat, ami az évezredek során kialakult? Pusztán a képi megjelenítés nem tudná megmagyarázni a hálózatos elemzés

mód elterjedésének viharos sebességét. Egy sokmillió telefonelőfizetői hálózat képe még akkor is áttekinthetetlen marad, ha nézhetővé tételére bevetjük a hálózatok hasonló részeinek egybevonását alkalmazó, a legújabb időkben elterjedő hierarchikus hálózatábrázolási módszereket. A hálózatok szerkezete és viselkedése tanulmányozásának legnagyobb és legmegdöbbentőbb tanulsága az volt az elmúlt tizenegy év során, hogy a komplex rendszereket leíró hálózatok számos tulajdonságukban egyformáknak bizonyultak az egyszerű molekuláktól, a sejteken és az élőlényeken át a társadalmakig és az ökoszisztémákig bezárólag. Így a legtöbb hálózat egymáshoz hasonlít

- elemeik viszonylag csekély távolságában, a kisvilágosságban (Watts – Strogatz, 1998);
- csomópontjaik megjelenésében, a skálafüggetlenségben (Barabási – Albert, 1999);
- az egymást követő bonyolultsági szintek hierarchikus felépítésében, a gyenge kapcsolatok hálózatokat stabilizáló hatásában (Csermely, 2004a; 2004b; 2005; 2006) és számos más tulajdonságban is.

Ez a hasonlóság lehetővé teszi annak a végtelelenül izgalmas átgondolását, hogy ha az egyik hálózatos szinten megfigyelünk egy törvényszerűséget, az vajon mennyiben alkalmazható más hálózatos szintek viselkedésének megértésére. Cikkünkben saját eredményeink alapján egy ilyen jelentés- és szabály-transzformációt mutatunk be, amelyben a sejtek válságválaszait „fordítjuk le” a társadalom válságban mutatott (és mutatandó) válaszára.

A hálózatok válságválaszai

Jelenleg éppen egy világgazdasági válság közepén vagyunk (persze csak reménykedhetünk abban, hogy ez tényleg a közepe, mert az egyben azt is jelentené, hogy nem olyan soká-

ra elindul felfele az út). Nyilvánvalóan jelenleg gyűlnek azok a hálózatos adatok, amelyekből emberek sokaságának, cégeknek, bankoknak és a válság más résztvevőinek viselkedéséből következtetéseket lehet majd levonni a válság elterjedése és a válság megoldása során megjelenő társadalmi hálózatváltozásokra. A vizsgálat természetéből fakadóan azonban ezek a tanulságok csak a válság után állnak majd a rendelkezésünkre. Az előző világgazdasági válságok idején még elég kevés olyan átfogó adatrendszer született, amelyet visszamenőleg most vizsgálni lehetne. Mit lehet ilyen esetben tenni? A cikkünk bevezető részében leírt analógiatorozatot figyelembe véve célszerűnek látszik másfajta hálózatok, így például sejtek válságválaszait megvizsgálni, hátha találunk olyan általános jelenségeket, amelyek a társadalmi hálózatokban is azonosíthatóak lesznek. Mikor kerül a sejt válságba? Az egyszerű válasz az, hogy mindig. A sejt válságát stressznek hívjuk (Csermely, 2001; Csermely – Vigh, 2006; Csermely et al., 2007). A stresszválasz kiváltása a sejt szinten gyorsan megoldható. Elég túl sokat (vagy éppen túl keveset) inni, túl meleg (vagy éppen túl hideg) helyen tartózkodni, vagy bármi mást csinálni, mint ami megszokott. Vizsgálataink során élesztősejtek és humán sejtek fehérje-fehérje kölcsönhatási hálózatainak a stressz különböző fajtájára és erősségére adott válságválaszait elemeztük.

A fehérje-fehérje kölcsönhatási hálózatokban a hálózatok elemeit az adott sejtben található fehérjék, az elemeket összekötő kapcsolatokat pedig a fehérjék közötti fizikai kölcsönhatások jelentik. Az élesztősejt fehérje-fehérje kölcsönhatási hálózatát a sejtet ért különböző stresszfajták (így például hő sokk, oxidatív stressz, sózás, savas vagy lúgos kémhatás) esetén közvetlenül még nem vizsgálták

meg. Így elemzésünk során egy olyan közvetett eljárást kellett alkalmaznunk, amelyben a megváltozott kapcsolódási erősségekre az adott fehérje–fehérje kapcsolatban résztvevő két fehérjét kódoló hírvivő RNS-ek mennyiségének megváltozásából (Gasch et al., 2000) következtettünk. A közvetett eljárásban kapott eredmények helyességét nagyszámú kontrollvizsgálattal teszteltük (Palotai et al., 2008; Mihalik et al., 2008 és közlemény előkészületben). A stressz során megváltozott hálózatok átfedő csoportjait saját, négyéves munkánk során kidolgozott ModuLand eljárásunkkal (Csermely et al., 2006; Kovács et al., 2009) elemeztük. Munkánk eredményeként első körben tucatnál is több, igen vonzó kezdeti eredményt találtunk, amelyek közül azonban a lehető legváltozatosabb kontrollvizsgálatok során a legtöbb ötletünket sikeresen megcáfoltuk. Egyetlen megállapítás azonban kiállta a legnehezebb próbákat is. Az élesztő fehérje–fehérje kölcsönhatási hálózatokban megfigyelhető csoportok átfedése csökken a sejtet érő sokfajta stressz során.

Van-e a fehérjék csoportjai közötti átfedés csökkenésének funkcionális jelentősége? Az élesztő fehérjecsoportjai megfeleltethetőek a sejt életében kitüntetett szerepet játszó funkcióknak, pl. a fehérjék szintézisének, lebontásának, a sejtciklus szabályozásának (Palotai et al., 2008; Kovács et al., 2009). A csoportok közötti átfedés csökkenése azt jelenti, hogy a csökkenés után kevesebb olyan fehérje van, amely egyszerre több csoportba is tartozik, és a csoportokat összekötő kapcsolatok száma is lecsökken. E jelenségek az alábbi módon segítik a sejt alkalmazkodását a stresszhez:

A csoportok közötti átfedést biztosító kapcsolatok jelentős részének megszüntetése energiatakarékos, hiszen minden kapcsolat fenntartása energia felhasználását jelenti.

Az energiával való takarékoskodásra a sejten is rendkívül nagy szükség van válság idején.

A csoportok közötti átfedés csökkenése lehetővé teszi azt, hogy a különböző csoportok egymástól függetlenebb módon működjenek. (Ha például az egyik intenzívebben dolgozik, az ne vonja okvetlenül maga után azt, hogy a másikat is ezt kell tennie.) A sejt részeinek egymástól való függetlenedése a sejt egészének a váratlan, új helyzetre, a stresszre adott válaszkészletét megnöveli.

A csoportok kapcsolatrendszerének csökkenése a hiba- és zajterjedést is visszaszorítja. Ha az egyik csoportban hiba keletkezik, például az egyik fehérje az oxidáció áldozata lesz, a részleges oxidáció során keletkező szabadgyökök kevésbé károsítják a szomszédos csoport fehérjéit, hiszen azok nem annyira kapcsolódnak a kiindulási csoport károsodott tagjához. Hasonlóképpen a károsodott fehérjék hibás működéséből fakadó zajok és zavarok nem terjednek át annyira a szomszédos csoportokra, és nem zavarják tovább az amúgy is zavart működésüket, ha a csoportok lazábban kötődnek egymáshoz (Szalay et al., 2007). Ez a jelenség nagymértékben hasonlít a karanténra a járványok, így a jelenlegi új influenzajárvány terjedésének megakadályozásában igen bevált gyakorlatára.

Ha a sejt válsága a stressznek az előzőekben leírt formáinál intenzívebb, a többsejtű élőlények sejtjei sok esetben a programozott sejtihalál, az apoptózis áldozatai lesznek (Sóti et al., 2003). Ez az önfeláldozó, altruista magatartás azért hasznos, mert ilyen módon a sejtek nem „pukkadnak szét”, és szétbomló tartalmuk nem mérgezi meg a környezetüket. A sejtek apoptózisának bonyolult folyamata végén egy fehérjebontó család tagjai, a kaspázok a sejt több száz fehérjéjét emésztik el. Vizsgálatainkban arra voltunk kíváncsiak,

hogy milyen változásokat okoz e sok száz fehérje eltüntetése a humán sejtek fehérje–fehérje kölcsönhatási hálózataiban. Eredményeinket röviden összefoglalva arra jutottunk, hogy a hálózatban megfigyelhető fehérjecsoportok (az élesztőben megfigyelt, enyhébb stresszválaszhoz hasonlóan) itt is szétválnak egymástól. Ezen túlmenően azonban az apoptotikus folyamat számos fehérjecsoport széteséséhez is vezet. A programozott sejtihalál „végrehajtói”, a kaspázok a hálózat szerkezetét szempontjából a legfontosabb fehérjéket veszik célba, és így rendkívül nagy hatékonysággal „verik szét” a sejt működését, életben maradását biztosító hálózatos szerkezetet (Nánási et al., közlemény előkészületben).

A hálózatok újrendeződése a válság után

Az eddigiekben két biológiai példát mutatunk arra, hogy a sejtes fehérje–fehérje kölcsönhatási hálózatok a válság során részlegesen vagy nagymértékben szétesnek, dezintegrálnak. Mi történik a válság letaglózó, első szakasza után? Értelemszerűen a sejtet ilyenkor újra „össze kell szerelni”. Nyilvánvalóan ez az újraszerelés a programozott sejtihalál által okozott kiterjedt károsodás után már nem lehetséges. Az enyhébb stresszfajta után azonban érdemes átgondolni a helyreállítás folyamatát. Honnan „tudja” a sejt azt, hogy ilyenkor mit mivel kell összekapcsolnia? Természetesen a sejt fehérje–fehérje kölcsönhatási hálózata ilyenkor nem esett teljesen szét. Azaz a csoportok közötti maradék kölcsönhatások a tartósabb kapcsolatok újraalakulását lehetővé tevő több energia és kevesebb zaj esetén irányítani tudják azt, hogy a szomszédosságukban mely fehérjék találkozzanak nagyobb valószínűséggel egymással. Ezáltal az alakjukban, kötőfelszínükben egymáshoz illő fehérjék újra kötődni tudnak egymáshoz.

Az újrendeződés fenti, változatlan állapot generáló mechanizmusa mellett van egy rendkívül fontos, változást generáló eleme is. A sejt szétszerelődése alkalmat ad arra is, hogy a sejt más hálózatos szerkezetet szereljen össze a válság után, mint amilyennel a válság előtt rendelkezett. A hálózatos szerkezetben bekövetkező változásokat a sejt tanulási, adaptációs folyamatának is nevezhetjük. Rövid távon ezek a változások a sejt „stresszmemóriáját”, ha úgy tetszik „stressztörténelmét” őrzik meg, azaz minden sejtünk, de mi magunk is az öröklött tulajdonságok mellett a minket ért behatásoknak, stresszeknek a lenyomatait is vagyunk. (Ezért sem lehet két klónozott embrió teljesen egyforma a felnövekedésének első néhány pillanata után.) Hosszú távon a sejtek és élőlények leszármazási vonalainak stresszmemóriája hozzájárul az evolúciós változásoknak a gének megváltozásától független, epigenetikai részéhez (Korcsmáros et al., 2007; Szalay et al., 2007). Pál Csabával és Papp Balázssal közös munkánkban (Pál et al., 2006) a szimbiotikus metabolikus hálózatok hosszú távú, evolúciós adaptációját vizsgálva arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a stresszadaptáció folyamatához hasonlóan e hálózatok csökkenése során is a tervezett és véletlenszerű elemek megfelelő aránya van jelen.

Milyen viselkedés szükséges a hálózatok stressz után bekövetkező, megváltozott összerendezéséhez? Ebben a folyamatban a szokásosnál véletlenszerűbb kapcsolatok játsszák a fő szerepet. Ha egy hálózatos elem az átlagosnál jóval több esetben alakít ki véletlenszerű, gyenge kapcsolatokat, akkor ezek a kapcsolatok sokkal inkább befolyásolhatóak bármely új helyzet, így a stressz vagy válság által. Ha ez a hálózatos elem ráadásul nagyon sok csoport átfedésében tartózkodik, és véletlenszerű kapcsolataival mindig változtatja azokat a

csoporthoz, amelyekhez kötődik, akkor ki-tüntetett szerepe lehet abban, hogy a stressz által szétkapcsolt hálózatos csoportokat újszerű módon kapcsolja össze a stressz elmúlta után. Az ilyen elemeket *kreatív elemeknek* neveztük el, és a *Trends in Biochemical Sciences* című folyóirat címlapsztorijaként közölt cikkünkben (Csermely, 2008b) bemutattuk, hogy ezek a kreatív elemek a fehérjék szerkezetétől a társadalmi csoportokig és az ökoszisztémáig minden hálózatban a működés újszerűségének, a válságválaszoknak megkerülhetetlenül fontos elemei. Hasonló, sokszoros *cross-talk*-ra képes elemek sokaságát találtuk a *C. elegans*, a *Drosophila* és az ember jelátviteli hálózataiban (Korcsmáros *et al.*, 2009).

A sejtekben a kreatív elemek igen jó példái a stresszfehérjék (Csermely, 2001). Ezeknek a fehérjéknek az evolúcióban játszott kitüntetett szerepét több mint tíz éve írták le először (Rutherford – Lindquist, 1998). Az elmúlt négy-öt évben egyre inkább fény derült arra, hogy a sejtek hálózatainak az evolúció sebességét szabályozó, kreatív elemei messze túlterjednek a stresszfehérjék önmagában is népes családján (Csermely 2004a; 2004b; 2005; 2006). Sasha Levy és Mark Siegal (2008) mutatták meg, hogy az élesztő kb. hatezer génje közül kb. háromszáz gén által kódolt fehérje kreatív elemnek tekinthető. Vizsgálataink során azt találtuk, hogy e kreatív elemek centralitása számottevően megnő a hősokk későbbi szakaszában (Mihalik, Kaposi és Csermely, nem közölt adatok), ami a hálózatos szerkezet összeszerelésében játszott szerepükre utal.

Miben segítheti a biológiai hálózatokról szerzett tudás a mai magyar társadalomban követendő viselkedésminták megtalálását?

A cikkünk eddigi részében bemutatott válságválaszok nem csak a sejtek fehérje–fehérje

kölcsonhatási hálózataira jellemzőek. A mitokondriumok által alkotott hálózatok hasonlóképpen összeszerelődnek, majd szétesnek, ahogyan a stressz fokozódik (Tondera *et al.*, 2009). A hálózatok válságban történő dezintegrációja figyelhető meg a cégek közötti kapcsolatok esetén is (Saavedra *et al.*, 2008; Stark – Vedres, 2006). A hálózatok szerkezetének a rendelkezésre álló forrás (energia) mennyiségétől, illetve a hálózatokat bomlasztó stressztől függő megváltozására már korábban is felhívták a figyelmet Vicsek Tamás és munkatársai (Derényi *et al.*, 2004). A modell szerint, ahogyan a kapcsolatok kialakítására rendelkezésre álló forrás mennyisége csökken (a kapcsolatokat szétziláló stressz nő), a hálózatok a véletlenszerű hálózat (random gráf) formából a csomópontokkal jellemezhető skálafüggetlen hálózati irányba, majd a „diktátor” megjelenésével járó csillaghálózat irányába, és végül az elemekre szétesett hálózatok (a részgráfok) felé változnak meg. A hálózatok topológiai fázisátalakulásainak jelensége általánosítható, és megmutatható, hogy az előzőekben leírt formák mind a sejtek, mind az állatok hálózataira jellemzőek (Csermely, 2005; 2006). Kertész János és munkatársai (Onnela *et al.*, 2003) tőzsdekrach során a tőzsdei részvények korrelációs hálózatában hasonló csomópont → csillagháló átalakulást figyeltek meg. A hálózatos csoportoknak a cikkünkben bemutatott stressz esetén történő szétkapcsolódása, illetve a programozott sejthalál során történő szétesése jól beleillik a fenti átalakulás-sorozat csomópont → csillagháló, illetve csillagháló → szétesett részgráfok átalakulásába.

Az előző részben bemutatott példák bátorítást adnak arra, hogy a cikkünkben leírt sejtes válságválaszokhoz hasonló válaszokat próbáljunk meg értelmezni a társadalmi há-

lózatokban is. E társadalmi hálózatokban az elemeket emberek, illetve emberek csoportjai, a kapcsolatokat pedig szorosabb vagy távolibb ismeretségek jelentik. Mindennapi ismereteink visszaigazolják azt, hogy a sejtek története rólunk is szól. A válság első, váratlanul érő hulláma idején meglazulnak a távoli kapcsolataink, az egymást kevésbé ismerő csoportok tagjai még kevesebbet találkoznak egymással, a társadalom zártabb, egymással kevesebb kapcsolatot tartó szigetekké esik szét, amelyek mindegyike a válság elején a saját belső viszonyainak rendezésével van elfoglalva.

Magyarországon a társadalmi hálózat szét-esése még az átlagosnál is jellemzőbb, fenyegetőbb válságjelenség. Kopp Mária és munkatársai adatai alapján a társadalmi hálózatok kialakulását nagymértékben meggátoló anomia mértéke a magyar társadalomban 2002 és 2006 között 54 %-ról 71 %-ra nőtt (Kopp, 2008). A társadalmi csoportok eltávolodása növeli az ellentéteket, a csoportközi konfliktusok megoldási formáinak begyakorlatlansága pedig mindennapossá teszi a verbális vagy fizikai erőszakot. Egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a magyarországi társadalmi hálózat jelenleg csaknem olyan, mint egy pókháló bombatámadás után. A társadalmi bizalom szintje negatív rekordokat dönt, a társadalmi tőke erodál, az emberek és csoportok közötti játszmák zéró összegűeké válnak, azaz a kiszorításdi a jellemző az új lehetőségek, az új piacok együttes meghódítása helyett.

Hogyan lehet a jelenlegi elszomorító helyzeten túllendülni, és a sejtek válságválaszaiból tanulva újrendezni, újraszózni a magyar társadalmi hálózatot? Első lépésként nem azon kell szomorkodni, hogy a társadalom anomias háromnegyede erre már nem nagyon képes, hanem meg kell találni a maradék egynegyedet. Minden olyan ember mérhetet-

lenül nagy kincs a környezetünkben, akiben még maradt egy szikrányi bizalom, aki képes normális, őszinte, a kölcsönös elismerésen és tiszteleten alapuló emberi kapcsolatok építésére. Ha már megtaláltuk, szigeteket kell képeznünk vele. Saját hálózatos játékelméleti eredményeink is megmutatták, hogy az együttműködők szigetei tartósan fenn tudnak maradni a nem együttműködők tengerében (Wang *et al.*, 2008). A társadalom érték- és bizalom-szigetei felbecsülhetetlenül fontosá válnak bármely válságos időszakban.

Mindez azonban nem elég. A szigetek építése és őrzése mellett ki kell törni a jelenlegi kapcsolati rendszerünk ből, és meg kell találni a következő szigetet. Ehhez össze kell számolni azokat a társadalmi szerepeket (szociális dimenziókat), amelyeket betöltünk, és tudatosan is szaporítani kell a számukat. Minden egyes új szerepfelfogás új emberek és új csoportok sokaságát, és az általuk hordozott új információk és új készségek tárházait nyitja meg előttünk. Az egyéni gazdagságon túl, minden egyes nem nyilvánvaló, szokatlan, új kapcsolatfajtánkkal növeljük azon lehetőségeknek a számát is, amelyekben mediátorok lehetünk egy társadalmi félreértés eloszlásában, egy majdani konfliktus, egy majdani erőszak megelőzésében. A lehetséges szerepek sokasága, az énkép gazdagsága megoldást adhat az egyre szaporodó konfliktusokban is, hiszen az azonos érvkészlet ismételtetésével konfliktussá és erőszakká eszkalálódó nézeteltérés egy nézőpontváltással, egy szerep- és helyzetváltással nagyon sok esetben megdöbentően hatékonyan leszerelhető. A konfliktusok megelőzése mellett minden egyes hídteremtő kapcsolatunk növeli azoknak az együttműködéseknek a lehetőségét is, amelyben a régi, és a válságban csökkenő források újraelosztásáért folytatott elkeseredett

harc helyett új források meghódításáért léphetünk fel – együttesen.

A híderemtés különösen fontos eleme a legkiválóbbakkal, a tehetségekkel való törődés, ahol a legtöbb esetben a tehetség egy vadonatúj környezetet igényel optimális fejlődéséhez, kapcsolatrendszeréhez. Ez a legtöbb esetben a tudománnyal foglalkozni kezdő fiatal tehetségek esetén is igaz. A fentiek miatt a tehetséggondozás maga is hálózatot képző folyamat, amelynek jó példái a tehetségeknek megfelelő környezetet adó, vagy javasoló Tehetségpontok (<http://www.tehetsegpont.hu/96-11464.php>), amelyekből az elmúlt fél évben százötven kezdte meg egymással együttműködő, hálózatos munkáját.

A híderemtő viselkedéshez szilárd és pozitív önkép kell. Mit tegyen a társadalom azon anómiás 71 %-a, akiben ez az önkép minden bizonnyal megsérült? Merje megtenni az első lépést. Ne azokhoz kapcsolódjon, akik ugyanolyanok, mint ő, hanem azokhoz,

akik olyanok, amilyenné szeretne lenni. Adjon egyetlen pozitív gesztust, egyetlen valóságos, vagy képletes mosolyt. Ezzel beindul egy angyali kör. Visszajelzést kap, amely erősíti a pozitív énképét. A pozitív énkép pedig segíti a következő mosolyt. Ezt alátámasztja, hogy az internetes közösségi hálózatokban az önmagukról mosolygó arcképet felrakó emberek általában sok mosolygó arcképe ember az ismerősük – és fordítva: a savanyúképeüket kevés, de hasonlóan savanyúképe ismerős veszi körül (Christakis – Fowler, 2009).

A fentiek megmutatták, hogy a válság megoldásának egyik nagyon fontos kulcsa a kezünkben van. Egy furcsa helyzet állt azonban elő. A kulcs egyikünk kezében sincs külön-külön, hanem mindegyikünk kezében van együttesen. Ideje lenne szétnézni.

Kulcsszavak: *adaptáció, élesztő, hálózatok, híderemtés, játékelmélet, kreatív elemek, stressz, tehetség, válság, viselkedésminták*

IRODALOM

- Barabási Albert-László – Albert Réka (1999): Emergence of Scaling in Random Networks. *Science*. 286, 509–512.
- Csermely Péter (2001): *Stresszfehérjék. Tudomány-Egyetem sorozat*. Vince, Budapest
- Csermely Péter (2004a): A gyenge kölcsönhatások ereje a stresszfehérjéktől a szociális hálózatokig. *Magyar Tudomány*. 165, 1318–1324.
- Csermely Péter (2004b): Strong Links Are Important – But Weak Links Stabilize Them. *Trends in Biochemical Sciences*. 29, 331–334.
- Csermely Péter (2005, újranyomás: 2008): A rejtett hálózatok ereje. Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok? *Tudomány-Egyetem sorozat*. Vince, Budapest
- Csermely Péter (2006, utánnnyomás és web-változat: 2007, papírfedelű második kiadás: 2009): *Weak Links: Stabilizers of Complex Systems from Proteins to Social Networks*. Springer Verlag
- Csermely Péter (2008a): A Network Scientists Highlights Active Sites of Enzymes, Cells, Brains and the

Society. *Nature*. 454, 5.

- Csermely Péter (2008b): Creative Elements: Network-Based Predictions of Active Centres in Proteins, Cellular and Social Networks. *Trends in Biochemical Sciences*. 33, 569–576.
- Csermely Péter – Vigh László (eds.) (2006): *Molecular Aspects of the Stress Response: Chaperones, Membranes and Networks. Advances in Experimental Medicine and Biology*. Vol. 594. Springer Science + Business Media, LCC and Landes Bioscience/Eurekah.com
- Csermely Péter – Korcsmáros T. – Kovács I. – Szalay M. (2006): *Method for Analyzing the Fine Structure of Networks*. WO2007093960 szabadalmi bejelentés
- Csermely Péter – Korcsmáros T. – Sulyok K. (eds.) (2007): *Stress Responses in Biology and Medicine: Stress of Life in Molecules, Cells, Organisms, and Psychosocial Communities. Annals of the New York Academy of Sciences*. 1113.
- Derényi Imre – Farkas I. – Palla G. – Vicsek T. (2004): Topological Phase Transitions of Random Networks. *Physica A*. 334, 583–590.
- Christakis, Nicholas A. – Fowler, James H. (2009):

Connected: *The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives*. Little Brown and Co.

- Gasch, A. P. – Spellman, P. T. – Kao, C. M. – Carmel-Harel, O. – Eisen, M. B. – Storz, G. – Botstein, D. – Brown, P. O. (2000): Genomic Expression Programs in the Response of Yeast Cells to Environmental Changes. *Molecular Biology of the Cell*. 11, 4241–4257.
- Kopp Mária (szerk.) (2008): *Magyar lelkiállapot*. Semmelweis, Budapest
- Korcsmáros T. – Kovács I. A. – Szalay M. S. – Csermely P. (2007): Molecular Chaperones: The Modular Evolution of Cellular Networks. *Journal of Biochemistry*. 32, 441–446.
- Korcsmáros T. – Farkas I. J. – Szalay M. S. – Rovó P. – Fazekas D. – Spiró Z. – Böde C. – Lenti K. – Velai T. – Csermely P. (2009) Uniformly curated signaling pathways reveal tissue-specific cross-talks, novel pathway components, and drug target candidates. Preprint: www.signalink.org
- Kovács István, – Palotai R. – Szalay M. S. – Csermely P. (2009): Community Landscapes: A Novel, Integrative Approach for the Determination of Overlapping Network Modules. Preprint: www.linkgroup.hu/modules.php
- Levy, Sasha F. – Siegal, Mark L. (2008): Network Hubs Buffer Environmental Variation in *Saccharomyces cerevisiae*. *PLoS Biology*. 6, e264.
- Mihalik Á. – Palotai R. – Csermely P. (2008): Stressz hatása az élesztő fehérje-fehérje kölcsönhatási hálózatának modulszerkezetére. *Biokémia*. 32, 67.
- Nánási – Rák – Csermely: közlemény előkészületben
- Onnela, Jukka-Pekka – Chakraborti, A. – Kaski, K. – Kertész J. – Kanto, A. (2003): Dynamics of Market Correlations: Taxonomy and Portfolio Analysis. *Physical Review E*. 68, 056110.
- Palla Gergely – Derényi I. – Farkas I. – Vicsek T. (2005): Uncovering the Overlapping Community Structure of Complex Networks in Nature and Society. *Nature*. 435, 814–818.
- Palotai R. – Szalay M. S. – Csermely P. (2008): Chap-

erones As Integrators of Cellular Networks: Changes of Cellular Integrity in Stress and Diseases. *IUBMB Life*. 60, 10–18.

- Pál Csaba – Papp B. – Lercher, M. J. – Csermely P. – Oliver, S. G. – Hurst, L. D. (2006): Chance and Necessity in the Evolution of Minimal Metabolic Networks. *Nature*. 440, 667–670.
- Rutherford, Suzanne L. – Lindquist, Susan (1998): Hsp90 As a Capacitor for Morphological Evolution. *Nature*. 396, 336–342.
- Saavedra, Serguei – Reed-Tsochas, F. – Uzzi, B. (2008): Asymmetric Disassembly and Robustness in Declining Networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. 105, 16466–16471.
- Sóti Csaba – Sreedhar, A. S. – Csermely P. (2003): Apoptosis, Necrosis and Cellular Senescence: Chaperone Occupancy As a Potential Switch. *Aging Cell*. 2, 39–45.
- Stark David – Vedres Balázs (2006): Social Times of Network Spaces: Network Sequences and Foreign Investment in Hungary. *American Journal of Sociology*. 111, 1367–1412.
- Szalay Máté S. – Kovács I. A. – Korcsmáros T. – Böde C. – Csermely P. (2007): Stress-induced Rearrangements of Cellular Networks: Consequences for Protection and Drug Design. *FEBS Letters*. 581, 3675–3680.
- Tondera, Daniel – Grandemange, S. – Jourdain, A. – Karbowski, M. – Mattenberger, Y. – Herzig, S., Da Cruz, S., Clerc, P., Raschke, I., Merkwirth, C., Ehses, S., Krause, F. – Chan, D. C. – Alexander, C. – Bauer, C. – Youle, R. – Langer, T. – Martinou, J. C. (2009): SLP-2 Is Required for Stress-Induced Mitochondrial Hyperfusion. *EMBO Journal*. 28, 1589–1600.
- Wang, Shijun – Szalay M. S. – Zhang, C. – Csermely P. (2008): Learning and Innovative Elements of Strategy Update Rules Expand Cooperative Network Topologies. *PLoS ONE*. 3, e1917.
- Watts, Duncan J. – Strogatz, Steven H. (1998): Collective Dynamics of „Small-world” Networks. *Nature*. 393, 440–442.

MAGYAR ETOLÓGUSOK A SCIENCE-BEN

CSÁNYI VILMOSSAL ÉS MIKLÓSI ÁDÁMMAL BESZÉLGET ELEK LÁSZLÓ

A közelmúltban kétszer is beszámolt a *Science* a Magyarországon folyó kutya kutatásokról. Az ELTE Etológia Tanszékének munkáját képes riport mutatta be, s egy hétre rá az MTA Pszichológiai Intézetében dolgozó kutatók cikke jelent meg csecsemőkkel és kutyákkal folytatott tanulási kísérleteikről. Lapunk Csányi Vilmostól, az ELTE Etológia Tanszékének alapítójától és utódjától, Miklósi Ádám tanszékvezetőtől kért interjút, a beszélgetés után pedig Topál József cikkét közöljük a Pszichológiai Intézetben folytatott munkáról.

A Science-cikk szerint az egész történet úgy kezdődött, hogy sétált az erdőben, és egy kóbor kutya önhöz csapódott. Magához vette, de viselkedésében annyi érdekeset látott, hogy úgy gondolta, érdemes lenne a kutyát – a kutyákat – mint kutatásának tárgyát tanulmányozni. Valóban ilyen anekdotikus a mára nemzetközi hírű munka kezdete?

Csányi Vilmos: Az élet mindig bonyolultabb, mint a róla szóló mesék. Valaha egyszer már volt a tanszéken vagy harminc kutya, mert a korai, még a halakat megelőző periódusban volt egy lehetőség, hogy a Pszichológiai Intézetrel közösen kutyákkal fogunk dolgozni. Ebből aztán nem lett semmi, és bár mi meg-

terveztünk egy kísérletet, végül az sem sikerült. Én viszont rájöttem, hogy a kutyák a tanszék különböző tagjaival különböző viszonyba kerülnek, az embereket bevonják a rangsorukba, és mindenféle nagyon furcsa dolgot csinálnak, ami engem nagyon meglepett. Viszont akkor úgy gondoltam, hogy ez nem etológia, hanem pszichológia, amihez én nem értek. Gondoltam rá, hogy egyszer majd érdemes lesz visszatérni a kutyákhoz, de akkor másba kellett kezdeni. Elajándékoztuk hát a kutyákat, és halakkal, halak tanulásával kezdtünk foglalkozni. Ez a kutatás nagyon sikeres volt, de amikor befejeztük, úgy gondoltam, tartozom annyival magamnak, hogy ezt a kutya-dolgot megnézzük közelebbről. Akkorra már többet tudtunk, jobban értettünk az etológiához, a munkatársaim mégis úgy néztek rám, mintha megbolondultam volna, annyira távol állt ez az ötlet az akkori fősodortól. Én csak annyit tudtam, hogy egész más módszereket kell kitalálnunk, mint amikkel eddig dolgoztunk – vagy dolgozott bárki. És persze az is igaz, hogy ott volt Bukfenc, akit én tényleg találtam, és meséltem a történetét a fiúknak, de ezek anekdoták voltak, és csak élénkítették a tanszéki beszélgetéseket.

Amikor Konrad Lorenz elkezdte kutatásait, még teljesen szűz volt ez a tudományterület.

Akármiibe fogott, biztos lehetett benne, hogy azt még nem írta le senki. Amikor másfél évtizeddel ezelőtt ön elkezdett kutyákkal foglalkozni, az is ilyen helyzet volt, nem?

A kutya viselkedésének bármely területét kezdték el tanulmányozni, az lett a tudomány – mert más még nemigen volt.

Csányi Vilmos: Az az igazság, hogy akkoriban nemigen létezett kutyaetológia. Amikor elkezdtünk dolgozni, négy-öt cikket találtunk a nemzetközi irodalomban, és azok is régiek voltak. Ahogy ebben a *Science*-cikkből is benne van, a kutyát nem tartották alkalmasnak etológiai vizsgálatokra. Azért nem, mert mereven ragaszkodtak a régi módszerekhez, mi viszont egy egészen más úton indultunk el. A nagy újítás, ami a sikert hozta, az volt, hogy mi családi kutyákkal dolgoztunk, és a kutyát a gazdával együtt vizsgáltuk. Elméleti oldalról pedig az volt fontos, és az „jött be”, hogy én azt gondoltam, hogy a kutya viselkedésének tanulmányozása az emberi kognitív képességek evolúciójához szolgáltathat fontos adatokat, mert a kutya is, az ember is a maga nyelv előtti fejlődési szakaszában azonos *niche*-ben fejlődött: emberi közösségekben. Az emberi közösségekben szükséges együttműködés, információcsere és kommunikáció szelektációs tényezőként hatott a kutyára és az emberre is. És lényegében hasonló tulajdonságok kialakulását eredményezte mindkét fajban. Ez a folyamat az embernél azután, persze jóval hosszabb idő alatt, a nyelv kialakulásához vezetett. Emlékszem, 1997-ben jelent meg az első közlemény ezekről a munkákról, és ma már csak a mi laboratóriumunknak több mint nyolcvan publikációja van. Az új módszernek és teóriának tehát nagyon gyorsan felfutó és nagyon sikeres munka lett az eredménye.

Hogy fogadta a nemzetközi közönség az első tanulmányokat?

Csányi Vilmos: Az első években sokat kínlódtunk. Volt olyan, hogy visszaküldtek egy cikket azzal, hogy ugyan minden jónak tűnik benne, de a szerkesztők nem hitték el. Amire nagyon nehéz bármit is mondani, mert hát nem a szerkesztők hiedelmén kellene, hogy múljon egy cikk sorsa, hanem azon, hogy mások tudják-e reprodukálni a kísérleteket, s hogy azonos eredményre jutnak-e. Eleinte hát nagyon küzdelmes volt ez a dolog, de aztán szép lassan kezdték elfogadni az eredményeinket. Jöttek aztán a sikerek is. Az Amerikai Pszichológiai Társaság minden évben kiválasztja az év legjobb tanulmányát, és amikor ezt a díjat mi kaptuk meg, az is hozzásegített minket a nemzetközi elismeréshez. Itthon sokkal nehezebb dolgunk volt. Itthon azt gondolták, hogy mi csak szórakozunk, játszunk a kutyákkal, ahelyett, hogy valami komoly tudományt csinálnánk. Még az akadémiai csoportunkat is felszámolták, mert igaz ugyan, hogy az egyik bíráló a maximális pontszámot adta a pályázatunkra, de a másik csak mintegy negyven százalékot, mert ő feltehetőleg úgy gondolta, hogy amivel mi az időt töltjük, az nem komoly dolog. A nemzetközi közönség persze már régen elfogadott bennünket, de azért persze nagyon örülünk, hogy most egy tőlünk teljesen független nemzetközi forrástól is megerősítést kaptunk.

Milyen érzés volt önnek olvasni ezt a cikket? Tizenöt évvel ezelőtt ön belekezdett egy olyan kutatásba, amelynek akkor senki nem jóslott fényes jövőt. Évekig „szél ellen” kellett dolgozniuk, amíg a világgal elfogadtatták, hogy amit csinálnak, az tényleg tudomány, de amikor sikerül, és a Science fényképes

riportban számol be a magyar etológusok világszínvonalú kutatómunkájáról, akkor már – bár tanítványai természetesen elmondják, hogy ön kezdte el ezt a munkát – mégiscsak ők aratják le, amit ön vetett.

Csányi Vilmos: Én mindig olyan dolgokba szerettem belevágni, amelyek első nekifutásra reménytelennek tűnnek, mert ezek a legizgalmasabbak. A jól kitaposott úton talán könnyű haladni, de nagyon unalmas. Amikor a tanítványaimmal ezt a munkát elkezdjük, még fogalmunk sem volt arról, hogy mi lesz belőle. Azt tudtam, hogy a kutya-gyerek hasonlóság nagyon fontos elem lehet, de ők ezt sem hitték, úgyhogy eleinte nekem nagyon kellett őket győzködnöm a Bukfencről szóló történetimmal, hogy ebbe az irányba menjünk. Aztán szép lassan beérett a munkánk. Nagyon jó csoport jött ott össze. És nem csak Miklósi Ádám és Topál József, hanem például Gácsi Márta is, akinek egy időben mind a hárman tanárai is voltunk. Rendkívül jó hangulatú, együttműködő társaság alakult ott ki. És el ne felejtsem Kubinyi Enikőt, akinek jó esélye van, hogy idén megkapja a Junior Prima Díjat.

Életkorom is indokolta, hogy én lassan visszavonultam, de az is hozzátartozik, hogy amikor már egyenesbe kerültek a dolgok, engem már más kezdett érdekelni.

Milyen érzés az embernek a saját képét látni a Science-ben?

Miklósi Ádám: Persze nagy öröm, de azért mi már régóta tudtuk, hogy készül ez a cikk, hiszen a lap riportere februárban egy hetet töltött Magyarországon, amikor bemutattuk neki a tanszéken folyó kutatást. Utána aztán

még sok helyen érdeklődött a világban, hogy másoktól is kommentárt, véleményt gyűjtsön rólunk, illetve a kutya-kutyákkal folytatott munkáiról. Nekünk ez a cikk azért nagyon fontos, mert ebben sikerült elmondanunk, hogy ez a kutatás Magyarországon indult, magyar kutatók ötlete alapján, s innen terjedt el a világon. Másfél évtizeddel ezelőtt Csányi Vilmos kezdte el ezt a munkát, de először még minket, tanítványait kellett meggyőznie, hogy ennek értelme van, hogy ebből lesz valami. Azt lehet mondani, hogy mi fedeztük fel a családi kutyát. A történelemben persze mindig is voltak családi kutyák, de a tudomány számára az Etológia Tanszék kutatócsoportja mutatta be azokat a kutatási lehetőségeket, módszereket, amelyek – ha nagy szavakat akarok mondani – forradalmasították ezt a területet. Bebizonyítottuk, hogy a családban élő kutyáról megfigyelések, kísérletek segítségével éppoly releváns ismereteket lehet szerezni, mint a vadon élő állatokról. Lassan kialakultak saját kutatási irányaink: a kommunikáció, a tanulás, a szociális viselkedés vizsgálata, a gyerekek és a kutyák viselkedésének összehasonlítása. Ma már bármilyen problémával találkozom, úgy érzem, hogy azt a kutyával lehet a legjobban modellezni.

Régebben azért nem figyeltek a kutyára, mert domesztikált állat – ma éppen ezért vizsgálják egyre több helyen. Mi olyan érdekes a kutyában?

Miklósi Ádám: Valóban, ma úgy tűnik, hogy a kutya mindenre alkalmas. Rengeteg előnye van. Sok van belőle, aránylag gyorsan közel lehet hozzá férközni. Az egyik legnagyobb elismerés az volt, amikor az év elején a Harvard Egyetem professzora írt lelkendező e-mailt, hogy akkor ő most megszabadul az

eddig állataitól (apró gyapjasmajmokkal, tamarinokkal dolgozott), és áttér a kutyára. Rájött ugyanis, hogy tamarinból lehet neki egész életében hús, de kutyából akár több ezer is – ami a kutatónak nagyon fontos, akár a kísérletek megismételhetőségéről, akár új kísérletről van szó.

Akik kétségbe vonják az önök eredményeit, azok azt állítják, hogy a kutya ohjkor fantasztikus teljesítménye egyszerűen tanult viselkedés, nem pedig az evolúció során kialakult, a fajra jellemző, genetikailag meghatározott tulajdonság. Ezért aztán önök felneveltek néhány farkast családban, s ezek azóta egy sor kísérletben kontroll állatként szerepelnek.

Miklósi Ádám: Igen, az emberekben még ma is él a hiedelem, hogy szelídítés révén egy farkasból kutyát lehet csinálni. A mi kísérleteink arra is keresik a választ, hogy egy adott tulajdonság, viselkedés mögött genetikai meghatározottság van-e, vagy tanulás eredményét látjuk. Persze az is igaz, hogy a gyakorlatban ezt sokszor nagyon nehéz kimutatni.

Nagyon messze vagyunk még attól, hogy a genomon ki tudjuk mutatni a farkas és a kutya közti különbséget?

Miklósi Ádám: Ettől azért is messze vagyunk még, mert nagyon kevés farkasunk van. Retentó intenzív munkával jutottunk el odáig, hogy van tizenhárom állatunk, és egy Ausztriában most induló program is csak további hús felnevelt farkast ad majd a kutatásnak. Én inkább máshol remélem a genetikai különbséget megtalálni. Általában szoktunk a kutyáról beszélni, miközben a különböző fajták közt óriási a variabilitás. Ha a viselke-

désüket nézzük, akkor vannak köztük fajták, amelyek sokkal jobban hasonlítanak a farkasokhoz, és persze vannak sokkal „kutyaszereűbbek”. Talán a különböző fajták genetikai vizsgálata gyorsabb eredményt hozhat.

Persze kutya és kutya között óriási méretkülönbségek lehetnek, de ha valamiféle átlagot veszünk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a sokkal okosabbnak, tanulékonyabbnak tartott kutya agyterfogatata az evolúció során mintegy 25 %-kal kisebb lett, mint a farkasé. Ez nem ellentmondás?

Miklósi Ádám: Igen, ezt az adatot még ma is gyakran előveszik, de én mint etológus nem látok itt problémát. Ma már egyre kevesebben állítják, hogy az agy mérete közvetlen összefüggésben van az intelligenciával, kognitív képességekkel, azt meg pláne nem illik mondani, hogy a kutya vagy a farkas intelligensebb mint a másik, mert a teljesítmény a helyzettől függ, azt a körülmények határozzák meg. A kutya a családban mutat jobb képességeket, a farkas meg a természetben. A kérdést, hogy a kutya hogyan képes egy 25%-kal redukált aggyal éppen olyan jól teljesíteni, mint egy farkas a maga 100 %-ával, majd az agykutatóknak kell megoldaniuk.

A kutya – mint az önök kísérletei is bizonyítják – az emberrel él egy családban, és amilyen jól kooperál a gazdájával, annyira nem érdekli a többi kutyával való együttműködés. Tudjuk, hogy miért?

Miklósi Ádám: Pontosan nem, de én azt gondolom, hogy azért, mert az együtt töltött évezredek eredményeként a kutya számára ma már az ember áll a világ közepében. Ez már nem tanult, hanem genetikailag megha-

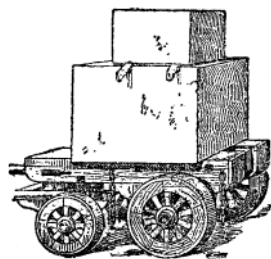
tározott tulajdonság, amit nem könnyű megváltoztatni.

*Ma mi a legérdekesebb a kutyában?
Őnök milyen kérdésekre keresik a választ?*

Miklósi Ádám: A kezdeti nehézségek után a kutatások nagyon szerteágazóakká váltak, amikor a módszer működött, egyre bátrabban tettünk fel nehezebb kérdéseket is. Az egyik kedvenc témánk a kutyák szociális tanulása, azaz hogy az ember vagy egy másik kutya megfigyelése révén hogyan jutnak hasznosítható információhoz. Kubinyi Enikővel és Pong-

rác Péterrel közösen számos kísérletben sikerült kimutatni, hogy egyes problémákat a kutyák úgy oldanak meg, hogy felhasználják az embertől elesett ismereteket. A másik, érdekes téma a kutyák vokalizációjának vizsgálata, amely – a farkassal való összehasonlító vizsgálatok alapján úgy tűnik – fontos változásokon ment keresztül. Eddigi eredményeink szerint a kutyák az ugatás révén belső állapotaik, érzelmeik széles skáláját tudják kifejezni.

Kulcsszavak: *családi kutya, kognitív képességek etológiája, tanulási kísérletek, ember–kutya kapcsolat*

KUTYA ÉS EMBER PÁRHUZAMOK: AZ EMBERI KOMMUNIKÁCIÓRA VALÓ ÉRZÉKENYSÉG EVOLÚCIÓJA

Topál József

PhD, tudományos főmunkatárs
MTA Pszichológiai Kutatóintézet
topaljosef@gmail.com

Az állati és emberi viselkedés és elmeműködés kutatói számára folyamatos kihívást jelent az az emberiséggel egyidős kérdés, hogy „*mi teszi az embert emberre?*” A kognitív tudományok különböző diszciplínái az elmúlt évtizedekben nagyon sokat tettek azért, hogy a természettudomány sajátos eszközeivel egyre hitelesebb válaszokat kaphassunk erre a kérdésre.

A viselkedés- és elmekutatás számára az összehasonlító evolúciós megközelítés adja meg azt a keretet, mely leginkább sikerrel kecsegtet. Az összehasonlító elmekutatás dinamikus fejlődő tudományterület, melynek egyik fő oka, hogy a kognitív pszichológia saját kutatási stratégiájaként egyre inkább sikerrel integrálja az evolúciós és etológiai szemléletet, valamint az összehasonlító módszert. Az emberi elmeképességek ezen új perspektívába való helyezése pedig lehetőséget teremt arra, hogy mélyebb belátást nyerhessünk a kognitív képességek evolúciójának és működésének titkaiba. Jelen tanulmány az ember és a kutya viselkedésének és elmeműködésének egyik sajátos megnyilvánulásán keresztül próbál bepillantást nyújtani e megismerési folyamatba.

Természetes pedagógia – a tudás átadásának humánspecifikus formája

A kutatás kiindulópontját a Csibra Gergely és Gergely György nevéhez köthető új hipotézis jelentette (Csibra–Gergely, 2009), amely nemcsak új szempontokkal gazdagítja elképzeléseinket az emberi kultúra, és az annak alapját képező ismeretátadási folyamatok evolúciós megjelenéséről, hanem átformálhatja a kutya háziásításának következményeiről alkotott elképzeléseinket is.

Központi gondolata, hogy a primátakon belül megjelent *homo* vonalat egy olyan specifikus adaptáció tette szociális és kognitív értelemben kiemelkedővé, melyet találó elnevezéssel *természetes pedagógia* névvel illették. E szerint az emberré válás egyik fontos evolúciós kihívása lehetett az a probléma, amely abban jelentkezett, hogy a zárt és egyre inkább individualizálódó csoportok kialakulásával a csoporttagok között gyorsan és hatékonyan kellett megosztani az ismereteket. Ennek megoldását jelentette fajunk evolúciójának az a kulcsfontosságú lépése, melynek lényege, hogy az emberi kommunikáció a hominizáció során egy olyan *interaktív me-*

chanizmussá alakult, amely az állati kommunikációs rendszerekhez képest két lényeges vonatkozásban is „minőségi ugrásnak” számít. Egyrészt ez tette lehetővé az ember számára az állatvilágban egyedülállóan *gyors és hatékony* szociális tanulást akár az olyan komplex esetekben is, amikor a közvetíteni kívánt tudás a „naiv tanuló” számára ok-okozati összefüggéseiben nehezen belátható. Másrészt pedig ez a mechanizmus képes volt biztosítani azt is, hogy a tanuló már egyetlen vagy néhány megfigyelést követően *általános tudásra*, tehát a konkrét tanulási helyzettől nagymértékben függetleníthető ismeretre tegyen szert.

Utóbbi szempont érvényesítése nehéz, ugyanis a szociális tanulási helyzetekben a tapasztalt egyed részéről kinyilvánított tudás mindig epizodikus és egyedi, vagyis az adott helyen, adott időben, adott objektummal kapcsolatban nyilvánul meg. Ugyanakkor fontos tényező, hiszen a csoporttagok közötti ismeret megosztása gyakran csak akkor adaptív, ha a naiv egyed nem a konkrét helyzethez köthető epizodikus, hanem generikus (általánosítható) tudásra tesz szert a megfigyelés révén. Más szóval a tanultakat később, a tanulási helyzet konkrét körülményeitől függetlenül is képes megfelelő módon alkalmazni.

Amikor például egy naiv egyed megfigyeli, amint tapasztalt csoporttársa egy kemény csonthéjas termést egy kődarab segítségével feltör, akkor az így megjelenített epizodikus ismeret („ezt a konkrét diót, ezzel a kőszközzel, ilyen módon lehet feltörni”) önmagában nem sokat ér. A naiv egyednek ugyanis valamiképpen arra az általános ismeretre kell szert tennie, hogy bármely hasonló típusú csonthéjas termést, bármely, a „tanító/demonstrátor” által használt kődarabhoz lényeges elemeiben hasonló formájú kővel fel lehet törni a megfigyelt mozdulatsor alkalmazásával.

Az embert nem tekintve, még a legfejlettebb szociális tanulási mechanizmusokkal bíró fajokra is igaz, hogy ahhoz, hogy a naiv megfigyelők általánosítható, tehát különböző kontextusokban rugalmasan alkalmazható tudáshoz jussanak, az szükséges, hogy ismételten szembesüljenek az adott ismerettel (például a tapasztalt egyedek különböző helyzetekben történő többszöri megfigyelése által). Ez egy meglehetősen lassú és bizonytalan folyamat, hiszen a generikus ismeret megszerzése azon áll vagy bukik, hogy a naiv egyed az egyes tanulási/tanítási helyzetekben megfigyelt epizodikus jellegű információk invariáns, közös elemeit képes-e felismerni és megjegyezni, és ezeket, mint a feladat megoldása szempontjából releváns és fontos elemeket általános, új helyzetekben is alkalmazható tudássá felépíteni.

Nem véletlen tehát, hogy a mégoly intelligens csimpánz esetében is több mint 3,5 év kell ahhoz, hogy anyja ismételt megfigyelése után a kölyök elkezdje használni azokat a kőszközöket, amelyek a diótöréshez szükségesek, és még több évnek kell eltelnie, mire valóban elsajátítja a diótörés mesterségét (Nakamura – Matsuzawa, 1997).

Pedig a csimpánzbébit körülvevő tárgyi világ komplexitását tekintve messze elmarad attól, ami az ember környezetét jellemzi. Fajunk fejlett konstrukciós aktivitása egy olyan bonyolult tárgyi világot hozott létre, amely áttekinthetetlen, ok-okozati összefüggéseiben, céljában gyakran homályos tudástartalmakat jelenít meg, s ennek ellenére ezt a naiv megfigyelőknek valahogyan el kell sajátítaniuk. Mindez egy új típusú tanulási problémaként jelentkezett az ember evolúciójának azon szakaszában, amikor a tárgyi kultúra is megjelent. Ugyanis az ismeretek hatékony közvetítése a meglévő szociális tanulási mechanizmusokkal

megoldhatatlannak bizonyult, s ez veszélyeztette az innovációk, készségek sikeres, generációról-generációra történő átadását, azaz a kultúra megjelenését és fennmaradását.

Erre válasz a *természetes pedagógia*, e sajátos tanulási mechanizmus, amely a tudás osztrénv-referenciális jegyekkel kiegészített demonstrációján alapul, vagyis nemcsak az elsajátítandó ismeretet jeleníti meg (pl. mag feltörése kővel), hanem azt olyan kommunikációs jelzésekkel kíséri, amely a közlési szándék kifejezése mellett ráutaló (referenciális) jelzésekkel emeli ki az elsajátítandó tudás lényeges és általánosítható momentumait.

Fontos jellemzője az efféle kommunikatív tudás-átadásnak, hogy a tapasztalt demonstrátor aktívan vezeti a naiv tanulót, szelektív módon jelenítve meg saját tárgyi tudásának azon elemeit, melyeket tapasztalatlan partnerének érdemes elsajátítania anélkül, hogy ezen elemek ok-okozati összefüggéseit az feltétlenül megértené. A természetes pedagógia mint szociális tanulási mechanizmus tehát mintegy lerövidíti, ill. megkerüli azt a hosszú és komplex kognitív folyamatot, amikor a naiv egyednek megfigyeléses tanulás révén kell egy nehezen átlátható akció szerkezetét és kognitív hátterét megértenie ahhoz, hogy később azt releváns módon reprodukálni tudja. Ez lényeges tulajdonsága a rendszernek, hisz az adott kulturális konstrukciókkal jellemzett csoportba való integrálódás, és az ehhez szükséges ismeretek megszerzése az embernél már csecsemőkorban elkezdődik, amikor a „tanuló” megértőképessége, kognitív kapacitásai még meglehetősen korlátozottak.

A csecsemő mint a természetes pedagógia alanya

Azt a hipotézist, hogy az ember specifikusan szelektálódott arra, hogy természetes peda-

gógóján alapuló interakciók nyomán ismeretekhez jusson, indirekt módon támasztják alá azok a megfigyelések, melyek szerint a pedagógiai receptivitás alapvető ismérvei már fiatal csecsemőknél tetten érhetők.

Egyrészt a természetes pedagógiján alapuló interakciók alapvetően osztrénv jellegűek, vagyis tipikus vejejárói azok a szándékkifejező jegyek, melyek egyértelművé teszik, hogy az azt követő akció (például eszközhasználat) ismeretközlési szándékkal kerül bemutatásra, és meghatározzák a tudás-átadás címzettjét is, akinek a bemutató szól. Mivel bármely rákövetkező jelzés értelmezése függ attól, hogy az akciót kommunikációként tekinti-e az alany, a szándékkifejező jelekre való érzékenység fontos feltétele annak, hogy valaki képes legyen ezúton ismeretet szerezni.

Az emberi kommunikáció legnyilvánvalóbb kommunikációs-szándék kifejező jelzése a célszemélyre való rátekintés, amely gyakran kölcsönös szemkontaktushoz vezet. A csecsemők már újszülött kortól kezdve kifejezett fogadóképességet mutatnak a felnőttek efféle kommunikációja iránt, megfigyelhető például, hogy preferálják a rájuk tekintő arcképeket azokkal szemben, amelyek tekintetüket elfordítják (Farroni et al., 2006). Sőt úgy tűnik, hogy négyhónaposan már képesek úgy értelmezni a dinamikus szemkontaktust, mint szándékkifejező jelzést, amit az is alátámaszt, hogy ilyen ingerekre ugyanazok az idegi struktúrák aktiválódnak bennük, mint a felnőttekben (Kampe et al., 2003). Más adatok szerint ugyanazok az idegi struktúrák aktiválódnak bennük az olyan merőben különböző arcjelzésekre, mint a szemöldök megemlése és a rápillantás, melyekben „csupán” az a közös, hogy a felnőttek mindkettőt kommunikációs szándékot kifejező jelként értelmezik (Grossmann et al., 2008).

Persze a kommunikációs szándékot kifejező jelek nemcsak vizuálisak lehetnek, így például a csecsemőre irányuló, nagyon jellegzetes intonációval kísért ún. dajkabeszédnek is alapvetően az a funkciója, hogy a baba felé a közlési szándékot kinyilvánítsa, és jelezze számára, hogy ő a címzettje a következő kommunikációnak.

Fontos, hogy a kommunikációs szándékot kifejező jelzések hatására a gyerek nem egyszerűen aktívabb figyelmi állapotba kerül, hanem ez azt is jelenti számára, hogy itt és most alkalom adódik arra, hogy ismereteket szerezzen a környezetében lévő dolgokról. Erre utal az is, hogy az ilyen szándék-kifejező jegyek hatására a csecsemő hajlamos a rákövetkező kommunikációs viselkedéseket referenciális, tehát valami külső dologra vonatkozóként értelmezni.

Bár nyilvánvaló, hogy néhány hónaposan a csecsemő még egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben képes megérteni a nyelvi vagy egyéb szimbolikus referens meghatározási módokat, az olyan irányjelző gesztusok értelmezése nem okoz számára gondot, mint például a tekintet átírányítása az alanyról a céltárgyra. A babák már nagyon korán követik az interaktív partner tekintetének irányváltásait, és ez alapján meg tudják határozni, hogy az illető mire néz (Gredebäck et al., 2008). Úgy tűnik, ez részükről nem pusztán egy asszociatív kapcsolat felismerése a mások tekintete és a külvilág objektumai között, hanem a tekintet követése egyben kommunikációs aktus is. Ezt igazolja, hogy hat hónapos csecsemők a tekintet átfordítását csak akkor követik, ha azt valamilyen kommunikációs szándékot kifejező jelzés előzte meg (például szemkontaktus vagy kifejezetten nekik címzett megszólítás, Senju – Csibra, 2008). Ugyanakkor a természetes pedagógia műkö-

désének az is jellemzője, hogy a közlési szándékot kifejező referenciális jelzésekkel kombinált kommunikáció a megfigyelőben olyan specifikus elvárást indukál, miszerint a megfigyelt partner (tanító) nem egyszerűen az aktuális helyzetben érvényes ismereteket közli, hanem viselkedésével valami általánosítható tudást jelenít meg. Ennek a speciális értelmezési „elfogultságnak” már csecsemőkorban is vannak megnyilvánuló jelei.

Nyilvánvaló például, hogy a tárgyak felismeréséhez, megfelelő kategóriákba való besorolásához a csecsemőnek a tárgy általános (időben tartósan fennmaradó) tulajdonságait kell rögzítenie. A tárgy vizuális sajátosságait (színe, formája) általában tartós tulajdonságnak tekinthetők, és ezért jó támpontot adnak ahhoz, hogy a baba eldöntse, hogy egy tárgy azonos-e a korábban látottal, avagy legalábbis ugyanabba a kategóriába sorolható-e. Ezzel szemben egy manipulálható mozgatható tárgy esetén a térbeli elhelyezkedés, az aktuális fizikai környezet csak epizodikus, átmeneti jelleg, amely nem hordoz általános, a tárgy sajátosságait, funkcióját érintő információt, és így nem is használható a későbbi azonosításkor.

Vizsgálatok szerint a csecsemők már kilenc hónaposan attól függően figyelnek egy tárgy epizodikus vagy általános sajátosságaira, hogy természetes pedagógiai helyzetben (oszténzív-kommunikatív jelekkel kísérve) mutatják-e nekik a tárgyat (Yoon et al., 2008). Azaz egy nem kommunikatív helyzetben inkább észreveszik egy tárgy elhelyezésében bekövetkezett változást, mintsem egyedi sajátosságainak (színe, formája) megváltozását. Ilyenkor ugyanis elsősorban az epizodikus információkra, a térbeli elhelyezkedésre fókuszálják figyelmüket, s nem tanulnak a tárgy egyedi, időben állandó sajátosságairól. Viszont éppen fordí-

tott a helyzet, ha a tárgyat kommunikatív helyzetben érzékelik. Ez utóbbi esetben sokkal feltűnőbb számukra, ha a tárgy kinézete (tehát a kommunikatív bemutató során általános és időben állandó tulajdonságként memorizált sajátossága) változik meg, s nem foglalkoznak a tárgy helyének változásával.

A kommunikációs jelzések specifikus befolyásoló hatása tehát elősegíti, hogy a korlátozott figyelmi és memóriakapacitású csecsemő kognitív erőforrásait egy szociális tanulási helyzetben ne ossza meg a lényeges (általánosítható tudást hordozó) és lényegtelen (epizodikus) elemek között, hanem a megfelelő tényezőkre fókuszáljon anélkül, hogy erről tudatos döntést kellene hoznia.

Az A-nem-B hiba mint a kommunikációs jegyekre való érzékenység indikátora

A természetes pedagógia hipotézise, mint minden olyan elképzelés, amely alapvetően új szempontok szerint rendez el az elme evolúciójáról és működéséről alkotott aktuális ismereteinket, alkalmas lehet arra, hogy mint elméleti keretet használva megpróbáljuk újra értelmezni az ember (és más fajok) viselkedésének egyes jelenségeit.

Jó példa erre az úgynevezett A-nem-B hiba, a szakirodalomban több mint fél évszázada leírt és jól ismert jelenség, amely az egy év körüli gyerekek tárgykereső feladathelyzetben megnyilvánuló furcsa viselkedéséről szól (Piaget, 1954). E viselkedés könnyen előhívható azzal a hagyományos alkalmazott feladathelyzettel, amelyben a kísérletvezető a baba szeme láttára ismételtelen elrejt egy tárgyat két egyforma rejtkehely valamelyike alá (az A helyre) majd hagyja, hogy a baba újra és újra megkeresse azt. Miután kialakult a stabil keresési válasz, a kísérletvezető a rejtéseket úgy folytatja, hogy a tárgyat ugyancsak a baba

szeme láttára egymás után akár többször is a másik helyre (B) rejti el. A 8–12 hónapos babák tipikus viselkedése ilyenkor, hogy fenntartva korábban már többször bevált akciójukat, ezúttal is gyakran visszanyúlnak az üres (A) rejtkehelyhez, és ott keresik a tárgyat.

Az A-nem-B hiba magyarázatára az elmúlt évtizedekben egész sor eltérő hipotézist fogalmaztak meg a viselkedéskutatók (ezek áttekintését lásd Topál, 2009). Bár ezek sokszor ellentmondanak egymásnak, abban valamennyien megegyeznek, hogy átmeneti, egyedfejlődési éretlenség lehet e keresési hiba (az üres rejtkehelyre való visszanyúlás) oka. Ebben az életkorban ugyanis a rejtett tárgy képének elmében való megjelenítése, az emléknym előhívása, illetve az elmében őrzött információk és az ezekkel összefüggésbe hozható motoros akciók összehangolása még nem tökéletesen fejlett.

Mindannak alapján azonban, amit a természetes pedagógiáról és a csecsemők veleszületett előkészítettségéről korábban kifejtettünk, felvetődik az a lehetőség, hogy egészen másról van szó. Meglehet ugyanis, hogy az A-nem-B hibaként megjelenő viselkedés nem (illetve nem csak) a csecsemők fejletlen figyelmi és reprezentációs képességeit tükrözi, hanem paradox módon az emberi élet korai szakaszában megnyilvánuló kifinomult szociális kompetencia, a társas helyzetekben létrejövő tanulásra való beállítódás jele.

Az efféle tárgyrejtési helyzeteknek ugyanis van egy fontos, de korábban figyelmen kívül hagyott sajátossága is. Mégpedig az, hogy a standard eljárás keretében elvégzett ismételt próbák valójában egy olyan társas kontextusban jelennek meg, ahol a rejtést végző személy szemtől szemben az alannal egy bonyolult kommunikációs interakcióban, számos szándékkifejező és figyelemfelkeltő,

valamint referenciális jelzés (szemkontaktus, az alany megszólítása, a tárgy, a rejtekhely és az alany közötti tekintetváltások stb.) természetes módon való bemutatásával kíséri a tárgy rejtését.

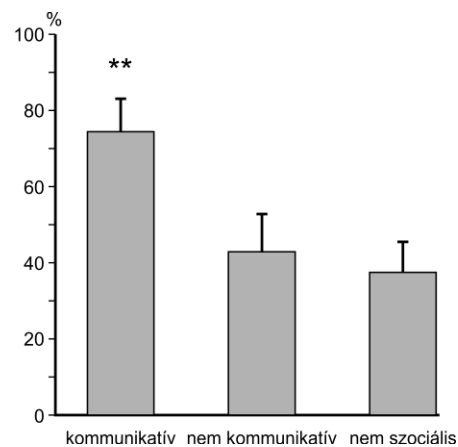
Ezért a feladathelyzetben a csecsemő részéről kialakítandó választ befolyásolhatja az alanyok „természetes pedagógia” iránti érzékenysége, vagyis, hogy a rejteketek kísérő kommunikációs jelzések azt a (félvezető) benyomást keltik elméjében, mintha nem egy „szimpla” tárgykeresési feladatban, hanem tanítási helyzetben venne részt, ahol valamiféle általánosítható ismeretet kell megragadnia.

Ezt tesztelendő, a hagyományos feladatstruktúrát megtartva (a baba szeme láttára négyszer az A, majd háromszor a B rejtekhely alá teszünk egy számára érdekes játéktárgyat) azt vizsgáltuk, hogy a tízhónapos csecsemők kereső viselkedése hogyan változik meg annak függvényében, hogy a rejtést kísérik-e a természetes pedagógiai interakciókat jellemző kommunikációs szándékot kifejező, „tanításra” utaló jelzések (Topál et al., 2008).

Az ún. „Kommunikatív rejtés” helyzetben a babák számára a tárgyat egy természetes módon kommunikáló kísérletvezető rejtette el a két egyforma edény valamelyike alá. A rejteketek előtt megzörgette a tárgyat, megszólította a babát, szemkontaktust létesített vele, majd további kommunikatív eszközöket alkalmazott (oda-vissza nézegetés a baba és a tárgy között, szóbeli figyelemfelhívás) miközben az A edény alá helyezte a tárgyat. A B próbákban pedig csak a bemutatott akció indításakor alkalmazta a kommunikációs kulcsokat, az edénybe rejtéskor csak a tárgy zörgetésével tartotta fent a baba figyelmét. Ezzel szemben a „Nem kommunikatív rejtés” helyzetben a kísérletvezető a babától 90 fokban elfordulva ült, nem nézett rá, nem szólt

hozzá, hanem annak figyelmét a bemutatott akcióra csak a tárgy megszólaltatásával tartotta fent. A „Nem szociális rejtés” helyzetben pedig a kísérletvezető függöny mögül végezte a próbákat úgy, hogy a berendezést egy vékony damillal mozgatta, s a baba figyelmét ezúttal is a tárgy megszólaltatásával biztosította.

A kísérlet első felében, amikor a tárgy egy más után többször is az A rejtekhelyre került, a csecsemőknek nem okozott gondot a játék megkeresése: általában oda nyúltak, ahol a tárgy valóban volt. Amikor azonban a kísérletvezető a tárgyat a másik (B) edény alá helyezte, attól függően követték el gyakrabban vagy ritkábban az ebben az életkorban egyébként tipikusan jellemző A-nem-B hibát, azaz nyúltak vissza az üres (A) edényhez, hogy a próbák során milyen mértékben voltak jelen a tárgy mozgását kísérő szociális kommunikációs jelzések. Míg a kommunikatív rejtési helyzetben gyakran, a nem kommunikatív és a nem szociális helyzetekben jóval ritkábban hibáztak (1. ábra).

1. ábra • Csecsemők hibás keresési válaszainak %-os aránya a különböző rejtési helyzetek B próbái során. N=14 mindhárom csoportban, **: eltérés a másik két csoporttól, $p < 0,05$

Úgy tűnik tehát, hogy a kommunikációs jelzésektől megfosztott helyzetekben a csecsemők hajlamosabbak a szituáció epizodikus elemeire (a tárgy aktuális helye) figyelni, s eképpen a feladatot tárgykeresési céllal azonosítani (azaz „keresd a tárgyat ott, ahol legutóbb láttad eltűnni”). Ezzel szemben a „természetes pedagógia” hipotézisével összhangban a kommunikációs viselkedési jegyekkel gazdagon „fűszerezett” rejtést általános tanítási-ismeretátadási helyzetnek tekintik, melyben elméjük inkább valamely általánosítható információt igyekszik megragadni (például „az A edény az, amelyet manipulálni kell, amikor a tárgyat keressük”).

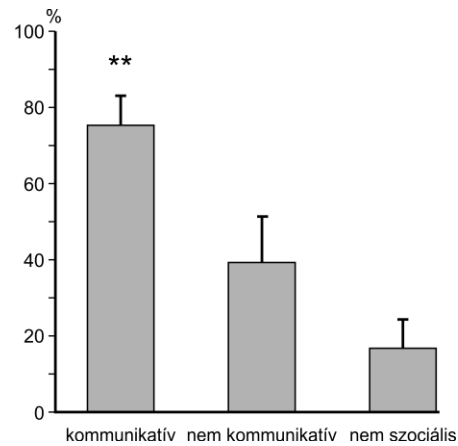
Míg ez a vizsgálat egy klasszikusan közismert viselkedési jelenség újraértelmezésén keresztül demonstrálja, hogy az emberi csecsemő specifikusan elő van készítve arra, hogy a természetes pedagógián alapuló interakciókban „befogadóként” részt vegyen, a kommunikációs jelzésekre való efféle humánspecifikus érzékenység evolúcióját illetően egy további összehasonlító vizsgálatunk hozott érdekes eredményeket.

Az ember ugyanis nem az egyetlen olyan faj, amely speciálisan reagál az emberi kommunikáció szándékkifejező és ráutaló (referenciális) jelzéseire. Több, a közelmúltban megjelent tanulmány igazolja azt is, hogy a kutyák – feltehetően a háziasítás során végbement viselkedésevolúciós változások miatt – funkcionálisan hasonló érzékenységet mutatnak, és e tekintetben messze felülmúlják még az emberszabásúakat is (az erre vonatkozó eredmények áttekintését lásd Topál et al., 2009a). Kézenfekvő tehát, hogy megvizsgáljuk, vajon a csecsemőknél tapasztaltakhoz hasonlóan befolyásolják-e a kommunikációs jelzések a kutyák A-nem-B hiba elkövetési hajlandóságát, és ezen keresztül mennyiben

vonhatunk érvényes párhuzamot a kutya és a csecsemő természetes pedagógiai helyzetekre való speciális reaktivitása között.

Egy újabb vizsgálatban tehát felnőtt családi kutyák viselkedését figyeltük meg a fent említett csecsemőkísérlet helyzeteihez lényegében hasonló szituációkban (Topál et al., 2009b). Az eredmények szerint a kutyák viselkedése nagymértékben megfeleltethető volt a csecsemőkének. A kísérlet első szakaszában, amikor a tárgy többször egymás után az A rejtekhelyre került, a kutyák a rejtési körülményektől függetlenül a próbák túlnyomó többségében a jutalmat tartalmazó rejtekhelyet választották. Amikor azonban a tárgy a másik helyre került át, akkor abban a csoportban, ahol a kísérletvezető kommunikációs tanítási szándékra utaló viselkedési jegyekkel kísérte a tárgy rejtését, a csecsemőkhöz hasonlóan ők is az üres, de korábban ismételt jutalmazott rejtekhelyet (A) választották. Ugyanakkor könnyedén megtalálták a tárgyat az új helyen, azaz nem követték el az A-nem-B hibát azokban a csoportokban, ahol a kommunikációs jelzések hiányoztak (2. ábra).

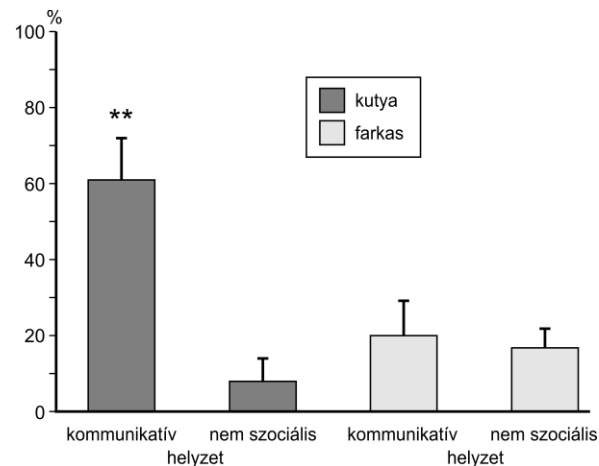
A csecsemők és kutyák reakcióiban megfigyelhető nagymértékű hasonlóság lehetséges evolúciós hátterére vonatkozó elképzeléseinket tovább árnyalja az a kísérletünk, amelyben kutyák, és ember által felnevelt szelíd farkasok viselkedését hasonlítottuk össze (Topál et al., 2009b). Az elrejtett jutalom játék helyett ezúttal táplálék volt, és minden egyedet megfigyeltünk mind a kommunikatív, mind pedig a nem szociális rejtési helyzetben. Az eredmények egyértelműen arra utalnak, hogy míg a kutyáknál ilyen körülmények között is tetten érhető a szociális jelzésekkel való befolyásolhatóság (jelentős arányban elkövették az A-nem-B hibát a kommunikatív helyzetben) addig a

2. ábra • Felnőtt kutyák hibás keresési válaszainak százalékos aránya a különböző rejtési helyzetek B próbái során. $N=12$ mindhárom csoportban, **: eltérés a másik két csoporttól, $p < 0,01$

farkasoknál ennek nyoma sem volt (mindkét szituációban csak ritkán hibáztak. (3. ábra)

A kutya és farkas szociális jelzésekkel való befolyásolhatóságban mutatkozó különbsé-

3. ábra • Felnőtt kutyák ($N=12$) és ember által felnevelt felnőtt farkasok ($N=10$) hibás keresési válaszainak százalékos aránya a különböző rejtési helyzetek B próbái során. **: eltérés a másik két csoporttól, $p < 0,01$

gek azt valószínűsítik, hogy a kutya háziásítása során olyan szelekciós folyamatok zajlottak, amelyek következtében az emberi csecsemőnél is megfigyelhető kommunikációs jegyekre való érzékenység alakult ki. Ennek lényege, hogy a „természetes pedagógia” kommunikációs jelzéseinek hatására a megfigyelő elméjében egy speciális érzékelési és értelmezési állapot jön létre, amely hatékonyan fókuszálja a naiv alany figyelmi kapacitását, és ezzel összefüggésben lévő kognitív feldolgozási folyamatait a megfigyelt akció számára releváns elemeire.

Persze ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kutya e specifikus kommunikációs befolyásolhatóságát ugyanaz a kognitív mechanizmus hozza létre, mint amit a természetes pedagógia hipotézise a babáknál feltételez. (Vagyis, hogy a baba a pedagógiai jegyekkel kiegészített demonstrációt úgy tekinti, mint általánosítható tudástartalmat megjelenítő tanítást, s emiatt tanulási folyamatait a helyzet általánosítható komponenseire fókuszálja.)

Ezért megvizsgáltuk, hogy mi történik akkor, ha az A próbák után (a stabil keresési válasz kialakulását követően) megváltoztatjuk a kísérleti helyzet egy epizodikusnak minősíthető elemét (a rejtő személyét kicseréljük, és egy új személy rejti a tárgyat a B helyre). A csecsemők válaszait ez a változtatás nem befolyásolta, ők ugyanolyan gyakran választották az üres (B) edényt, mint amikor végig ugyanaz a személy volt jelen. Úgy tűnik, hogy a babák a bemutató személyétől függetlenül alkalmazzák a tanításként (félre)értelmezett helyzetből leszűrt általánosítható ismeretet („a tárgyat az A helyen kell keresni”). A kutyáknál azonban a változtatás hatására csökkent az üres rejtéshely választásának gyakorisága, mely úgy értelmezhető, hogy ők az ember kommunikációval kísért demonstrációját (a tárgy ismételt rejtése az A helyre) egy olyan, személyhez kötött epizodikus instrukcióként értelmezték, melyet az adott személy jelenlétében a neki való „megfelelési kényszer” miatt követnek akkor is, amikor a tárgy már máshova van rejtve.

Összefoglalás

A szociális tanulással megszerezhető ismeretek saját viselkedési repertoárba való gyors és hatékony integrálása nemcsak a korai ember számára lehetett fontos adaptációs kihívás a kulturális evolúció hajnalán, hanem az elmúlt néhány tízezer évben az emberi közösségbe fokozatosan beépülő és kutyává domesztikálódó farkas is hasonló alkalmazkodási problémával kellett szembesülnön. Kézenfekvő feltevelés, hogy ahogyan egy csecsemőnek, úgy a kutyának is hatalmas mennyiségű, az adott szociális struktúrában releváns ismeretet kell elsajátítania ahhoz, hogy az adott közösségbe

minél konfliktusmentesebben tudjon beilleszkedni. Azonban mind a kutyának, mind pedig a csecsemőnek csak korlátozott kognitív erőforrások állnak rendelkezésére ahhoz, hogy a környezetéből szociális tanulás útján megszerezhető ismeretek, viselkedési szabályok stb. ok-okozati hátterébe, kognitív struktúrájába belátást nyerjen. Az utóbbi időben egyre gyarapodnak azok a kísérletes vizsgálatok, amelyek azt támasztják alá, hogy ebben a csecsemőt egy nagyon hatékony tanulási mechanizmus segíti, amely a természetes pedagógián, a szabályszerűségek spontán felismerésén és új reprezentációs rendszerek megkonstruálásának képességén alapul.

Ugyanakkor arra vonatkozóan is elkezdtek gyűlni az adatok, hogy a kutyában – az embertől oly távoli törzsfajlódási ponton – feltehetően a hasonló környezeti alkalmazkodási kényszerek hatására egy, az emberéhez funkcióját tekintve analóg evolúciós folyamat játszódhatott le. Ennek következtében válhatott a kutya képessé arra, hogy a maga módján részt vegyen abban a sajátos és csak az emberre jellemző kommunikációs interakcióban, amely a természetes pedagógia. Nyilvánvalóan messze vagyunk még attól, hogy a kutya-gyerek szociokognitív folyamataiban mutatkozó párhuzamokat igazán megértjük, de a jelenlegi eredmények jó kiindulópontot és ígéretes lehetőséget jelentenek a jövőbeni kutatások számára.

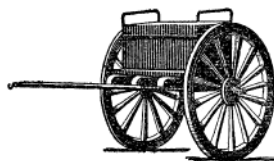
A szerző kutatásait az OTKA (K76043) támogatja.

Kulcsszavak: *kommunikáció, evolúció, kogníció, kutya, ember, csecsemő, A-nem-B hiba, természetes pedagógia*

IRODALOM

- Csibra Gergely – Gergely György (2009): Natural Pedagogy. Trends in Cognitive Sciences. **13**, 144–153.
- Farroni, Teresa – Menon, E. – Johnson, H. (2006): Factors Influencing Newborns' Preference for Faces with Eye Contact. Journal of Experimental Child Psychology. **95**, 298–308.
- Gredebäck, Gustaf – Theuring, C. – Hauf, P. et al. (2008): The Microstructure of Infants' Gaze As They View Adult Shifts in Overt Attention. Infancy. **13**, 533–543.
- Nakamura–Inoue, Noriko – Matsuzawa, Tetsuro (1997): Development of Stone Tool Use by Wild Chimpanzees (Pan troglodytes) Journal of Comparative Psychology. **111**, 159–173.
- Kampe, Knut K. W. – Frith, C. D. – Frith, U. (2003): „Hey John”: Signals Conveying Communicative Intention toward the Self Activate Brain Regions Associated with „Mentalizing,” Regardless of Modality. The Journal of Neuroscience. **23**, 5258–5263.
- Piaget, Jean (1954): *The Construction of Reality in the Child*. Basic Books, New York

- Senju, Atshushi – Csibra Gergely (2008): Gaze Following in Human Infants Depends on Communicative Signals. Current Biology. **18**, 668–671.
- Topál József – Gergely Gy. – Miklósi Á. et al. (2008): Infants Perseverative Search Errors Are Induced by Pragmatic Misinterpretation. Science. **321**, 1831–1834.
- Topál József (2009): Az összehasonlító evolúciós perspektíva szerepe a piegetiánus tárgyállandóság értelmezésében. Pszichológia. **29**, 189–215.
- Topál József – Miklósi Á. – Gácsi M. et al. (2009a): Dog As a Complementary Model for Understanding Human Social Behavior. Advances in the Study of Behavior. **39**, 71–116.
- Topál József – Gergely Gy. – Erdőhegyi Á. et al. (2009b): Differential Sensitivity to Human Communication in Dogs, Wolves and Human Infants. Science. **325**, 1269–1272.
- Yoon, Jennifer M. D. – Johnson, M. H. – Csibra G. (2008): Communication-induced Memory Biases in Preverbal Infants. Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA. **105**, 13690–13695.

AZ ŐSELEMEK – TERMÉSZETI ERŐFORRÁSOK – ÉS AZ EMBER A TUDOMÁNY AZ ÉLHETŐ FÖLDÉRT, 2008

Cselőtei László

az MTA rendes tagja, professzor emeritus,
Szent István Egyetem Mezőgazdaság és Környezettudományi Kar, Gödöllő

„A kertészeti termelésben
növényéletlen problémák rejlenek.
Ézért a fiziológus a kertésznek,
a kertész a fiziológusnak az iskolájába járjon.
Mindegyik sokat tanulhat a másiktól.”
Hans Molisch, 1926

Ökológiai lábnyom a természetben
és a természetben

2008-ban, a Magyar Tudomány Napján a Magyar Tudományos Akadémián az őselemekkel, a *természeti erőforrásokkal* foglalkoztunk. Velük és az emberrel, akivel és akiért van a mi élhető világunk. Ennek a hasznosulásán, hasznosításán dolgozunk, hogy az *folyamatos változása során* általunk belátható módon maradjon meg és fejlődjön tovább, úgy, ahogy mindig is akartuk: a föld és népe, azok együttélése jobbat, értékesebbet adjon, adhasson tovább gyermekeinknek, az utánunk jövőknek.

Az analízis és a szintézis minden tevékenységünkben egységes folyamatként jelenik meg. Mégis van, amikor inkább gyűjtjük, máskor meg dobjuk a köveket.

Életünk még alkotónak érzett szakaszában, munkánkban egyre inkább az összegzés, a szintézis lesz a meghatározó. Ekkor újraértékeljük korábbi eredményeinket, és használjuk az addig felhalmozódott tudást, tapasztalatokat. Ez az, amit másodlagos, *szekunder kutatásnak* nevezünk, ahol a régi ismeretek fényében a mában újat alkotunk.

Két évvel ezelőtt számomra ilyen összefoglaló írásként jelent meg Vida Gábor *Fenntarthatóság és a tudósok felelőssége* című tanulmánya. Ebben így ír a szerző: „A környezeti fenntarthatóság (vagy fenntarthatatlanság) legszemléletesebb kifejezője az *ökológiai lábnyom*, amely megadja, hogy mekkora terület képes megtermelni (*megteremni*) fogyasztási javainkat, és feldolgozni hulladékainkat, azaz biztosítani a fenntarthatóságot” (Vida, 2007). Mások – ebben a folyamatban a víz kiemelkedő szerepe miatt – a *víz lábnyom* kifejezést használják.

A több mint félévszázados, *A mezőgazdaság vonzásában* (Cselőtei, 2004b) oktató- és kutatómunkámat a vízgazdálkodás, benne az *öntözés és vidéke* (Erdei, 1971), a *Víz(hiány) a Homokhátságon* (Táj, termelés, gazdaság, tár-

sadalom, Cselőtei, 2005b) jellemezte. Társadalmi-gazdasági életünknek ma is ez az egyik legjelentősebb problémája. Különböző megfogalmazásokkal *A föld és népe* (Cselőtei, 2008a), *A város gazdaság, társadalom* (Cselőtei, 2005/b) a *vidékfejlesztés* problémakörének egyik legfontosabb összetevője. Ezért Vida Gábor elokvens *ökológiai lábnyom* kifejezését az én munkám szemlélete szerint jobban tükrözi a *termesztés-ökológiai lábnyom* (Cselőtei, 2002). Ennek elsődleges terméke a ma oly sokszor hangsúlyozott *asszimilátum*. Az a szénhidrát, amely adott termőhelyen, termőföldön, az ottani természeti erőforrások – a föld, a víz, a tűz (energia), a levegő (benne a fény, a sugárzás, a hó és a szén-dioxid stb.) összhatásának eredményeként jön létre. Ez az, amit másként *biomasszáknak* is nevezünk.

Eddigi tevékenységem során, de különösen az elmúlt egy–másfél évtizedben a korábbiakra is építve, e témakörben végzett munkám jelentős része írásban is megjelent (Cselőtei, 2000, 2005a, 2005b, 2008a, 2008b). Most ezek összefoglalása – néhány gondolat, a kontúrokat kifejező esetvonással – hozzájárulás kíván lenni tudományterületem, szemléletem bemutatásához, vele *jövőképek* alakításához.

A növény–víz (környezet) kapcsolata

A növény–víz kapcsolatrendszerben felhalmozódó ismeretek Magyarországon a 1900-as évek első harmadáig nagyrészt a termesztési gyakorlat tapasztalataira épültek. Az 1930-as években meginduló szervezett öntözésfejlesztés során Kisújszálláson öntözési kutatóállomás alakult, amely az 1940–50-es évek fordulóján a Szarvasi Öntözési Kutató Intézeté fejlődött tovább.

Ugyanebben az időben indult meg az Agrártudományi Egyetem Kertészettudomá-

nyi Karának Zöldségtermesztési Tanszékén a zöldség-, az Agronómiai Karon pedig a szántóföldi növényekkel – és mindkét esetben az ezt alapozó-, kiegészítő- és társtudományi területeken – a szervezett kutatómunka.

A növény és a víz kapcsolatát végeredményében a *növényi asszimilátummal* – az asszimilált szén-dioxid *szárazanyagtartalmát* és a hozzá felhasznált víz arányát jelző *transzspirációs együtthatóval* – fejezzük ki. A *vízfogyasztási együttható* egy másik közelítés, amely a termés és a transzspirált víz arányát mutatja.

A transzspirációs együtthatók alakulását példaként azonos évjáratban, ugyanazon időjárási körülmények között három eltérő hőigényű zöldségfajjal mutatom be (1. ábra).

Más problémát jeleznek a zöldségnövények termesztésében az eltérő ökológiai körülmények között – például a szakaszos vetésnél – lejátszódó termelési változatok folyamatai, mutatói (1. táblázat). E kutatásaink arra is ráirányítják a figyelmet, hogy az időjárás és az egyéb környezeti hatások eredőjeként milyen jelentősek a különbségek a végtermék tömegében, minőségében, és ezek hatása az értékében. Ez is megerősítette termelési ismereteinket, miszerint a növény növekedése és fejlődése folyamán érvényesülő eltérő környezeti hatások alakítják ki a terméskomponenseket, amelyek meghatározzák a termést. (2. ábra). A *termelés segítése tehát a növény élettevékenységének folyamatos befolyásolásával történhet*. A termelési cél megvalósításához ezért a teljes technológiával – a termőhely megválasztásával, az oda megfelelő fajtával, az agro- és fitotechnikával stb. – kell alkalmazkodnunk, hogy a növény törzsfajlódása során asszimilált körülmények hatására kialakult tulajdonságok a termelési cél érdekében az egyedfejlődésben érvényesülhessenek. A termesztésben tehát úgy igyekezünk szabályoz-

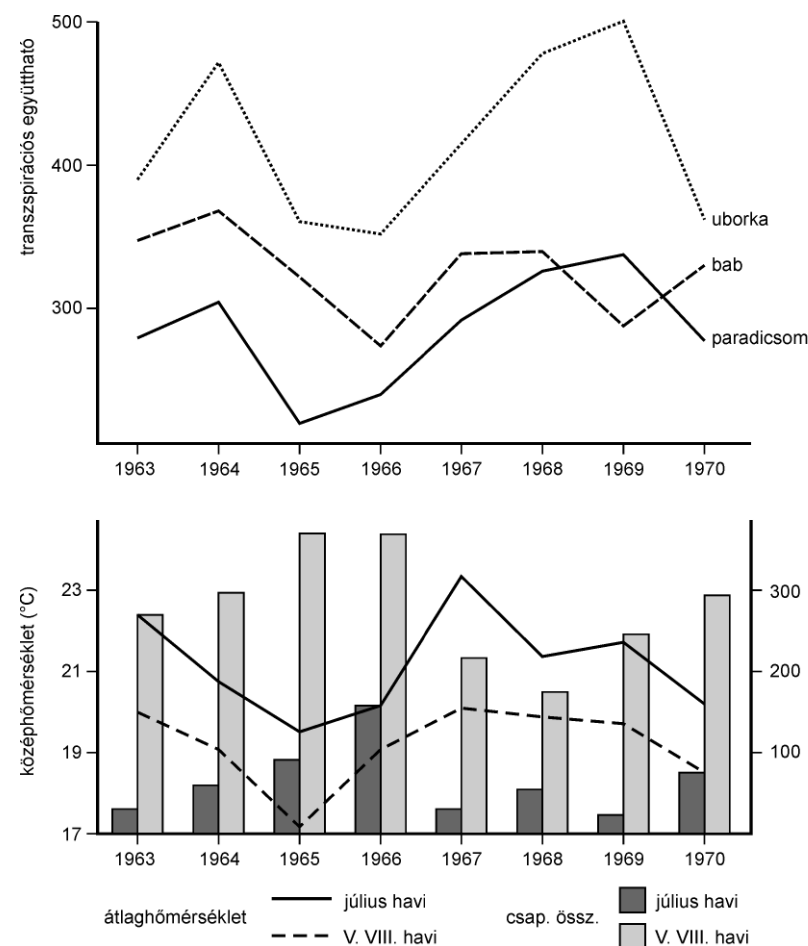
ni a környezeti körülményeket, ahogy azt a természeti, gazdasági, vele a technikai adottságok szükségessé és lehetővé teszik. A produktum végeredményét így annak kialakulási, kialakítási folyamatával befolyásoljuk.

A termesztés-ökológiai lábnyom alakulása Magyarországon

Hazánk területe 9,3 millió hektár, amelyből mintegy 9 millió részben vagy egészben igen eltérően fedett növényzettel. Ebből 1 millió hektár a bel-, és 8 millió hektár a külterület.

Ez a jogi és gazdasági megfogalmazás biológiai szempontból nagyon különböző képet mutat. A belterület *házzal*, udvarral, kerttel, közkerttel stb. más-más arányban, de ugyanolyan változatos, mint a külterület a maga *növényzetével*, útjaival, építményeivel. Termelési szempontból a külterület a döntő, de a belterület is fontos, sőt a legintenzívebb termelés (zöldségajtatás, dísznövény-termesztés, házikertek) jelentős része belterületen van.

A helyzet mélyebb megismeréséhez elemezzük most a 8 millió hektár mezőgazda-

1. ábra • Transzspirációs együtthatók évenkénti változása. Gödöllő, 1963–70 (Cselőtei, 1971)

Szakasz	Vetés ideje	Gazdasági érés ideje	Transzspirációs együtth.	Vízforgasztási együtth.	Termés súlya g/növény	Szár+levél légszáraz súlya g/egy növény	Termés
1.	5/3	7/10	350	125	65,27	7,42	8,73
2.	5/18	7/13	343	121	68,85	10,62	7,38
3.	5/31	7/22	375	118	90,85	12,65	10,01
4.	6/14	8/12	410	139	86,98	10,61	12,56
5.	6/28	8/23	408	156	62,34	11,62	6,96
6.	7/12	9/15	266	100	42,50	6,26	3,70

1. táblázat • Különböző időpontokban vetett bab termesztésének jellemzői.
Fajta: Fullcrop. Gödöllő, 1963. (Cselőtei, 1965)

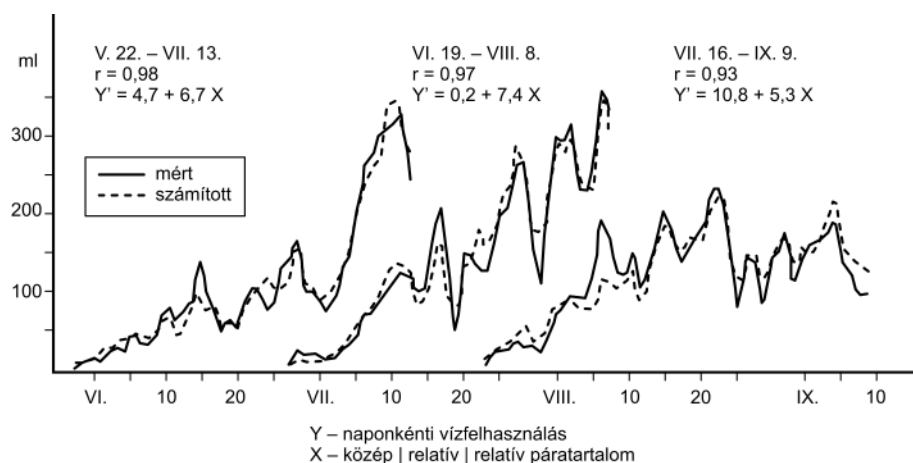
ságilag művelt területet főágazatonként (3. ábra). Az ábrát jellemző adatok állandóan változnak, így nagyságrendileg az 1990–2000-es évek fordulójának helyzetét mutatják (Cselőtei, 2007). Ebből mintegy

- 1,1 millió hektár a gyep,
- 4,5 millió hektár a szántóföldi növények területe,
- 0,35 millió hektár a kertészeti növényeké,
- 2 millió hektár erdővel borított.

Az itt termelt biomasszájának azonban értéke van. Statisztikai adatok szerint ebből mintegy

- 5 milliárd Ft a gyep,
- 400–450 milliárd Ft a szántóföldi növények,
- 350–400 milliárd Ft a kertészeti növények,
- 50 milliárd Ft az erdő értéke.

A földön viszont nemcsak szépen élni, hanem a földből megélni is akarunk. A mezőgazdasá-

2. ábra • Különböző időpontokban vetett bab mért és számított vízfelhasználása
Fajta: Fullcrop. Gödöllő, 1971. (Cselőtei, 1978)

1. terület: 8 millió ha			
gyep	szántó	kert	erdő
2. termelési érték: 800 milliárd Ft			
gyep	szántó	kert	erdő
3. foglalkoztatás: 300 000 fő			
gyep	szántó	kert	erdő
4. egyéb természeti, környezeti, tájképi, jóléti stb. hatások			
1-4. az összes hatás szintézise, eredője			

3. ábra • A növénytermesztés helyzetképe és mutatói (Cselőtei, 2005)

gi termelésben igen jelentős a *részfoglalkozásúak* aránya. Az összehasonlíthatóság érdekében ezt is főfoglalkozásúra átszámítva, a növénytermesztésben (az úgynevezett elsődleges kibocsátásban) 300 ezer fő dolgozik (Balázs et al., 2005). Ebből mintegy

- 200 ezer fő (a létszám kétharmada) a kertészetben,
- 80 ezer fő (az egyharmadból) a szántóföldi növénytermesztésben,
- 15 ezer fő az erdőművelésben és
- 5 ezer fő a gyepgazdálkodásban talál munkát.

A növénytermelésnek azonban *egyéb hatásai* (értékei) is vannak. Ezeket a természeti, környezeti, tájképi stb. – *összefoglalóan jóléti* – hatásokat a mezőgazdaság a *létevel* nyújtja a társadalomnak. Ahonnan tehát a növénytermesztés bármely gazdasági vagy egyéb okból kivonul, ott „nem lesz lyuk a Földön”, azt külön költséggel, pótlólagos ráfordítással lehet, illetve kell helyettesíteni. Hangsúlyozni kívánom, hogy egyes helyeken ezeknek a mennyiségi és minőségi hatásoknak az értéke nagyobb lehet, mint a korábbi termelési vagy más tevékenységé. Amikor tehát adott terület

növénytermelését megítéljük, az előzőek eredőjét együttesen kell figyelembe venni.

A víz szerepe a növénytermesztésben

Magyarországon a víz szerepéről a különböző forrásokból rendelkezésünkre álló *vízkezelés és annak felhasználása* ad képet. A felszíni vizeknek 95 %-a határainkon túlról származik, amit megnövelve mi is oda engedünk tovább.

Vízkezelésünk másik forrása az ország területére hulló *csapadék*. Termesztési szempontból igen jelentős az a mindkettőből származó, felszín alatt mozgó, nehezen meghatározható víztömeg, amely részben az itt lehullott csapadékból, részben – nem ismerve országhatárt – külföldről jön hozzánk, és tőlünk oda megy tovább (2. táblázat).

Hazai vízfelhasználásunk a teljes vízkezelés mintegy harmadát teszi ki. Ebből a növényzet párolgatása és a párolgás kb. 50 km³. A felhasznált ipari víz – amely ma már nagyrészt megtisztítva visszakerül a körforgásba – 4,5 km³ körül van. A vezetékes víz – az ún. *humán vízfelhasználás* – kb. 1 km³, a mezőgazdaságé pedig szintén akörüli, vagy meghalad-

Vízkeszlet	km³
Határon túlról	112
Határon túlról	118
Felszín alatti vízből	?
Csapadékból	58
Vízfelhasználás	60 km³
E+T (zöme csapadék)	52
– Ipari	4,5
– Vezetékes	1,0
Mezőgazdasági	0,5
– tógazdaság	0,5
– öntözés	0,1
– hajtatás	0,1
– dísznövény	0,1

Van vízünk – kérdés, hogy mikor, hol, mennyi, milyen stb., mennyiért, és kikkel versenyzünk érte?

2. táblázat • Vízkészlet – vízfelhasználás – öntözővíz-igény (Cselőtei, 2000 alapján)

ja azt. A mezőgazdaságban tógazdasági vagy egyéb célra 0,5 km³, szabadföldi öntözésre ugyancsak 0,5 km³, zöldéghajtatásra és a jelentős részben szintén fedett területen végzett dísznövény-termesztésre 0,1 km³ vizet használunk fel.

A 8 millió hektár tágabb értelemben vett mezőgazdasági terület vízellátásának zöme

tehát a *csapadékból* származik. A vele való gazdálkodás döntően befolyásolja a megtermett növény tömegét, minőségét, a termés ingadozását, végső soron az értékét és vele a növénytermelés és a ráépülő feldolgozás, felhasználás lehetőségeit, gazdaságosságát. A növény vízellátottsága szempontjából ma döntő a *talajra le hulló, abban tározódó víz*, amely a vízfelhasználás zömét adja. Ezt egészítheti ki a *talajban mozgó víz*, amely a termőhely változatos adottságaitól függően és az ott lévő növényzet sajátosságai szerint helyben vagy tovább mozogva hozzájárul annak vízellátásához. Példaként a zöldégnövények termesztési lehetőségeire vonatkozóan hazánk egy korábbi időszakából bemutatom ennek akkori alakulását (3. táblázat). Ugyanez a jelenség tájanként és termőhelyenként más növényeknél hasonlóan jelentkezett és jelentkezik.

Kiegészítő vízellátás – öntözés

Az előzőekben *A növénytermesztés helyzetképe és mutatói* című ábrán a földművelés, a mezőgazdasági vízgazdálkodás, benne az öntözés hatása együtt jelenik meg. Ebből a kiegészítő vízellátásra jutó mintegy 2 % öntözővíz látszólag említést sem érdemel. Pedig a mi aszályosságra hajló, rendkívül változatos időjárási körülményeink között ez nagyon fontos lehet.

	A terület		Termelési érték %
	típusa	ha	
Öntözött	köztes és		4–5
Mély fekvésű és töltött	kettős termeléssel		8–10
Egyéb	egy-egy növényvel		18–20
Összesen		60 000	100

3. táblázat • A zöldéghajtatás megoszlása 1939-ben (Cselőtei, 1982 alapján)

Az öntözéses gazdálkodás fontosságának megítéléséhez induljunk ki a mai helyzetből, amikor a közel 100–120 ezer hektár *öntözhető területből* évről-évre annak felét-kétharmadát öntözzük. Az öntözés hatása így, közvetlenül, sok év átlagában a teljes terület mintegy 1 %-át érinti. Az öntözött terület megoszlását, növény szerkezetét és termelési értékét a 4. ábra mutatja.

A teljes növénytermelésen belül a 1,5 % öntözésre berendezett terület *felén szántóföldi növények* találhatók. Itt az intenzív és a nem intenzív növények kétharmad-egy harmad arányban szerepelnek. Értékük a teljes öntözött terület termésének 10–15 %-át teszi ki. Értelemszerűen, a terület másik felén lévő kertészeti növények nyújtják az öntözött terület termelési értékének 85–90 %-át.

A kertészeti öntözésben a *szabadföldi növények* az érték közel felét jelentik. Annak nagyobb részét azonban az *össz mezőgazdasági terület* alig egy ezrelékén, a 8 ezer hektáron lévő üveggel vagy fóliával *fedett területről* kapjuk, ahol hajtatott zöldésg- és dísznövény-termesztés található.

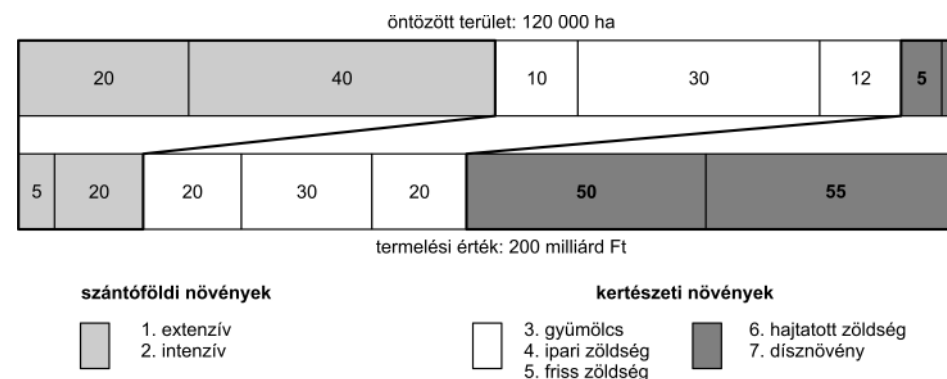
Más összefüggésben: a teljes mezőgazdasági növénytermelés értékének 25 %-ából, 200 milliárd Ft-ból 100 milliárdot az *öntözés be-*

folyásol, a másik 100 milliárdot pedig a 8 ezer hektár *fedett terület adja*. A természet-ökológiai lábnyom keretében tehát a következőkben ennek a ma 100–120 ezer hektár öntözhető területnek a kialakulását, termelésének jelentőségét, jellemzését, az ott folyó termelés fejlesztését és a *ma még nem öntözött terület lehetőségeit, sorsát* érintem.

Az öntözött technológiák és a (termesztés) ökológiai lábnyom

A természet-ökológiai lábnyom adott időben és helyen a természet folyamata egészének eredményét jelenti. Kialakulásának, kialakításának jellemzésére első közelítésként tekintünk át a kérdést az öntözött termesztési mód oldaláról. Hogyan és milyen hatásokra alakult ki ez a 20. század második felében, majd hol és miért rekedt meg a rendszerváltás idején, és ma honnan és hová lehet tovább indulnunk (5. ábra).

Ebben az időszakban a fejlődést két többszörösen összetett görbe jellemzi. Az egyik a kb. félmillió hektáros csúcspontot mutató *öntözésre berendezett*, a másik ezen belül a számos tényező hatására kialakult *ténylegesen öntözött terület*. Utóbbi felső határa 300 ezer, az alsó pedig 100 ezer hektár körül mozgott. Mélyeb-

4. ábra • Az öntözött terület és termelési értéke (Cselőtei, 2008)

ben vizsgálva az összetevőket, azok egyrészt az időjárás alakulásától, másrészt az öntözött terület növényi szerkezetétől függenek.

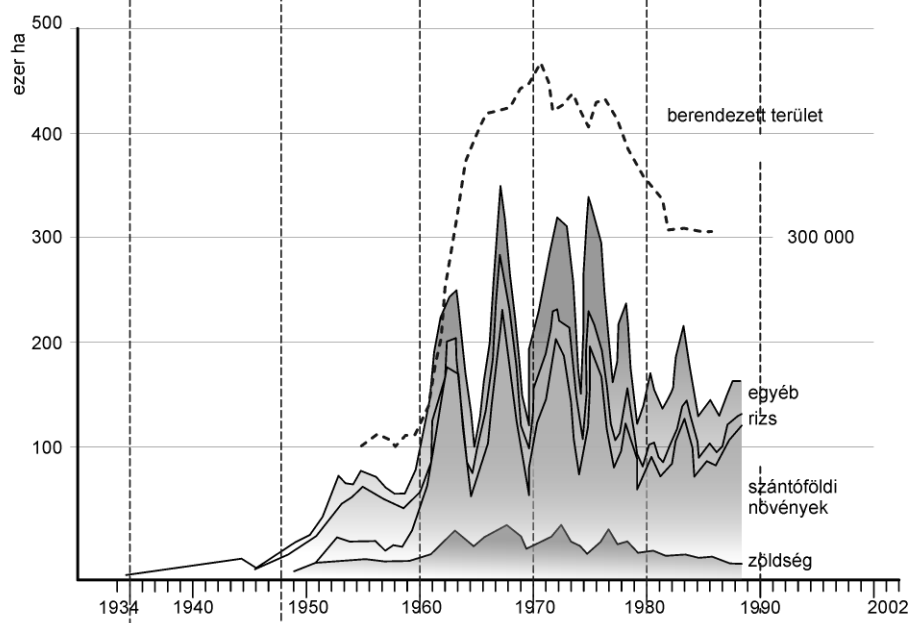
Amint az ábra mutatja, az öntözés átlag tízévenként annak céljától, módjától és a benne felhasznált anyagtól, technikától függően gyökeresen megváltozott. Mindezt döntően befolyásolták az időszak társadalmi-gazdasági viszonyai, benne az ember szerepe, hogy az

adott munkára milyen feltételek mellett vállalkozott, mennyiért volt hajlandó elvégezni.

Egy másik tényezőcsoport a természet növények, azok értéke és társadalmi elismertsége. Ahol ezek nem érték el a természetesség gazdaságossági határát, hogyan támogatta azt a társadalom.

A harmadik a víz szerepe, annak értéke, szállításának költsége a felhasználás, az öntö-

	35 →	48 →	60 →	70 →	80 →	90 →
öntözési cél	•		•	•	•	◻
öntözési mód	•	•	•	•	•	•
anyag, technika		•	⊕	◻		
ember	⊕	⊕	◻			
növény(ek)	•		•	•	⊕	
érték		•		•	◻	⊕
„támogatás”						•
a víz („ára”)						•
az öntözés helye	◻	◻			•	

5. ábra • Az öntözés fejlődése és fejlesztése (Cselőtei, 1991 alapján)

zés helyéig. Adott időszakra vonatkozóan a problémakör összetettsége miatt az általam fő hatásnak ítélt 1. és 2. helyen ⊕, ◻, a 3., 4., 5. helyen pedig • jelzést alkalmaztam. Növényenként mindez természetesen más-más eredményt jelentett. Növénycsoportonként például a fejlődés fő időszakában – 1960 és 1980 között – a szabadföldi zöldségtermesztés területe sok év átlagában mintegy 20, a szántóföldi növényeké 80 %-kal ingadozott. A területegységenként nagyobb értékű, öntözésigényesebb zöldségnövények tehát többször igényelték, illetve tették lehetővé a kiegészítő vízellátást, az öntözést, mint a szántóföldiek.

A természetstechnológiák szerkesztésének folyamata

Az eddigiek jobb megértéséhez tekintsük át, mit is értünk öntözés alatt. Röviden megfogalmazva ez olyan *agrotechnikai eljárás* – mai kifejezéssel *résztechnológia* –, amellyel a növény természetes vízellátottságát adott időjárás mellett a termelési célnak megfelelően *kiegészítjük*. Ezzel új, *öntözött technológia* alakul ki, amely megkívánja a termelés többi elemének az új vízellátottsági szinthez való igazítását. Innen kezdve tehát valamennyi környezeti hatás ebben az új helyzetben érvényesül, például *a sok összetevőjű aszály is ennek megfelelően fejt ki hatását*.

Ha nem öntözünk, a technológiát a várható időjárás sokéves átlaga szerint tervezzük, és benne a szélsőséges környezeti hatásokat más agrotechnikai eljárással – talaj- és növényápolással stb. – igyekszünk ellensúlyozni.

Az öntözött technológia szerkesztése – az öntözési igény megállapítása – az *időjárás*, benne főként a *csapadékviszonyok*, vele a légnedvesség, a sugárzás, a hőmérséklet, a légmozgás stb. elemzésével indul (6. ábra). A másik tényezőcsoport a *talaj tulajdonságai*:

főként annak vízgazdálkodása, víztartó-képessége, sok helyen a talajvíz szintje és mindezek változása. Az öntözés vízforrásait is itt szerepeltethetjük.

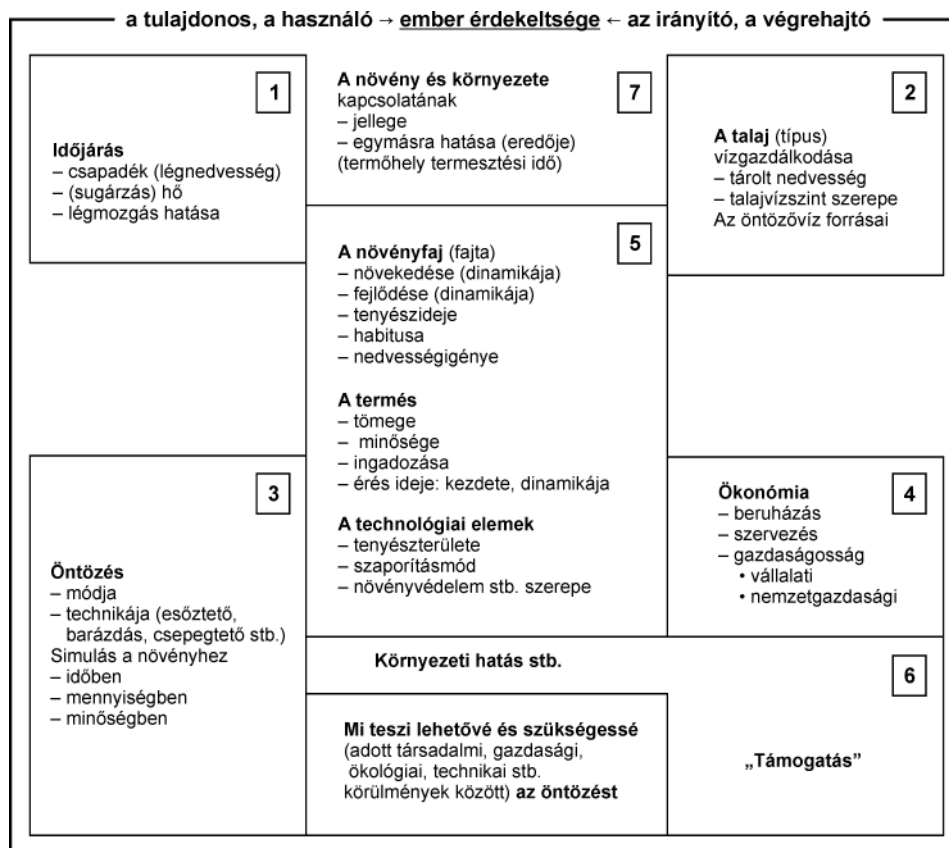
A harmadik tényezőcsoport az *öntözés módja és technikája*. Ez teszi lehetővé, hogy térben, időben, mennyiségében és minőségében a *gazdaságosság határáig simuljunk* a növény vízigényéhez.

Az előzőekre is épül az *öntözés szervezése és gazdaságossága*, amelyet ágazati, vállalati és nemzetgazdasági szinten vizsgálhatunk. Valamennyi hatás központjában a *növény, annak termelése, természet-ökológiája áll*, amelyet a termelési célnak megfelelően kívánunk szabályozni. Ennek rendeljük alá a tenyészterületet, a szaporításmódot, a tápanyagellátást, a növényvédelmet stb. A technológia és benne a résztechnológiák végső célja a *termés, annak tömege, minősége*, ingadozásának csökkentése, éréskezdeté, érésdinamikája, szóval mindaz, ami *végső soron a termés értékét befolyásolja*, amire az öntözéssel hatni kívánunk.

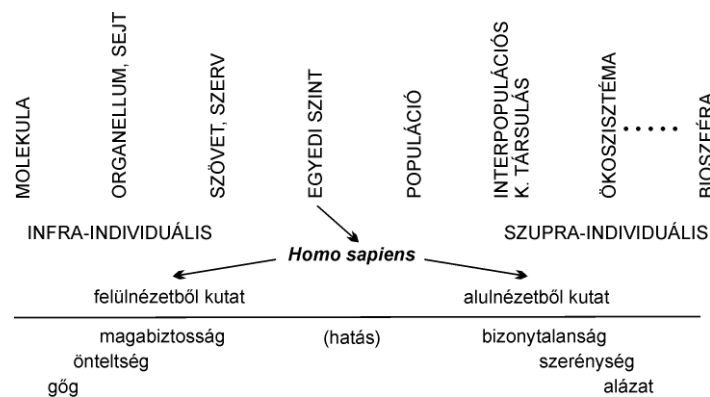
Újabbban egyre inkább érték- és eredményalakító tényezőként számolhatunk azzal a termőhellyel és annak környezetét befolyásoló, *összefoglalóan jóléti hatással*, amelyet a termelés szolgáltatásaként *támogatás címén ismer el a társadalom*. Végül az egész folyamatrendszer legfontosabb *megelője, megítélője és befolyásolója az ember*, annak érdekeltsége, úgy mint a föld tulajdonosa, használója, a termelés irányítója, szellemi és fizikai végrehajtója, más oldalról a *termelés eredményeinek felhasználója*. Az ember, aki idővel maga is változik, *akivel és akiért ez az egész folyamat létezik*.

A növénytermelés – a természet-ökológia – szemlélete

Befejezésül hadd térjek vissza a növénytermelés – sőt talán az egész agrártermelés és agrár-

6. ábra • Az öntözési igény megállapításának fontosabb összetevői szabadföldön (Cselőtei, 1991 alapján)

7. ábra • A biológiai (termesztés-ökológiai) szerveződési szintek kutatásának kontrasztos különbözősége az egyed alatti és az egyed feletti tartományokban.

vertikum – szemléletéhez Vida professzor több korábbi munkájára, amelyekben a biológiai szerveződési szintek kutatásának kontrasztos különbözőségét mutatta be az *egyed alatti* és az *egyed feletti* tartományokban (7. ábra).

Az egyed alatti, „*felülnézetből*” kutatott területek ismeretekké kristályosodott eredményei az azokra is épülő klasszikus élet- (agrár) tudományok számára elengedhetetlenek. Az „*alulnézetből*” kutatott problémát azonban a termelést, annak törvényszerűségeit, majd fejlesztését – tudományterületük jellegéből adódóan – a mindig változó helyzetekben és feltételek között csak *változó valószínűséggel, nagy bizonytalansággal* határozhatjuk meg. A termelési folyamat tudományos közelítésénél, majd a tervezés, szerkesztés, fejlesztés folyamán így kell közelítenünk, így tudjuk, néha csak kellő intuícióval, megérteni, megbecsülni a hatások eredőjét (Korach, 1972). Ahogy ezt Balogh János professzor „a rész és az egész” egységes szemléletéből kiindulva a mezőgazdaság vonatkozásában egy előadásában erre is utalva megfogalmazta: „Akármilyen részletről beszélek egy agrárszakemberrel, ő közben mindig az egészet tartja szem előtt”. Az agrártermelésben, hozzá az agrárkutatás-

ban, végül az agrároktatásban ezzel a szemlélettel kell dolgoznunk (Cselőtei, 2001).

Gondolatok az összefoglalás-következtetések helyett

1. A mezőgazdaságban *két gazda van*. Az egyik: a hívőknek az *Isten* (a másként hívőknek a *természet*); a másik az *ember*.

2. A természethez közeli külterjes termelésben inkább a növény *tűrőképességére*, a belterjes termelésben és a növénynevelésben a *teljesítőképességére* való törekvés az indokolt.

3. Az öntözést *nem az aszály ellen*, hanem a termelés adott szintjén a hatékonyabb vízfelhasználás miatt a *termés érdekében* alkalmazzuk. Az aszály mint soktényezős természeti jelenség részhatásai öntözött körülmények között az így kialakuló vízellátási helyzetben érvényesülnek.

4. A *termesztéstechnológia*, azon belül a termelési célnak megfelelő *kerettechnológiák*, és *adott üzemekben azok változatai* más-más megvalósítási, megvalósulási lehetőséget nyújtanak. Mindegyik a termelési körülményektől függően az eltérő külső (természeti, társadalmi-gazdasági) hatások között érvényesíthető, érvényesül.

Kulcsszavak: *szekunder kutatás, őselemek – természeti erőforrások, ökológiai lábnyom – természetökológiai lábnyom, növényi asszimilátum – biomassza, vízlábnyom, vízkészlet – vízfelhasználás, termesztéstechnológia*

IRODALOM

Balázs Sándor – Cselőtei L. – Papp J. – Z. Kiss L. (2005): A kertészeti ágazatok szerepe a vidékmegtartásban. *Kertgazdaság*, 37, 2, 73–77.
 Cselőtei László (1965): Az öntözési rendszer kidolgozásának néhány tényezője a kertészeti növényeknél. *Agrártud. Egyetem Karának Közleményei*, 155–167.
 Cselőtei László (1971): Az öntözés fejlesztésének alapjai a zöldégetermesztésben. *Agrártudományi Közlemények*, 30, 53–66.

Cselőtei László (1978): Új irányok és feladatok a növények vízellátásában. *Agrártudományi Közlemények*, 37, 45–67.
 Cselőtei László (1982): Az öntözés fejlődése és fejlesztése a zöldégetermesztésben. *Agrártudományi Közlemények*, 41, 42–47.
 Cselőtei László (1988): *Az öntözési technológiák szerkesztésének alapjai a zöldégetermesztésben. (Az öntözéses gazdálkodás újabb kutatási eredményei)*. ÖKI, Szarvas, 76–94.

- Cselőtei László (1991): *Az öntözés alapjai a zöldsgétermesztésben*. GATE Gödöllő, 209.
- Cselőtei László (1992): Az aszályról a kertészetben. *Kertgazdaság*, 24, 3, 2–14.
- Cselőtei László (2000): *Vízgazdálkodás – mezőgazdasági vízgazdálkodás – öntözés*. Felolvasó ülés az MTA-n. *Magyar Tudomány*, 6, 699–708.
- Cselőtei László (2000): *A paradicsomtermelés fejlesztése és fejlődése (1948–1990)*. *Agrártörténeti Füzetek* 5. Szarvas
- Cselőtei László (2001): A „rész” és az „egész” a tudományban. *Szent István Egyetem Lapja, Gödöllő*, II, 28, 3, 3–4.
- Cselőtei László (2002): *Ökológia – természet-ökológia*. Szent István Egyetem lapja, Gödöllő, 9, 13.
- Cselőtei László (2004a): *Gondolatok a változás – hatás – válasz lehetőségeiről a paradicsom példáján*. *AGRO-21 füzetek* 33, 36–48.
- Cselőtei László (2004b): *A mezőgazdaság vonzásában*. *Agroinform*, Budapest, 335.
- Cselőtei László (2005a): *Az öntözés története Magyarországon (1935–2005)*. Fejlesztés, fejlődés – jövőkép. *Hidrologiai Közöny*, 85, 5, 37–40.
- Cselőtei László (2005b): *Víz(hiány) a Homokhátságon*. (*Táj, termelés, gazdaság, társadalom*). Erdei Ferenc III. Tudományos Konferencia, Kecskemét, 345–352.
- Cselőtei László (2007): *Aszály után az öntözésről*. *Magyar Mezőgazdaság*, X, 31, 14–16.
- Cselőtei László (2008a): *Vízgazdálkodási igények és lehetőségek Magyarországon (Földművelés, vízgazdálkodás, öntözés)*. *Hidrologiai Közöny*, 88, 4, 1–4.
- Cselőtei László (2008b): *A föld és népe*. *AGTEDU, Bács-Kiskun megyei Tudományos Fórum, Kecskemét*, I, 11–16.
- Erdei Ferenc (1971): *A város és vidéke*. Szépirodalmi, Budapest, 444.
- Korach Mór (1972): *Egy dinamikus rendszerekre vonatkozó ismeretelméleti feltevés*. *Magyar Tudomány*, 3, 142–144.
- Vida Gábor (1996): *Humánökológia: Bioszféra és biodiverzitás*. Eötvös, Budapest, 68.
- Vida Gábor (2007): *Fenntarthatóság és a tudósok felelőssége*. *Magyar Tudomány*, 12, 1600–1606.

Tudós fórum

ÜNNEP ÉS VILÁGFÓRUM NOVEMBER • A TUDOMÁNY HÓNAPJA

TUDOMÁNY ÉS INNOVATÍV KÖRNYEZET az MTA elnökének köszöntője

A határainkat feszegetjük. Átléptük a fizikai létezés tereit, teljesítőképességünk eddigi korlátait; képzeletünk maradéktalan megvalósításán munkálkodunk. Eközben, vagy talán éppen emiatt veszélybe került a valóságos világ, elvesztettük az egyensúlyt: a korlátok feledése válsághoz vezetett. Tekintsük ezt a válságot a változás pillanataként: olyan időszaként, amelyben a találmány elme újra megvalósítható eredményeket ígér, az újdonság felé fordulást pedig az ember- és közösségléptékű megoldás igénye vezeti.

Ez a találmány emberi elme áll az idei tudományünnep középpontjában: a kutatói kíváncsiság olyan csodálatos univerzumba kalauzol bennünket, ahol a művészet a tudományból nyer ihletet, ahol a tudományos felfedezéseket a művészi látásmód inspirálja. A számok, képletek és fogalmak láthatóvá, hallhatóvá és érzékelhetővé válnak a szimmetriában, az egyensúlyban, a rímben és a ritmusban.

A „Tudomány és művészet hetében” a felfedezés kulisszatitkaiba pillanthatnak be az Akadémia székházában tudományos ismeretterjesztő előadásokon, kiállításokon és filmvetítéseken. Találékony elmék mutatják be, hogy a törvényszerűségek megértése nem elensége a szabad gondolkodásnak.

A napilapok szalagcímei nemegyszer kiáltják világgá a tudományos kutatások botrányos fordulatait. De engedik-e érteni azokat? A világhálón számtalanszor keringenek elretentő jelzések, de tudjuk-e, hova forduljunk, ha azok megalapozottságát ellenőrizni akarjuk?

Találkozunk idén ismét tudományünnepi rendezvényeinken, ahol a „leleplező” szalagcímek, a rémisztő és áltudományos hírvérek helyett megbízható szellemi forrásokat, a kihívásokra is válaszolni kész gondolkodásmódot találunk: tudományt és innovációt.

A megismerni és alkotni vágyó együttgondolkodás élményét ígérve hívom Önöket, bízva abban, hogy kiváló kutatóink-előadóink közreműködésével arra is ráébredünk, hogy a válság- és tehetetlenségérzésnek is csak egyetlen ellenszere van: mi magunk.

Pálinkás József

A Magyar Tudomány Ünnepe 2009.

Tudomány és innovatív környezet
November 2–6. • Helyszín: Debrecen

November 2. hétfő, 10:00 • ÜNNEPÉLYES MEGNYITÓ

Debreceni Akadémiai Bizottság Székháza

Köszöntők: Pálincás József, az MTA elnöke, Kósa Lajos, Debrecen polgármestere,
Fésüs László, a Debreceni Egyetem rektora

DÍJÁTADÁSOK

11:30 Nyitó előadás

Nagy András (Mount Sinai Hospital, Toronto): Az őssejtek biológiája (az előadást követhetik az interneten: www.tudomanyunnep.hu/video)

14:00 – ÖSSEJTKUTATÁS ÉS TERÁPIA

Helyszín: Debreceni Egyetem, Aula (4032 Debrecen, Egyetem tér 1.)

November 3. kedd • KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA

Helyszín: DAB (4032 Debrecen, Thomas Mann u. 49.)

November 4. szerda • ALTERNATÍV ENERGIATERMELÉSI MÓDOK

Helyszín: MTA Atomki (4032 Debrecen, Bem tér 18/C.)

November 5. csütörtök • ANYANYELV A TUDOMÁNYBAN

Helyszín: DAB (4032 Debrecen, Thomas Mann u. 49.)

November 6. péntek • TUDOMÁNY, INNOVÁCIÓ, TEHETSÉG

(Fiatal tudósjelöltek fóruma) Helyszín: DAB (4032 Debrecen, Thomas Mann u. 49.)

14:30 óra – ZÁRÁS

November 9–13. Helyszín: Budapest

Tudomány és művészet találkozása

Kiemelt programok az MTA székházában

2009. november 9. hétfő • CSILLAGÁSZAT

Helyszín: MTA Székház, II. emelet, Kisterem

17:00 – FÉNYSZENNYEZÉS, FÉNYÉPÍTÉSZET kamarakiállítás megnyitója

Helyszín: MTA Székház, Aula

2009. november 10. kedd • KÉPZŐMŰVÉSZET

11:00 *A különbözőség útjai* című kiállítás megnyitója

Helyszín: MTA Székház, III. emelet

Zenatudomány és zeneművészet

2009. november 11. szerda • KREATIVITÁS ÉS PSZICHOLÓGIA

Helyszín: MTA Székház, II. emelet, Kisterem

2009. november 12. csütörtök • KREATIVITÁS ÉS MATEMATIKA

Helyszín: MTA Székház, II. emelet, Nagyterem

2009. november 13. péntek • IRODALOMTUDOMÁNY

Helyszín: MTA Székház, II. emelet, Nagyterem

A Magyar Tudomány Ünnepeinek részletes programja megtalálható a <http://www.tudomanyunnep.hu> oldalon

Tudomány Világforum 2009

2009. november 5–7.

A Tudomány Világforumát a Magyar Tudományos Akadémia a kormány támogatásával szervezi immár negyedik alkalommal Budapesten. A rendezvénysorozatot az MTA az UNESCO-val és az ICSU-val közösen azért indította el, hogy globális fórumot teremtsen a közpolitika alakítóinak a tudományról, valamint a tudomány 21. századi szerepéről és felelősségéről szóló érdemi párbeszédhez; előmozdítsa a tudomány értékeinek jobb megértését és hasznosítását a politikai és gazdasági döntéshozatalban, és világforumot biztosítson a tudományról és annak értékeiről, társadalmi hasznáról szóló kommunikációs kérdések megvitatására általában és az egyes társadalmi célcsoportok tekintetében egyaránt. A Fórum a globális körű és magas szintű részvétel miatt, valamint az érdemi nemzetközi figyelem nyomán ma Magyarország egyik legértékesebb szellemi névjegye világszerte.

Tudás és jövő

Az ünnepélyes megnyitón 2009. november 5-én a Fórum védnökei közül felszólal **Sólyom László** köztársasági elnök, **Macúra Koicsiro** (Koichiro Matsuura), az UNESCO főigazgatója és **Catherine Bréchnignac**, az ICSU elnöke.

A Sólyom László köztársasági elnök meghívására a Fórumon részt vevő külföldi államfők, vezető szakértők és politikusok plenáris ülésen fejtik ki a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos nézeteiket.

A nyitónapon a 1999-es Tudomány Világkonferenciájának jubileumához kapcsolódó szekció az elmúlt tíz év eredményeit és problémáit tekinti át, míg a következő nap nyitószekciójának a szervezők a *Jövőképek* címet adták.

Az idei Fórum egyik csúcspontja a tudománykommunikáció témájában szervezett plenáris ülés. Az ebben való részvételt és előadás tartását vállalta **Bruce Alberts**, a *Science*, és **Philip Campbell**, a *Nature* főszerkesztője. Harmadikként **Csikszentmihályi Mihály**, az emberi kreativitás világ-hírű szakértője helyezi keretbe a kommunikációról mondottakat.

A World Science Forumot ma már egyre inkább a tudomány „davosi találkozájaként” tartják számon. Globális jelentőségét erősíti, hogy a **Werner Arber** Nobel-díjas tudós elnöklétével sorra kerülő plenáris szekció keretében a világ különböző részein rendezett hasonló fórumok képviselői itt számolnak be közösen eredményeikről.

2009. november 7-én, a Parlament épületében tartandó záróülésen felszólal **Bajnai Gordon**, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke és **Ahmed Zewail**, az 1999-es kémiai Nobel-díj kitüntetettje. A tematikus szekciók vezetői összefoglalják az elhangzottakat és a következtetéseket. **Pálincás József**, a Magyar Tudományos Akadémia és a Tudomány Világfóruma elnöke záróbeszédet mond, és ismerteti a Fórum zárónyilatkozatát.

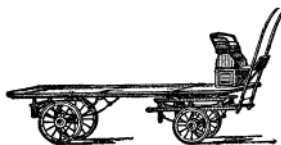
Elnök: **Pálincás József** – a Magyar Tudományos Akadémia elnöke

Védnökök: **Sólyom László**, a Magyar Köztársaság elnöke; **José Manuel Barroso**, az Európai Bizottság elnöke; **Macúra Koicsiro**, az UNESCO főigazgatója és **Catherine Bréchnignac**, a Tudomány Nemzetközi Tanácsa (ICSU) elnöke

A tematikus szekciók szervezésében világhírű szaktekintélyek és jelentős nemzetközi szervezetek vesznek részt. A témák:

- *A tudomány mozgósítása*
- *Tudományfinanszírozás a változó globális gazdaságban*
- *Technológiai és tudományos előretételek és az innovációpolitika a fenntarthatóságért*
- *A szolgáltató tudomány és ökoszisztémák – fenntarthatóság a természetben*
 - *Nők a tudományban*
 - *Tudomány és ifjúság*
 - *Tudománydiplomácia*

Az idei rendezvény részletes programja, valamint az előadók és közreműködők adatai megtalálhatók a hivatalos weboldalon: www.sciforum.hu

Kitekintés

ARANYTERMELŐ BAKTÉRIUM

Ausztrál kutatók (német, belga, amerikai, kanadai és francia kollégáikkal) megállapították a *Cupriavidus metallidurans* baktériumról, hogy képes mérgező aranyvegyületeket fém arannyá alakítani. A fémeknek ellenálló baktériumtörzs jelenlétét aranyfelületeken már korábban kimutatták, most azonban részletesen megvizsgálták, mi lehet az oka ugyanazon baktériumtörzs előfordulásának egymástól több ezer km-re található aranylelőhelyeken.

A kísérletek szerint a baktériumok gyorsan felveszik a mérgező arany(III) komplexeket, majd a mérgezés kivédésére összetett, többlépcsős biokémiai folyamat során először kéntartalmú arany(I) komplexszé, majd fém-mé redukálják azokat. A természetben mindez aranyrögök képződéséhez vezethet. A mikroorganizmusok fontos szerepe a Föld felszíne alatt zajló fémátalakulásokban és ásványképződésekben ma már ismert, ám ezek az eredmények az első közvetlen bizonyítékai annak, hogy baktériumok közreműködhetnek nemesfémek keletkezésében is.

A kutatók szerint az eredmények segíthetnek olyan arany-specifikus bioszenzor kifejlesztésében, amelyet aztán aranylelőhelyek kutatására lehetne használni.

Reith, Frank et al.: Mechanisms of Gold Biomineralization in the Bacterium *Cupriavidus Metallidurans*. Proceeding of the National Academy of Sciences, 7 October 2009. doi: 10.1073/pnas.0904583106

SZÁRNYALÁS

Az albatroszok könnyed vitorlázó repülése ihlette egy hajóról indítható motor nélküli felderítő repülőgép ötletét, amelynek modell-számításait most publikálták brit kutatók.

Az albatroszok több ezer kilométert képesek repülni az óceánok fölött, miközben szárnyukat alig mozgatják. Az egyik trükkjük, hogy a vitorlázó repülőgépekhez hasonlóan kihasználják a felfelé szálló meleg légáramlatokat, hogy magasságot nyerjenek. A másik az úgynevezett dinamikus vitorlázás, amely a tenger felett körülbelül 30 méterre fúvó szelek sebessége közötti különbségen alapul.

Az óceán fölött áramló levegő közvetlenül a víz feletti rétege lelassul a vízzel való súrlódás miatt, míg a valamivel feljebb lévő jelentősen gyorsabb. Például, ha 2 méterrel a víz fölött a levegő sebessége 7 m/s, akkor 30 méter magasságban már 11 m/s. Ez a sebesség-gradiens használható gyorsításra. Amikor egy repülő madár vagy tárgy elhagyja a nyugodtabb légréteget és belép a gyorsabbba, ő maga is felgyorsul. Lehetséges úgy tervezni a repülés irányát, hogy a repülő test a légrétegek sebességkülönbségéből energiát nyerjen. Az ezzel a módszerrel elérhető maximális magasság természetesen erősen korlátozott, csak a vízfelszínhez közel működik.

A közzétett számítógépes szimulációk azt mutatják, hogy a dinamikus vitorlázás képes lehet egy utas- és motor nélküli robotrepülő levegőben tartására. A tervekben szereplő 3 méter szárnyfeszítávolságú távirányítású repü-

lőt – közel nulla üzemeltetési költséggel – használhatnák például a halászok halrajok, vagy a parti őrségek csempészek felderítésére. A lehetséges eredmény, azaz hosszú távú repülés befektetett energia nélkül, mindenestre kecsgetető.

Deittert, Marcus – Richards, A. – Toomer, C. – Pipe, A.: Engineless Unmanned Aerial Vehicle Propulsion by Dynamic Soaring. *Journal of Guidance, Control and Dynamics*. 32,5, 1446, 2009. doi: 10.2514/1.43270

VÍRUS OKOZZA A KRÓNIKUS FÁRADTSÁGOT?

Amerikai kutatók (Whittemore Peterson Institute, National Cancer Institute, Cleveland Clinic) szerint vírusherélőzés állhat a krónikus fáradtság-tünetegyüttes (*chronic fatigue syndrome* – CFS) hátterében. A *Science*-ben megjelent közlemény beszámol arról, hogy Judy Mikovits és munkatársai 101 krónikus fáradtság-szindrómában szenvedő beteg közül 68 vérében azonosították az ún. XMRV-vírust (ez 67 %-ot jelent), míg 218 egészséges ember közül mindössze hétnek a vérében (3,7 %) tudták kimutatni a vírus örökítőanyagát. Azt is bizonyították, hogy a vesejtekben a vírusok szaporodnak. A vírusokat a genetikai azonosítás mellett elektronmikroszkópos technikával is megfigyelték. Azt azonban nem bizonyították be, hogy a vírus és a betegség ok-okozati kapcsolatban állnak egymással. Ha ez sikerülne, vírusellenes szerekkel kezelni lehetne a legalább fél évig tartó, elviselhetetlen kimerültséggel, izom- és ízületi fájdalommal, koncentrációs és memóriaproblémákkal járó, ma még gyógyíthatatlan betegséget.

A kutatók figyelme azért fordult az ún. *retrovírusok* felé, mert a betegségnek számos

olyan tünete van – fáradtság, szellemi működések zavarai –, amelyek gyakran előfordulnak, ha az immunrendszer valamilyen vírusherélőzéssel küzd. Ráadásul a CFS gyakran emlékeztet influenzaszerű megbetegedésekre. Így kórokozóként számos retrovírus gyanúba került, de egyikről sem sikerült bizonyítani, hogy köze lenne a betegséghez.

A cikk egyik szerzője, Robert H. Silverman három évvel ezelőtt mutatta ki emberben először az XMRV-vírust, amikor olyan kórokozót keresett, amely kapcsolatba hozható a prosztatarákkal. Őt kérték meg Mikovitsék, hogy krónikus fáradtság tünetegyüttesben szenvedő betegekénél végezzék el a víruskimutatást. Az XMRV felfedezése óta más kutatók összefüggést találtak bizonyos agresszív prosztatatumorok és a vírus között.

William Reeves az Egyesült Államok Járványügyi Központjának, a CDC-nek (Centers for Disease Control and Prevention) kutatója és CFS-szakértője a *Nature* magazin hírtárlójában úgy nyilatkozott, hogy megpróbálják reprodukálni Mikovitsék eredményeit. Hozzátette: a krónikus fáradtság-szindróma összetett betegség, és feltehetően több tényező együttesen váltja ki.

Lombardi, Vincent C. et al.: Detection of an Infectious Retrovirus, XMRV, in Blood Cells of Patients with Chronic Fatigue Syndrome. *Science*. 8 October 2009. doi: 10.1126/science.1179052

NEVELÉS HAZUGSÁGGAL

A szülők összevissza hazudoznak gyerekeiknek főként praktikus okokból – hogy egyszerűbbé tegyék az életüket, vagy így próbálják befolyásolni őket a helyes viselkedés irányába. Egy most megjelent tanulmány szerint ezt

hasonló módon és gyakorisággal teszik azok a szülők, akik egyébként súlyt fektetnek a becsületességre való nevelésre, és azok is, akik jobban tolerálják gyermekeik vagy más felnőttek füllentéseit. A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálatban 254-en vettek részt, felerészben szülők, felerészben egyetemi hallgatók. A diákok 79 %-át saját bevallásuk szerint úgy nevelték, hogy nincs ártatlan hazugság, a hazugság elfogadhatatlan. A szülők 74 %-a is úgy nyilatkozott, hogy ebben a szellemben neveli gyermekét, ám 78 % beismerte, hogy szokott hazudni a gyerekeknek.

A kutatók nem számították hazugságnak a hagyományos, Mikulásról, Fogtündérrel, húsvéti nyúlról szóló meséket.

A vizsgálatban részt vevő ázsiai-amerikai szülők valamivel nagyobb arányban tekintették elfogadhatónak a nevelési célú hazugságokat az európai-amerikaiaknál.

Heyman, Gail D. – Luu, D. H. – Lee, K.: Parenting by Lying. *Journal of Moral Education*. 38, 3, 353, September 2009. doi: 10.1080/03057240903101630

OLTÁS KOKAIN-FÜGGŐSÉG ELLEN?

Jelentős eredményeket értek el egy kokain elleni vakcinával amerikai kutatók. Az *Archives of General Psychiatry* című szaklapban megjelent tanulmány állítólóg az első olyan közlemény, amelyben arról számoltak be, hogy egy illegális szertől való függőséget oltóanyag-gal, placebo-kontrollal bizonyított módon kezeltek sikeresen. „Az eredmények azt mutatják, hogy ígéretes lépést tettük a kokain-függőség terápiás megközelítésében” – mondta Nora Volkow, a NIDA igazgatója.

A vakcina igazi oltóanyag. Antitestek termelését váltja ki a szervezetben, akárcsak az influenza vagy a gyermekbénulás elleni vakcina. A megtermelődött antitestek a kokainmolekulákhoz kötődnek, s ezzel olyan óriásmolekulát hoznak létre, amely nem képes átjutni a véragyágon. A kokain így nem jut be az agyba, s az örömezés elmarad.

A klinikai vizsgálatokban 115 kokainfüggő páciens vett részt, akik fele-fele arányban tizenkét hét alatt öt alkalommal vakcinát, illetve placebo-t kaptak, majd további tizenkét héten át követték őket.

A sikeres leszokás érdekében valamennyi beteg pszichológiai támogatásban is részesült, és hetente háromszor drogtesztet is áteszték: ellenőrizték, hogy vizeletükben kimutatható-e kokain vagy valamely más ópiát. Azt is rendszeresen mérték, hogy véréjükben mennyi kokain elleni antitest mutatható ki. Az emberek szervezete erősen eltérő módon reagált a vakcinára. A legmagasabb ellenanyagszintet elérőknél volt a legsikeresebb a leszokás: 53 %-uk a kísérlet 8. hetétől 20. hetéig absztinens maradt, míg a kevés ellenanyagot produkáló körében az arány mindössze 23 % volt. Az immunizációval tehát nem sikerült teljes drogmentességet elérni. A kutatók szerint mégis lehet az ilyen vakcinának létjogosultsága, mert az elfogyasztott kábítószer mennyiségének csökkentése is jelentős biológiai, pszichológiai és szociális előnyökkel jár.

Martell, Bridget A. – Orson, F. M. – Poling, J. – Mitchell, E. – Rossen, R. D. – Gardner, T. – Kosten, T. R.: Cocaine Vaccine for the Treatment of Cocaine Dependence in Methadone-Maintained Patients: A Randomized, Double-blind, Placebo-Controlled Efficacy Trial. *Archives of General Psychiatry*. 66, 10, 1116, 2009.

Gimes Júlia

Könyvszemle

*Katonai felsőoktatásunk
a múlt század második felében.*

A Zrínyi Miklós Katonai

Akadémia története 1961–1969

Az elmúlt évben emlékeztek meg arról, hogy a magyar országgyűlés 1808. november 5-én törvénybe iktatta a hadi tudományok önálló felsőfokú tanintézete, a Nemzeti Katonai Ludovika Akadémia felállítását. Ezen a napon megszületett az első történelmi jelentőségű törvény a magyar oktatástörténet, a hazai oktatási-nevelési rendszer szerves részét is alkotó katonai felsőoktatási intézmény létrehozásáról. A kutatás már sok mindent feltárt abból a hosszú és rögzös, válságokkal és kihagyásokkal terhes történelmi útból, amelyet katonai felsőoktatásunk két évszázad alatt megtett: a 19. század elejétől a 21. század elejéig, a nemzeti katonai akadémiától a nemzetvédelmi egyetemig. A gondolat meghirdetésétől a megvalósításig; a különböző katonai felsőoktatási koncepcióktól, a látszólag létező katonai felsőoktatási intézménytől, a valóban élő, működő, a kutatás és tanítás egységét hordozó, a tudomány és oktatás egységét megvalósító, korszerű felsőfokú hadiiskola létrejöttéig.

Az ismert hadtörténész jól időzítette a magyar katonai felsőoktatás intézménye 1961 és 1969 közötti történetének monografikus áttekintését tárgyaló könyvének közreadását. Műve szervesen beleilleszkedett katonai felsőoktatásunk két évszázadának reális históri-

áját feltáró írások egyre gyarapodó sorába. Ez a gazdag kútfőket feltáró és feldolgozó alkotás, a hadtudomány iskolája fejlődéstörténete a bicentenáriumi évfordulóján került közreadásra a Zrínyi Kiadó gondozásában. *A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története 1961–1969* című munka eredeti értékkel járult hozzá a hadtudomány és a katonai oktatás intézményei kérdésköre elmúlt félévszázados bonyolult históriájának feltárásához.

M. Szabó Miklós közel négy évtizedes kiemelkedő tudományos kutatói tevékenysége mindenekelőtt a második világháború hadügyi változásai, a magyar katonai részvétel, a magyarországi hadműveletek, a Magyar Királyi Honvéd Légierő története és háborús alkalmazása feltárásával, feldolgozásával vált elismertté tudományszakának, a hadtudomány, a hadtörténet mértékadó hazai és nemzetközi körei előtt. Tudósi hírnevéhez azonban jelentősen hozzájárult az a tény is, hogy a magyar katonai felsőoktatás történetének egyik legkiválóbb kutatója. A hazai katonai felsőoktatás feldolgozásával kapcsolatos tudományos eredményeit magyar és angol nyelvű monográfiákban (*A magyar katonai felsőoktatás története 1947–1956. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004*; *The History of the Hungarian Military Higher Education 1947–1956. New York: Columbia University Press, 2006*; *A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története, 1955–1960. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007*), valamint hazai és külföldi szakfolyóiratokban közreadott tanulmányokban jelentette meg.

Könyve egész mondanivalójának színvonalát, a téma iránti erős személyes elkötelezettsége és jelentőségének meggyőződése alapozta meg. Több mint harmincöt éves katonai felsőoktatási (hadtörténelmi) tanári, 1991-től a Zrínyi Miklós Katona Akadémia parancsnoki, majd 1996-tól 2007-ig a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem rektori tapasztalatait is felhasználva végezte kutatásait, amelyet a reális történelmi kép kialakítására való törekvés jellemez. M. Szabó Miklós nyugállományú altábornagy, az MTA rendes tagja, több mint másfél évtizeden át volt a magyar felsőoktatás, a hazai és az európai (a NATO) katonai felsőoktatás egyik megbecsült szereplője. Vezető szerepet játszott az elmúlt tizenhét esztendőben a magyar katonai felsőoktatás megújításában, a nemzetközi viszonylatban is szinte egyedülálló, az elmúlt években hazai felsőoktatási tanintézetek között is rangos helyet elfoglaló, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem létrehozásában. Rektori működése alatt a civil és az előd katonai tanintézetek legjobb hagyományából és történelmi tanulásaiból merítve, korunk állandó oktatói és kutatói kihívásainak megfelelő válaszokat keresve vált az egyetem korszerű felsőoktatási intézménnyé, a hazai hadtudományi kutatások központjává és a magyar és európai egyetemek, akadémiák elismert tagjává.

Új munkájával hozzájárult ahhoz, hogy jobban megértsük egy rövid időszak hazai történetét, hadtörténetét. Az érdeklődő olvasó plasztikus és újszerű életképeket ismer meg a múlt század 60-as évtizedének katonai akadémiája zárt, sok vonatkozásban „Titkos!” művében egyértelműen a hadtörténetírásnak azt a szakmai irányzatát képviseli, amely a téma feldolgozásakor mindig vizsgálja a korabeli

politikailag és katonailag megosztott világ és szövetségi rendszerek problémakörét. A katonai tanintézet kérdéseinek felvetésekor nem mulasztja el a nemzetközi és hazai társadalmi, gazdasági és politikai, kulturális és tudományos, biztonsági és katonai állapotokba, viszonyokba, változásokba ágyazott alapos történelmi elemzést. A kútfők kritikus kezelésével, objektív szemléletű feldolgozásával érzékelteti a hazai katonai felsőoktatás sokszínű folyamatait és erőfeszítéseit, a hiányosságokat, a félmegoldásokat és a szakmai alulteljesítéseket. Ám emellett tényekkel és objektív elemzésekkel mutatja be a ma számára is az értékmegőrző- és közvetítő elemeket.

A szerző érdeme a magyar katonai felsőoktatás egy rövid évtizedének gazdag források alapján való, úttörő feldolgozása. A szemléletes ábrázoláshoz felhasználta HM Hadtörténelmi Múzeum és a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem fotóarchívumából származó képeket. Kutatta, feltárta és feldolgozta a HM Hadtörténelmi Levéltár gyűjteményeiből az 1945 utáni időszak nagy levéltári testét alkotó, a Magyar Néphadsereg VIII–XIII. fondfőcsoportba sorolt iratait. Különösen sokat merített a (VIII.) országos katonai hatóságok, a Honvédelmi Minisztérium és (XII.) a katonai tanintézetek, mindenekelőtt a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia iratanyagából. A szerző szakmai-kutatói tevékenysége, mondanivalójának logikája egyértelműen meghatározta könyve szerkezetét is. Nyolc fejezetben mutatja be a katonai akadémia 1961 és 1969 közötti történetét, a hazai katonai felsőoktatás kívánatos és nemkívánatos elemeit.

A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tevékenységét befolyásoló kül-, illetve belpolitikai viszonyok, 1961–1969 címet viselő első fejezetben (5–16.) a szerző közreadott történelmi és hadtörténelmi munkák elemzéseit és saját ku-

tatási eredményei alapján mutatja be a hidegháború „leghidegebb” időszakának rövid történetét és fő szerepvivőit. Vázlatosan áttekinti a nemzetközi és hazai eseményeket, kiemelve azokat a politikai, gazdasági, tudományos, katonai és más lényeges jellemzőket, amelyek nem kis hatást gyakoroltak a katonai akadémia életére és tevékenységére. Így a két nagyhatalom űrkutatási versenyét, amely változást idézett elő az USA és a Szovjetunió katonai stratégiájában és háborús terveiben. A korszak helyi (francia–algériai, arab–izraeli, vietnami) háborúit, a berlini fal felépítését, a kubai rakétaválságot, és Csehszlovákia megszállását, amelyek súlyos belpolitikai és külpolitikai feszültséget váltottak ki időről időre a világ sok országában, és elmélyítették a hidegháborús válságot. Vizsgálva a magyar belpolitika alakulását rámutat arra, hogy Kádár Jánossal az élen a párt vezetésének ténykedése, hogy feledtesse a megkorlátásokat, arra irányult, hogy a gazdaság lehetőségeit meghaladó mértékben javítsa a lakosság életszínvonalát, és az „Aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszóval a társadalom közérzetét, politikai hangulatát.

A második (17–218.), legterjedelmesebb fejezetben (*A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tevékenységét meghatározó Magyar Néphadsereg régi viszonyok [1961–1969]*) a közreadott nyílt és az általa feltárt „titkos” párt-, kormány- és katonai dokumentumok, kútfők feldolgozásával tárgyalja a legmeghatározóbb elemeket. Az MSZMP 1959. novemberi VII. kongresszusán elfogadott hadseregfejlesztési és korszerűsítési program végrehajtásának állapotát, eredményeit és nehézségeit; a világban kibontakozott hadügyi forradalom hatását a Magyar Néphadsereg korszerűsítésére; a Varsói Szerződés és a koalíciós érdekek befolyását a néphadsereg jövőjére. Elemzése tényszerű

adatokkal és számokkal igazolja, hogy a VSZ Egyesített Fegyveres Erők főparancsnoka és törzse követeléseire, a kormány és a Honvédelmi Minisztérium a szovjet igények szerint meghatározott fejlesztési ütemterve szerint először a honi légvédelmi rendszer, majd a szárazföldi csapatok és a hátszázvédelmi erők korszerűsítésére, kifejlesztésére került sor. Az olvasó reális történeti képet kap a Honvédelmi Minisztérium, a Magyar Néphadsereg és fegyvernemei (szervezet, fegyverzet, kiképzés, hivatásos és sorállomány béke és háborús létszáma, katonai objektumok, hadgyakorlatok, díszszemlék, tisztképzés, polgári tanári és szaktechnikusi diploma, illetmények, ellátás, díszlokáció, harckészültség, felső katonai vezetés, parancsnokok stb.) alapvető változásairól, tevékenységük pozitív értékeiről és árnyoldalairól. A szerző kiemeli, hogy ebben az időben a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia bizonyos mértékig felértékelődött, mivel gondot jelentett, hogy a rendszeresített akadémiai végzettséget igénylő katonai vezető beosztások mintegy hatvan százalékában szolgált csak diplomás. S „az akadémia 1967-ig várhatóan csak 675 fő végzi el.” (91.) Áttekintést ad a hadseregbeli tudományos kutatómunka és a tudományos intézetek (ZMKA, Hadtörténeti Intézet, Haditechnikai Intézet és más kutatóhelyek) munkájának eredményeiről, az 1962 óta folyó hadtudományi aspiránsképzés és a tudományos fokozatosok helyzetéről is. A szerző még számos érdekes, eddig ismeretlen adattal mutatja be a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia fejlődését befolyásoló tényezőket.

A szerző a harmadik fejezetnek (219–278.) *Az akadémiai képzés korszerűsítésének megalapozása – az 1960–1961-es tanév* találó címet adta. Ebben a részben bemutatja, hogy a honvédelmi miniszter kiképzési irányelvei alapján

hogy tevékenykedett a legmagasabb szintű hazai katonai tanintézet. A „bonyolult viszonyok között végrehajtandó hadműveletek (harcok)” tanulmányozása érdekében milyen átalakuláson ment keresztül az akadémia vezetői, tanári (tanszéki), alapfakultása I–IV. évfolyamainak összefegyvernemi, páncélos, tábori tüzér, légvédelmi tüzér és más tagozata szervezete, valamint személyi és hallgatói állománya. A tanintézeti életet, egy tanév fejlődő munkáját bemutató fejezetet több mint húsz korabeli fotó, különböző (állomány, tanulmányi, államvizsga, szociális helyzet stb.) táblázatok teszik még hitelesebbé az olvasó számára.

A reformok fokozatos beindítása, az 1961–1962-es kiképzési év című negyedik (279–314.) fejezetben kapunk képet arról, hogy a Magyar Néphadseregben folyó nagyütemű szervezeti és technikai korszerűsítés milyen igényeket fogalmazott meg a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián folyó képzéssel szemben. A Honvédelmi Minisztérium és a Művelődésügyi Minisztérium, a Vezérkar és a ZMKA együttesen indította el az akadémiai képzés felülvizsgálatának hosszú és bonyolult folyamatát, a képzés korszerűsítése érdekében. Reális és részletes képet kapunk a különböző parancsok és intézkedések tükrében az akadémia szervezeti és személyi, tantárgyi és tanórai változásairól, az akadémiai hallgatók feszített képzéséről és a vizsgák menetéről, az ún. főtiszt tanfolyam történetéről. Vagy arról, hogy a személyi állományban „magasabb szintre kell emelni a politikai és a szakmai munka egységét”. De értékes feldolgozást kapunk a diszciplína továbbfejlődését elősegítő 1962. február 10-én kiadott 3. számú miniszteri utasításról, „az aspiránsképzésről és a tudományos fokozatokról szóló 41/1959.(X.3.) számú kormányrendelet végrehajtása a had-

tudományok területén a Magyar Néphadseregben” amely 14 oldalban fejt ki a tennivalókat. A közölt adatok szerint 1962-től 2008. január 31-ig 345 fő szerzett kandidátusi, 269 fő PhD, 45 fő doktori/MTA doktori fokozatot illetve címet, ketten válhattak az MTA rendes, illetve külső tagjává.

Egy tartalmas rövid fejezetben, az ötödikben (315–340.) kapunk képet az akadémia 1962–1963-as kiképzési éve és az első hadtudományi kandidátusi védések történetéről. A hadseregben szolgáló tisztek közül többen már korábban megszerezték az orvostudományi és a történelemtudományi kandidátusi fokozatot. Ám a hadtudományok első kandidátusa (majd 1970-ben első „nagy”-doktora), Dr. Lóránt Imre (1910–1987) vezérőrnagy lett *A csövestüzérség jelentősége, szerepe és harcban alkalmazásának néhány kérdése az atomfegyverek használatának tükrében* című értekezésének 1963. június 24-i megvédésével.

A hatodik fejezetben (341–394.) a szerző a korviszonyokat és a hadseregbeli állapotokat figyelembe véve tárgyilagosan elemzi a ZMKA további korszerűsítési erőfeszítéseit és az elért tudományos sikereket az 1963–1965-ös kiképzési években. Részletesen megismerkedhetünk Borbás Máté vezérőrnagy akadémia-parancsnok a kiképzés minden területére és a felsőfokú tanintézet életére vonatkozó feladatokat meghatározó parancsával és annak végrehajtási menetével; a különböző tanszékek és tantárgyak fejlődésével, az oktató-nevelő munka eredményeivel és problémáival. A legnagyobb gondot jól tükrözte egy 1964. január 1-jei adat, mely szerint a Magyar Néphadseregben rendszeresített 3160 akadémiai végzettséget előírt beosztásban csak kétezer diplomás tiszt szolgált. Értékes képet kaphatunk a MTA TMB Hadtudományi Szakbizottság anyagainak feldolgozása alapján a

hadseregbeli tudományos közélet szereplőiről. A sikeres hadtudományi kandidátusi védésekről, nem elhallgatva a problémákat, ma már a hazai tudománytörténet részét képező diszciplína állapotáról, pozitív és negatív elemek hatásáról; a kutatók munkájának fejlődési dinamikájáról, kapcsolódásáról az egyetemes és a szovjet hadtudományhoz.

A VII. fejezetben (395–428.) szerző bemutatja, hogy az 1965–1967-es kiképzési években milyen parancsok, és milyen politikai, katonai, harcászati és hadművelleti művészeti, haditechnikai indokok alapján gyorsították fel a korszerűsítési; a tisztek háromévi akadémiai kiképzésére történő áttérésének folyamatát. Számos értékes adat illusztrálja a feladat nehézségét, az eredményeket, a problémákat és a számokból, ismertetésekből és elemzésekből megtudja az érdeklődő, hogy név szerinti kik voltak az akadémia törzs-tanári és hallgató állományából a fő szereplők. Ebben az időben a ZMKA állandó állományának létszáma 1109 fő és a hallgatói állomány létszáma 992+78 fő volt (398.). De érdekes statisztikát ismerhetünk meg az államvizsgák eredményeiről, amelyeknek 1967-ben 3,93 lett az átlaguk. (423.)

Az utolsó, nyolcadik fejezetben (429–452.) a szerző a ZMKA új tanintézeti szervezet próbaműködésének és az új kiképzési rendszer kialakításának 1967–1969-es történetét foglalta össze. A források és tények vizsgálata alapján kitűnik, hogy a katonai akadémia „fennállása 19 évében 3700 magasabb képesítésű tiszte bocsátott a Magyar Néphadsereg, a BM karhatalom és Határőrség rendelkezésére.” Az Akadémiát végzett tisztek a „Népköztársaság egyetemei (főiskolái) által kiadott

diplomákkal (oklevelekkel) egyenértékű diplomát” kaptak. A diplomával rendelkező ZMKA tanári karának több mint 20%-a más főiskolai vagy egyetemi diplomával is rendelkezett, közülük tizenegy a hadtudomány, ketten a történettudomány és egy a szociológiai tudomány kandidátusa volt. Az akadémiai tiz százszázalékos hadművelési-harcászati és technikai, négy honi légvédelmi, négy társadalomtudományi és öt általános rendeltetésű tanszék működött. Az 1968–69-es tanévben kilencvenhat tiszte fejezte be tanulmányait, de rajtuk kívül az akadémiai kibocsátó ünnepségen „részt vesz a szovjet katonai tanintézetekben végzett 27 fő is.” (452.)

Az *Utószóban* a szerző néhány bekezdésben méltatja a felsőfokú katonai tanintézet rendkívül izgalmas, nehéz, ugyanakkor eredményes évtizedes történetét, melynek utolsó mondatában ez olvasható: „Ezen nagy jelentőségű munka irányítóinak és „napszámósainak” teljesítménye előtt kívántam tisztelegni ezzel a könyvvel a késői utódok és az ÜGY folytatói nevében!”

M. Szabó Miklós könyve markáns vonásokkal és adalékokkal gazdagította a huszadik század második felének magyar hadtörténetét és történetét, a hazai felsőoktatás és a pedagógia tudomány történetét. De művének nem egy adatával, megállapításával és összefüggésével új értékkel és színekkel járult hozzá a hazai tudománytörténet, a szociológia és más társadalomtudomány fejlődéstörténetének kiegészítéséhez. (*M. Szabó Miklós: A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története 1961–1969. Bp.: Zrínyi Kiadó, 2008. 455 p.*)

Ács Tibor
hadtörténész

Géczi János: *A rózsza és jelképei.*

A reneszánsz

Géczi János a rózsza jelképtörténetéről szóló, többkötetes tervezett sorozatának harmadik része, a reneszánsz rózsáit tárgyaló írása nem régen jelent meg a Gondolat Kiadó gondozásában. A sorozat elsősorban irodalmi, művészet- és botanikatörténeti szempontok alapján tárgyalja a hétköznapinak nem nevezhető növény előfordulását az európai gondolkodás- és művészettörténet nagy fejezetei alapján. A munka különlegessége, hogy a nagyon kevés hazai mentalitástörténeti kutatások közé tartozik, amely valóban multidiszciplinaként kezeli a művelődéstörténetet, arra szolgálhat bőségesen adatot, hogy különböző korszakokban miként alakul egyetlen jelképalkat, a rózsza nem intézményes és intézményekben történő hagyományozódása. Géczi az ikonográfiai elemzés egyik neves képviselője, ezért a hermeneutikai elemzések mellett az ikonológiai megközelítés is erőteljesen érvényesül. A kötet gazdag képi forrást közöl.

A szerző, miként az antik mediterráneum és a középkor rózszaábrázolásaival foglalkozó kötetek (a sorozat első két kötete: Géczi János: *A rózsza jelképei, Az antik mediterráneum*. Budapest: Gondolat, 2006; *A rózsza jelképei, A keresztény középkor* Budapest: Gondolat, 2007) kapcsán ez esetben is, messze túllépi eredeti célkitűzését. A reneszánsz rózsajelképeit ismertető füzér újabb területekkel gazdagodik, az író kitüntetett figyelmet szentel immár a magyar vonatkozású rózsajelképek ismertetésének is: *A Kárpát-medence rózsatörténete* címmel tárgyalja Balassi Bálint, Gergei (Gyergyai) Albert, Mélius Juhász Péter hagyatékát.

Vajon miként folytatódhat a szigorú erkölcsei értékrendet mutató keresztény világ rózsatörténete, mely még a görög kultúrában

a keresztény aszkézistól nagyon is távol álló, többnyire a szertelen bujaság és szerelem szimbólumaként vált ismertté? „A korai középkorból a skolasztika időszakára hagyományozott rózsajelképek jelentős változásokon esnek át. Az addig leginkább maszkulin tulajdonságokat mutató, a férfi mártírokhoz, mindenekelőtt Krisztus alakjához kötött rózsaszimbólumok egy része elhalványodik [...] A hangsúly áthelyeződésével a rózsza immár Mária tulajdonságait kezdi formázni. A növény és a rá hivatkozó, egyre sokasodó rózsajelkép a kolduló szerzetesrendek jóvoltából a 12. századtól a Mária-kultusz eredményeként alkalmassá válik a Szentanya, majd a női tulajdonságok megjelenítésére. A Mária-hoz kötődő szimbólumok dualitásai között több, korábban Krisztus jellemzésére fenntartott jelkép jelenik meg, melyek mind az európai, a civilizációba bevont rózsafajok botanikai tulajdonságai alapján alakulnak ki.” Ennek a kettősségnek változatos ábrázolását mutatja be Géczi a szimbólum etiológiájának harmadik kötetében. Mindezek tükrében a kötet fejezetei változatosan ismertetik hol a rózsza keresztények körében való felbukkanását, például a rózsafüzér szakrális közösségformáló történetét vagy Mária kultuszát, hol pedig a kor antik hagyományokhoz való visszafordulásával összefüggő, kevésbé aszkétikus rózsajelképek sorozatát, vagyis a bujaságot és a szerelmi mámort megidéző rózsza irodalmi felbukkanását Bocaccio, Janus Pannonius, Angelo Poliziano, Ludovico Ariosto, Pierre de Ronsard vagy Shakespeare alkotásaiban. A kor szellemiségének megfelelően ebben a kötetben természetesen a szerelmi líra és a természettudományos rózszaábrázolások nagyobb részben töltik ki a tartalmat, de a szerző vissza-visszatér a késő középkor hagyományára és a keresztény etika rózsaszimbólumai-

nak továbbélésére is, ez utóbbi kapcsán első sorban a képi ábrázolásokra, első sorban a Mária és Jézus élettörténetét felidéző kultikus rózsajelkép szimbolikáját értelmezve.

Géczi János ebben a kötetben is számotevő terjedelmű írott és képi anyagot dolgoz fel. A témák a kronologikus sorrendnek megfelelően a kora reneszánsztól egészen a késő reneszánsz és a reformáció vallásainak megjelenéséig tartanak. Néhány fontosabb fejezet: Boccaccio rózsái; Mária kultusza; a naturalizmus rózsajelképei; rózsák a kertekben; növényillusztrációk (Mesue: *De medicinis universalibus*, 1561; *Hortus sanitatis*, 1491; Adam Lonitzer: *Kreütterbuch*, 1557; John Gerard: *The Herball*, 1590); a kerti rózsák botanikai megközelítése; Shakespeare rózsái; és végül a már fent kiemelt Kárpát-medence rózsajelképeit feldolgozó fejezet.

A fejezetek között válogatva a rózsá botanikai és növényillusztrációs megközelítését ismertető fejezetre térnek ki részletesebben, hisz ez a téma méltatlanul hosszú ideje elhanyagolt a kutatók körében. Az antikvitás hagyományaként lehet elkönyvelni, hogy a rózsá a középkorban az arisztotelészi organikus világkép legfőbb elemének, az aithérnek szimbólumaként rögzült, s ez a tradíció tovább él a teológusok, filozófusok közvetítésével a reneszánszban. Az orvosbotanikai és agronómiai ismeretek gazdagodásának köszönhetően a rózsá a mindennapi praxis révén és a növénytan tudás fejlődésével egyszerű gyógyszerek előállításának alapanyaga is lett. Ennek köszönhetően a növény az orvosi és botanikai kézikönyvek főszereplőjeként is megjelenik. A reneszánsz növényismeret már egyértelműen fontos növényként tartja számon a rózsát. De a reneszánsz korában keletkezett herbáriumok és florirégiumok újdonságot is hoznak, a hagyományok továbbítása

mellett elkezdődik a folyamat, mely a növények új, művészi ábrázolására is alkalmas teremt, melynek első sorban gyakorlati célja volt a növények beazonosítása a gyógyszer előállítók számára. A növényillusztrálás nyilván nem előzmény nélküli, ám a reneszánszban e munkák nagyobb hatása azzal az egyszerű ténnyel magyarázható az antikvitás illusztrációihoz képest, hogy több példányban is megjelenve számos tudóshoz, szakértőhöz juthatott el. A könyvhasználók megismerkedhettek az eredeti forrásokkal, az abban feljegyzésre került adatokat pedig kiegészíthették saját megfigyeléseikkel. A növények tanulmányozói a XVI. században az első pillanattól illusztrátorokkal dolgoznak, ami módszertani újítás. A növények ábrázolása nyilvánvalóan egyre művészibb kivitelben történik, amit a szerző gazdag képi anyag ismertetésével mutat be. A középkori növényábrázolás még szinte kezdetleges, olykor arányt tévesztő, ódon hangulatú vázlatos rózsá-ábrázolásait felváltják az egyre kidolgozottabb, minden részletre alaposan kiterjedő díszes ábrázolások. A bemutatás változásának egyik magyarázata lehet a reneszánsz korának hangulatváltozása is, miszerint a természeti világ szépségei iránt egyre inkább érdeklődővé váltak a műveltek, a természeti világban megjelenő szépséget – írja a szerző – a reneszánsz ember saját gyönyörködtetéseként ismeri fel, saját hasznára, sőt szellemi felemelésre rendeltettként értékeli. Géczi ezzel magyarázza a humanisták minden új ismeret megszerzése iránti rajongását: a megismerés örömforrás. A fejezet gazdag képi illusztrációi mellett a növénytan könyvek szerzőiről és munkájukról is ad ismertetést a szerző, ugyanakkor rózsaleírásokat az elemzett művekből nem közöl, jóllehet gazdagíthatta volna ezzel az amúgy is nagyon terjedelmes forrásanyagot közlő kötetet.

Végezetül a Shakespeare rózsaképeit ismertető fejezetre térek ki néhány szóban. Az angol reneszánsz nagy képviselője az antik hagyományokhoz kapcsolódva első sorban szerelmi szimbólumként használja a rózsát költészetében. „A rózsá mint szerelemvirág a középkor és reneszánsz neoplatonizmusa szerint ezért lehet ugyanúgy az égi, mint a földi szerelem támogatója. Utalás az Istenre, illetve a testbe bezárt isteni eredetű lélekre, amely révén Isten megközelíthető. Másrészt a rózsá közvetítő szerepű: egy láncolat része. Felfedezhető benne a szépség, s ez képessé teszi az embert, hogy égi szerelemre gyűljön: a rózsánál is értékeltebb szépre legyen érzékeny. Végző soron a keresztény organikus világkép hierarchiáinak minden tagja, ha felfedezhető benne egyféle „rózsás” szépség, egyetlen láncba rendezhető. Az Elemi világ növényei között a rózsá a növényhierarchia szintjén képezi a »szép« jegyet, szellemileg értelmezhető tulajdonságai – színe, illata – alapján számos növényvel szépségtani rokonságban áll.” Géczi János ezekkel a sorokkal

vezeti fel a drámaköltő rózsaszimbólumainak eredetvizsgálatát. Adódik a kérdés, hogy a költő valóban ennyire tudatosan gyúrta volna egységbe az antik és saját korának szellemiségét, vagy egyszerűen ösztönösen használja a rózsát, a szép növényt a szerelemre és felvilágosult gondolkodásra való utalás eszközeként. Ezt nehéz eldönteni, és valójában nem is fontos kérdés, hiszen a művelődéstörténet hagyományozódása korról korra, szellemiségről szellemiségre való átörökítése sohasem tudatos, egyszerűen az emberi érdeklődés, kíváncsiság és esztétikai érzék szerint történő, mondhatni tudatosságot éppenséggel nélkülöző tiszta érdeklődés eredménye. A reneszánsz rózsája éppen ezért nem marad meg kizárólag az etikai tisztaság, keresztényi erkölcsök reprezentálójaként, hanem emellett tovább örökíti az antikvitás tiszta szerelmi érzelmekre való utaló jellegét is. (Géczi János: *A rózsá és jelképei – A reneszánsz. Budapest: Gondolat, 2008*)

Szoboszlai-Kiss Katalin

Pannon Egyetem, Antropológia és Etika Tanszék

Kisebbségi magyar közösségek a 20. században

A több mint ötszáz oldalas könyvről valóban el lehet mondani, hogy hiánypótló. A kötetben a kérdés legjobb szakértői szólnak meg, hogy bemutassák az 1918-tól eltelt közel egy évszázad során a magyar kisebbségek helyzetét a környező országokban, kitérve röviden – egy-egy tanulmányban – a nyugat-európai és az amerikai diaszpóra és a magyar anyanyelvű zsidóság és cigánység történetére is.

A könyv hat fejezetben, időrendben csoportosítja a 29 szerző 69 tanulmányát. A fejezeteket meghatározó időközök a következők:

1918–1921 (*Impériumváltás és nemzetállamok*), 1921–1938 (*A két világháború közti időszak*), 1939–1944 (*A II. világháború éve*), 1944–1948 (*A világháború végétől a kommunista hatalomátvételig*), 1989– (*A rendszerváltástól napjainkig*). A fejezeteken belül az egyes tanulmányok általában végigveszik a helyzet bemutatását, elemzését az egyes országok magyar kisebbségének esetében. Vannak azonban tanulmányok, amelyek vonatkoznak minden magyar kisebbségre, bármelyik utódállamban él is. Ilyenek például Eiler Ferenc *A népszövetségi nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer működése az első években* című tanulmánya, vagy Gyurgyik Lászlóé: *A kisebbségi magyar közösségek népesedési folyamatai 1989 után*.

Mindegyik önállóan olvasható, sőt azt lehet mondani: a könyv legnagyobb erőssége, hogy a kiváló tanulmányok többszöri átfedésben mutatják be az adott korban és országban a magyar kisebbség helyzetét, s az olvasó aszerint veheti elő az egyes tanulmányokat, hogy konkrétan mi érdekli. Ha azonban az ember „egyvégtében” olvassa el az egész könyvet, kirajzolódik előtte a küzdelem, amelyet a magyar kisebbség a teljes időszak első részében négy, majd a mai napig hét országban vív kultúrájáért, fennmaradásáért. Egészében a helyzetet a *húzd meg – ereszd meg* kifejezéssel lehetne jellemezni. Egymást követik a különböző kormányzatok, amelyek hol többet, hol kevesebbet engednek meg a megfelelő magyar kisebbségnek az iskoláztatás, a nyelvhasználat stb. terén. A „visszalépés” megszokott dolog. Az is kétségtelen, hogy a kommunista korszak azért volt a legnehezebb, a legnagyobb elnyomást hozó időszak a kisebbségek életében is, mert általában lehetetlenné tette a különböző egyesületek szabad alapítását, és erősen beszűkítette az egyházak kisebbségi szempontból is igen fontos tevékenységét.

A könyv tárgyalásmódja magas színvonalú, tudományos igényű, sok irodalmi hivatkozással mind az egyes tanulmányoknál, mind a könyv végén. A szerkesztők (Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László) személyükben is garanciát jelentenek erre. Maguk írják az előszóban: a könyv „... *alapismeretekkel rendelkező olvasó számára készül. Különösen fontos lehet a középiskolai történelemtanárok számára...*” Ám bárki nyugodtan kézbe veheti – nem fog csalódni.

Meg kell említeni a könyv speciális nyomdatechnikai elrendezését is. Minden oldal bal, illetve jobb oldalán egy-egy szürke sáv található, és pedig általában a baloldalon idézetekkel a forrásmunkákból, a jobboldalon pedig a

konkrét tanulmánnyal kapcsolatos kronológia található.

Ami hiányzik az egyébként hiánypótló és kiváló könyvből, az egy név- és tárgymutató, amely több szempontból is könnyebben kezelhetővé tenné, emelné használhatóságát. Végül még egy hiányosságra hívnám fel a figyelmet. Nem tudni, hogy „köteles” szerénységéből vagy valami más okból – hiszen szerkesztők és szerzők szorosabban vagy lazábban, de kapcsolódnak az Akadémiához – az MTA szerepéről a határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatban gyakorlatilag nem esik szó. Az utolsó fejezetben ezzel akár külön tanulmány is foglalkozhatna, vagy legalább *A magyar kultúra és tudomány a kisebbségi magyar közösségekben a 20. század végén* c. tanulmányban többet lehetne foglalkozni vele. Ismeretes, hogy más szervezeteket megelőzve, az államiakat meg különösen, már a 80-as években megkezdődött a határon túli magyar tudományossággal a kapcsolatépítés, s 1990 februárjában létrejött a külső tagság intézménye a határon túli magyar tudósok részére. Másrészt a határainkon túli felsőoktatási és K+F támogatások hasznosulásával foglalkozó program eredményeiről a *Társadalomkutatás* különszáma számol be (más források mellett). Ezt is aligha helyes negligálni, mert ez a támogatások hasznosulásán túlmenően bizonyos értelemben a felsőoktatási és kutatási helyzet tükrö a magyar kisebbség esetében a volt szocialista országokban a rendszerváltozás után.

Föltétlenül említeni kell még a hasznos, informatív táblázatokat, térképeket a könyv végén. (Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László szerk.: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Bp.: Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 508 p.)

Berényi Dénes
az MTA rendes tagja

CONTENTS

Language Use and Its Legal Regulation

Conference and Public Debate at the Hungarian Academy of Sciences on 19th August 2009.

Guest Editor: István Kenesei

István Kenesei: Introduction	1290
László Sólyom: Welcome Speech	1292
József Pálincás: Inauguration	1295
István Cserniczkó: Factors Defining the Regulation of Linguistic Rights in the Ukraine	1297
István Horváth: Minority Language Rights and Minority Language Use in Romania ...	1304
Tamás Korhecz: Legal Framework of Official Language Use in Vojvodina, Serbia. Law and Practice	1313
Szilvia Szoták: Legal Guarantees and Practice in the Life of Hungarians Living in Croatia, Slovenia and Austria	1321
Gizella Szabó Mihály: The Symbolic Function of Language as Reflected in the Slovak State Language Law	1329
László Szarka: Status of Slovak and Hungarian Languages in the Daily Life in Southern Slovakia	1335
Mrs. Szalay, Erzsébet Sándor: The Regulability of Language Use by Force of Law	1343
Public Debate Following the Series of Lectures	1352

Miklós Radnóti was Born 100 Years Ago

András Lengyel: On Miklós Radnóti	1361
Angelic Radnóti. Gábor Tolnay's Interview with Sándor Szalai about Miklós Radnóti ...	1368

Study

Péter Csermely – István Kovács – Ágoston Mihalik – Nánási Tibor – Robin Palotai – Ádám Rák – Máté Szalay: How Do Biological Networks Survive Crises and What Can We Learn from Their Adaptive Process?	1381
László Elek's Interview with Vilmos Csányi and Ádám Miklósi	1390
József Topál: Dog-Human Parallels: The Evolution of Sensitivity to Human Communicative Signals	1395
László Cselótei: The Four Elements, Natural Resources, and Man	1405

Academy Affairs

World Science Forum • November – the Month of Science	1417
---	------

<i>Outlook (Júlia Gimes)</i>	1421
------------------------------------	------

<i>Book Review (Júlia Sipos)</i>	1424
--	------

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk témaösszefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetéseket, de lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (ez szóközökkel együtt kb. 8 oldalnak felel meg az MT füzetekben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, ezek várható felületével csökkentse a szöveg mennyiségét. Beszámolók, recenziók terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A teljes kéziratot MS Word .doc vagy .rtf formátumban interneten vagy mágneslemezen (CD-n) és 1 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Legfeljebb 10 magyar kulcsszót és a közlemények címének angol fordítását külön oldalon kérjük. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét, tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését, és ha közölni kívánja(ják), e-mail címét(eit) kell írni. A külön lapon kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként dőlt (*italic*), (esetleg félkövér – **semibold**) formázás alkalmazható; r i t k í t á s, VERZÁL, KISKAPTÁLIS (SMALL CAPITALS, KAPITÄLCHEN) és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

5. A képek, ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján. Kérjük a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; formátuma B5 – tehát ne használjanak színeket, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. Általában: az ábrák és magyarázataik legyenek egysze-

rűek, áttekinthetők. A lemezen vagy e-mailben érkező képeket lehetőleg .tif vagy .jpg formátumban kérjük; fekete-fehérben, min. 150 dpi felbontással, és nagyságuk ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén, ábécé-sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve – Balogh, 1957; Feuer et al., 2002). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Különösen ügyeljenek a bibliográfiai adatoknak a szövegben, ill. az irodalomjegyzékben való egyeztetésére! Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

7. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavelson, R. J. et al. (2002): Scientific Culture and Educational Research. The Educational Researcher. 31, 8, 4–14.

- Könyvek esetében: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism. Sage, London

- Tanulmánygyűjtemények esetében: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): Összehasonlító pedagógia – A nevelés és oktatás nemzetközi perspektívái. Books in Print, Budapest

8. Havi folyóirat lévén a Magyar Tudomány kefelevonatokat nem küld, de még az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző időpontegyeztetés után a szerkesztőségben ellenőrizheti.

9. A cikkeket a lap internetes oldalán, s az időszakos CD-mellékleten is megjelenítjük. Kérjük, jelezzék, ha ehhez nem járulnak hozzá.